

અન્યાંક-૪૯

જીવવિચાર પ્રકરણ

(અર્થ સહિત)

-: પ્રકાશક :-

શ્રીમદ્ યશોવિજયજી જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા

અને

શ્રી જન શ્રેયસ્કર મંડળ-મહેસાણા

મૂલ્ય રૂ. ૫-૦૦

सम्यग्-दर्शन-ज्ञान यात्रिणालि भोक्षभार्गः अन्थांक-४९

वाहिवेताल श्री शांतिसुरीधरलु म० विरचितः

लुववियार प्रकरलु

अर्थसहित

[भूण गाथा, गाथार्थ' शब्दार्थ', अन्वय, सामान्य विवेचन, विशेष विवेचन-संस्कृत छाया, पद्यानुवाद, छुटां भोल, कोठा, यंत्रो, चित्रो वगरे सहित.]

प्रकाशक :

श्री षाळुलाल जेशिंगलाल मडेता

डो. भक्तलाल जे. शाह

ओनररी सेक्रेटरीओ.

श्रीभद्र यशोविजयलु जैन संस्कृत पाठशाळा

अने

श्री जैन त्रेयस्कर भंडल-भडेसाळु

[सद्गत शैठ वेणीयंद सुरयंद संस्थापित]

वी. सं. २५११ } भूद्य { आवृत्ति १० भी
वि. सं. २०४१ } इ. ५=०० { नकल ३०००

ભારતીય શાસ્ત્ર—ગ્રંથો અંગે

એક અભિપ્રાય

— ૦ —

“ ઘણા વર્ષના અભ્યાસ પછી હું સમજી શક્યો કે—હિંદના પ્રાચીન શાસ્ત્રો કેટલા વિવિધ અને વ્યાપક છે? એક વિદ્વાને સાચું જ કહ્યું છે કે— ભારતવર્ષ એટલે વિજ્ઞાનની સર્વ શાખાઓ ઉપરાંત, તત્ત્વજ્ઞાન, ભાષાશાસ્ત્ર, કાનૂન, રાજ્યનીતિ, વૈદિક, જ્યોતિષ અને સમાજશાસ્ત્રની જનની ” હિંદના અમોઘ શાસ્ત્રો અને અજોય સંસ્કૃતિને માન્ય નથી રાખતા તેમને માટે મને ચિંતા થાય છે.

નેગેલિયન (ચોલાંડની વિદ્યાપીઠના)
વિદ્વાન્ અધ્યાપક.

મુદ્રક : મણિલાલ હનલાલ શાહ, ધી રોકેશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
લાયબ્રેરીની બાબુમાં, ટાવર રોડ - સાદરા

દશમી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

નવમી આવૃત્તિની ૩૦૦૦ નકલો ખલાસ થતાં આ દશમી આવૃત્તિ પ્રકટ કરવામાં આવે છે.

ફક્ત મૂળગાથા ભાવાર્થ સાથે સમજી લેવા માટે શરૂઆતમાં ગોઠવણ છે. તે ઉપરથી જ જીવોના લેહો, છૂટા ખોલો, વગેરે સમજવાને લેહોનો કોઠો, છૂટા ખોલ, નામો વગેરે છે. પછી પાંચ દ્વારોનું યંત્ર અને સમજ છે. પછી પ્રકરણમાં આવતાં શાસ્ત્રીય વખત તથા લંબાઈના માપનાં કોષ્ટકો છે. તથા કેટલાક પર્યાય શબ્દો તથા વધુ પ્રચલિત શબ્દો અર્થ સાથે આપ્યા છે.

પછી સંબંધ સાથે શબ્દાર્થ, ગાથા, અન્વય, ગાથાર્થ અને સામાન્ય વિવેચન સમજવા માટે આખું પ્રકરણ ફરીથી આપેલ છે. પછી વિશેષ વિવેચન, સંસ્કૃત છાયા, મુનિ મહારાજશ્રી દક્ષવિજયજી વિરચિત પદ્યાનુવાદ છેલ્લે આપેલ છે.

જળભિંદુઓમાં ત્રસ જીવો, અઢીદ્રીપ, જંબૂદ્રીપ અને ચૌદ રાજલોકના ચિત્રો તૈયાર કરાવી મૂક્યાં છે. એકંદર અનેક રીતે વિવેચનાત્મક સમૃદ્ધિથી ગ્રંથ પુષ્ટ કરેલ છે. છેલ્લી આવૃત્તિમાં પણ ઘણા સુધારા-વધારા કર્યાં છે.

આ પ્રકરણના રચયિતા શ્રીમાન્ શાંતિસૂરિજી છે. એમ ઉક્ત પ્રકરણની પ્રાંતે આવેલી ગાથા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

પણ કોની પટ્ટપરંપરાએ આવેલા આ શાંતિસૂરિ છે ? તે સંબંધી તેમાં કે તે પ્રકરણની ટીકામાં કશે ઉલ્લેખ જણાતો નથી. તપાગચ્છની પટ્ટાવળીમાં તેમના સંબંધી આ પ્રમાણે વિગત મળી આવે છે—“ સંવત ૧૦૦૪ માં જીવવિચાર પ્રકરણના કર્તા વડગચ્છના વાદિવેતાલ શાંતિસૂરિ થયા. આ વાદિવેતાલનું બિરૂદ તેઓશ્રીને લઘુભોજ રાજ્યે આપ્યું હતું. ચક્રેશ્વરી અને પદ્માવતી દેવીની સહાયથી સં. ૧૦૬૭માં તેમણે શ્રીમાળીના ૭૦૦ ગોત્રને ધુલિકોટ પડવાની આગાહી જણાવી તેમનું રક્ષણ કર્યું હતું. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની મોટી ટીકા ૧૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણુ તેમણે રચી છે. તે ઉત્તરાધ્યયનની પાઠશિ ટીકા કહેવાય છે. કાન્હોડ નગરમાં સંવત ૧૧૧૧માં તેમનું સ્વર્ગગમન થયું. ” ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની ટીકાને અંતે તેમણે પોતાને ચારાપદ્રગચ્છીય જણાવ્યા છે, જે વડગચ્છની શાખા છે. પાલનપુર નજીકમાં રામસીણુ ગામમાં એક દેરાસરજીમાં પ્રતિમાજીના પચાસણુ ઉપર ૧૦૮૪માં ચારાપદ્રગચ્છના શાંતિભદ્રસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યાનો લેખ છે. આ ઉપરથી શાંતિસૂરિનું પુરૂં નામ શાંતિભદ્ર હોય એમ સંભવે છે. કેમકે—ગચ્છ, નામ અને સમય લગભગ મળતાં છે. શાંતિસૂરિએ ધનપાલ પંડિત કૃત તિલકમંજરી ગ્રંથનું પણ સંશોધન કરેલ છે. આ ઉપરથી આ પ્રકરણુ તેમણે અગ્યારમા સૈકાના અંતમાં અથવા તે બારમા સૈકાની શરૂઆતમાં રચ્યું હોય એમ જણાય છે.

આ પ્રકરણુ ઉપર પાઠકે રત્નાકરજીએ સં. ૧૬૧૦માં બૃહદ્વૃત્તિ રચી છે, અને લઘુવૃત્તિ સુનિ ક્ષમાકલ્યાણુજીએ

સં. ૧૭૮૫ માં રચી છે. આ બંને વૃત્તિના આધારે અમે ઉક્ત ગ્રંથની સંસ્કૃત છાયા અને વિવેચન લખવા પ્રયાસ કરેલ છે.” આ પ્રમાણે ૩ જી આવૃત્તિમાં કર્તા વગેરે વિષે નિર્દેશ કરેલો છે.

જીવન શાસ્ત્ર

આ પ્રકરણનો વિષય જીવને લગતો છે, જૈનશાસ્ત્રોમાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ વિગતથી ભરેલા એ વિષેના વિચારના સંકેટો ગ્રંથો મળી આવે છે. તે સર્વાંના ટુંક સારરૂપ અને પ્રવેશક તરીકે આ પ્રકરણ છે, આ વિષયના સાહિત્યને હાલના લોકો “પ્રાણીશાસ્ત્ર” કહે છે.

યુરોપના આધુનિક સંશોધકો મુસાફરી કરીને તેના ભેટો અને પ્રકારો એકઠા કરે છે. કેટલાક સંશોધકો એક એક પ્રાણી કે તેના વર્ગના આખા જીવનનો અભ્યાસ પ્રયોગ-શાળાઓ મારફત કરીને અનેક હકીકતો તારવે છે. પ્રાણીઓની વિવિધ ચૈતન્યશક્તિ, આહારપદ્ધતિ, ઇન્દ્રિયશક્તિ, જનન-પ્રકાર, જીવનપ્રકાર, આયુષ્ય, શરીરરચના, ગુણ, સ્વભાવ વગેરે તરવોતું કરોડોને ખર્ચે પૃથક્કરણ કરે છે.

પરંતુ, એ-તદ્દન અપૂર્ણ, અવ્યવસ્થિત અને પાશીરામાં પહેલી પૂણી બરાબર છે. જ્ઞાની પુરુષોએ જૈનશાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલ આ શાસ્ત્ર વિષે જે કાંઈ લખેલું મળે છે, તેટલું જગત આગળ તેઓ હજારો વર્ષે પણ મૂકી શકશે કે કેમ ? એ સંશય છે. કેમકે-કોઈ એક શોધ વિષે હાલના લેખકોએ પુસ્તકોનાં પુસ્તકો લખ્યાં હોય છે, ત્યારે એ જ વાતનો પ્રાચીન ગ્રંથોમાં

એકાદ પદ, શ્લોક કે ગાથામાં પણ સમાવેશ હોય છે. એના સંક્ષિપ્ત સંગ્રહોના ગ્રંથોના ગ્રંથો ભરેલા છે.

ચાર પ્રકરણો, કર્મગ્રંથો, મોટી સંગ્રહણી વગેરેમાં તે માત્ર સંક્ષિપ્તમાં વિષય નિર્દેશ જ છે. આગળના મોટા ગ્રંથો અને આગમોમાં વિશાળ પ્રસ્થાન મહત્તમ પડે છે. તેની અગાધતાથી આશ્ચર્ય અને જ્ઞાનીઓની મહાશક્તિઓનો ભાસ થાય છે. છતાં તેમાંનો ઘણો ભાગ નાશ પામ્યો છે. બ્યારે, એ ભાગ વિદ્યમાન હશે ત્યારે તેમાં કેટલા પ્રમાણમાં વિવેચન હશે? તેની કલ્પના પણ મુશ્કેલ છે. છતાં હાલ જે વિદ્યમાન છે, તેમાં હાલની શોધો કરતાં હજારો ગણા વિચારો ભયં પડ્યા છે, આપણે માટે તો એ જ્ઞાની પુરુષોનાં વચનો જ શરણરૂપ છે. નકામો બુદ્ધિભેદ કરીને ઝાંઝવાના જળ પાછળ દોડવાની જરૂર નથી. દુનિયા આજે દોડવાને પાટે ચડી છે, તેથી તે અટકે તેમ નથી. દોડી દોડીને થાકશે, ત્યારે હારીને રહેશે, અને આખર તો તેઓને પણ જ્ઞાની પુરુષોનાં જ વચનો શરણરૂપ છે.

આધુનિક પ્રાણીશાસ્ત્રનું પુસ્તક, તે વિષય ઉપર લખાયેલા જુદા જુદા નિબંધો, જુદા જુદા લેખો, મુસાફરોના ભ્રમણ વૃત્તાંતો, પેપરોમાં આવતા કેટલાક પ્રસંગો પ્રસંગે વાંચ્યા છે, વિચાર્યા છે અને તેની સાથે યથાશક્તિ તુલના પણ કરી નેઈ છે. તેમાં કેટલુંક સામ્ય, કેટલાક મતભેદો, કેટલાકમાં તદ્દન જુદાપણું જે નેવામાં આવેલ છે. છતાં આજ સુધીના તુલનાત્મક અભ્યાસ ઉપરથી “ જ્ઞાનિઓએ પ્રતિપાદન કરેલ વડ-

જીવનિકાયનું સ્વરૂપ હજી સુધી અજ્ઞેક અને વધારે વ્યવસ્થિત છે.” એમ ચોક્કસ અભિપ્રાય અંધારો છે. બીજા અધ્યાસીઓ પણ અભ્યાસ પછી અભિપ્રાય આપવા બેસશે, તો લગભગ આ જાતનો અભિપ્રાય આપી શકશે.

વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી, બહારની વાતો, આકર્ષક બહારનો વગેરેથી લક્ષ્યાર્થને જ્ઞાની પુરુષોના વચનો તરફ દુર્લક્ષ્ય ન કરવા ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ. યુરોપના વિદ્વાનો પોતાના વિજ્ઞાનના વકરા, પ્રચાર, પ્રતિષ્ઠા માટે ખૂબ આકર્ષક બહાર ખબરો ખુબીથી મોટા ખર્ચથી, યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી અને લાગવગથી ફેલાવે છે, કે આપણે ભૂલાવે. ખાઈને તે તરફ સહજમાં જ દોરવાઈ જઈએ છીએ. કારણ કે આપણા ભાઈઓ પણ તેના ભોગ થઈ ચૂકેલા હોય છે, અને તેના વિશ્વાસમાં આપણે દોરવાઈએ છીએ. કેમકે—તેઓ બીજા ભાઈઓના વિશ્વાસમાં એવી જ રીતે દોરવાયેલ હોય છે. આમ ભૂલભૂલામણીની પરંપરા ચાલે છે.

આ પ્રકરણમાંની કેટલીક બાબતો કોઈને ન સમજાય, કોઈને ગળે ન ઉતરે, તેથી તેમાં સંશય રાખવાને કારણ નથી. કેમકે—આગળના ગ્રંથોમાં એ જ વસ્તુ વિશાળ પ્રતિપાદનથી સાબિત કરી આપેલ હોય છે, પછી શંકાને અવકાશ જ રહેતો નથી. એ વિશાળ શાસ્ત્રગ્રંથોના પરિશીલનથી જ બરાબર ખુદ્ધિમાં ઉતર્યા પછી પૂર્વાચાર્યોએ આવાં પ્રકરણો લખ્યાં હોય છે. જો ખુદ્ધિમાં ઉતરેલ ન હોય, તો તેઓ પણ લખે નહીં. તેઓના બીજા ગ્રંથો જેવાથી આ પ્રકરણો લખનારા અસાધારણ ખુદ્ધિશાળી હતા અને સમર્થ વિદ્વાનો હતા, એવી

આત્રી કરી શકીએ છીએ.

આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓની સજીવસૃષ્ટિ

‘સર જગદીશચંદ્રબોઝનું જીવનકાર્ય’ એ મથા-
ળાનો એક લેખ પ્રોફેસર કાંતિલાલ છગનલાલ પંડ્યા
એમ. એ. એમણે વીશમી સદીના ત્રીજા પુસ્તકના
પહેલા અંકમાં લખ્યો છે, તેમાં સર જગદીશચંદ્રે,
પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિઓનાં લક્ષણોની એકતા પ્રયોગો દ્વારા
સિદ્ધ કરી છે, તે સંબંધી કેટલીક હકીકતો આપી છે. તે ખાસ
ઉપયોગી બાણી અહીં દાખલ કરી છે. ડોક્ટર બોઝે, “વન-
સ્પતિઓનાં અને પ્રાણીઓનાં લક્ષણો ભિન્ન ભિન્ન ગણાતાં હતાં
તેમનાં ઘણાં લક્ષણો બંનેમાં સમાન છે, તેમજ લોખંડ
જેવી ધાતુઓમાં પણ સજીવ પદાર્થોનાં લક્ષણો છે.” એમ
સિદ્ધ કર્યું છે. “આપણી પેઠે તેઓ ટાઢથી ઠરી જઈ મુડ-
લાલ થાય છે, હુંફથી તેજમાં આવે છે, દારૂ જેવા માદક
પદાર્થોથી વધારે અંચળ થાય છે, અથવા ઘેનમાં પડે છે,
ખરાબ હવાથી ગુંગળાઈ બચ છે; અતિ શ્રમથી થાકી બચ છે,
મારવાથી પીડાય છે, ભેજાન કરનારી હવાથી મૂર્છા પામે છે,
વિજળીથી વિશેષ અંચળ થાય છે, વર્ષાથી સુસ્ત થાય છે,
સુરજની રોશનીથી સ્ફૂર્તિ પ્રગટ કરે છે, અને ઝેર કે બળા-
સ્કારથી પ્રાણ ત્યજે છે, વૃદ્ધિ-ક્ષય, સુખ-દુઃખ, ટાઢ-તડકો,
શાક-આરામ, નિદ્રા-પોઠણ સર્વ આપણી માફક તેઓ પ્રગટ
કરે છે, અત્યાર સુધી માત્ર આપણે તેની ભાષા સમજતા

નહિ, આપણાં નેત્રો એની લાગણીઓ ભેદ શકતાં નહિ, તેથી આપણે તેને જડ માનતા હતા, તથા નિર્ભ્રવ કહેતા હતા. હવે ડોક્ટર યોજે એમને યોલતા કર્યા છે, કહો કે-એમની યોલી આપણને શિખવી છે વનસ્પતિને એમણે કલમ આપી છે. કલમથી જે પત્રો લખાય, તેમાં આ બિચારા હવે પોતાનું હૈયું ઠાલવે છે. ડો. યોજે એક યંત્ર બનાવ્યું છે. એક ઝીણી રેશમી દોરી વતી છોડવાનાં પાંદડાંને એક ન્હાના અને ખડુ સારી રીતે ગોઠવેલા લીવરના એક હાથ સાથે ભેડવામાં આવે છે. લીવરનો બીજો એક લાંબો પાતળો સીધો લટકતો તાર હોય છે. પાંદડામાં એવી લગાર પણ ગતિ હોય કે-જે આંખે પણ દેખાય નહિ-તોપણ તે ગતિ આ રચનાથી લીવર દ્વારા તારમાં એટલા ગણી મોટી થાય છે, કે-જેથી તે સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. તારની નીચેની અણીને જરાક વાળવામાં આવે છે અને, તે વળેલી અણી એક મેશથી કાળા કરેલા કાચને અડકેલી રહે છે. એક બાબુથી તે તારને વિજળીક આંદોલનો આપીને ઇચ્છા મુજબ ગતિથી હલાવી શકાય છે. યીજી બાબુથી અમુક ચોક્કસ ગતિથી કાળો કાચ નીચે ઉતરે છે. જ્યાં અને જ્યારે કાચને અડકે છે, ત્યાં અને ત્યારે ઝીણું ટપકું મેશના ઉખડી જવાથી થાય છે. આ તાર તે વનસ્પતિની કલમ, કાળા કાચ તે પત્ર, અને ટપકાંઓ તે તેઓના અક્ષરો. આ નાબુક યંત્રથી વનસ્પતિની ગૂઠ હિલચાલો તથા હાવલાવો હબર ગણા મોટા થાય છે. કમળનું ફૂલ કે કોબીની ગાંઠ આજ લેખિનીથી પોતાનું આત્મવૃત્ત પ્રગટ કરી શકે છે સ્નાયુ માત્રનું એ એક લક્ષણ છે, કે જ્યાં સુધી તે સજીવ

હોય, ત્યાં સુધી એને વિજળીનો ધક્કો લાગતાં તે એકદમ સંકોચાય છે. વનસ્પતિમાં આવા આંચકા અને સંકોચો એટલા ખારીક હોય છે, જે-આ યંત્રથી વિપુલ થાય છે, ત્યારે જ તે પકડાય છે. આપણા સ્નાયુ જેમ મહેનતથી થાકી જાય છે, અને થાક ઉતર્યા પછી જ ફરી મહેનત કરી શકે છે, તેમ વનસ્પતિના સ્નાયુ પણ થાકથી સુસ્તી બતાવે છે, અને પૂરો આરામ મળ્યા પછી ક્રિયાવાનુ થઈ શકે છે. વનસ્પતિને જ્ઞાન-તંતુ છે, હૃદય છે; તેની વૃદ્ધિ થાય છે, અને તેનું સ્મરણ થાય છે. આ બધા પ્રયોગો તેમણે અનેક વનસ્પતિ ઉપર યંત્રો દ્વારા અજમાવ્યા છે. [વિશેષ જિજ્ઞાસુઓએ આખો લેખ વાંચવો જેવો છે.]

હાલના જમાનામાં વિવિધ વૈજ્ઞાનિક અને તત્ત્વજ્ઞાનના ભારતીય ગ્રંથોના પઠન-પાઠન અને સંશોધન પ્રવૃત્તિ ઉપર, પરદેશીઓના હથીયારરૂપ બનીને દર્યાનંદ સરસ્વતીએ મોટો ફટકો મારીને ભારતીય પવિત્ર મહાસાહિત્યનો ભયંકર દ્રોહ કર્યો છે. દર્યાનંદ સરસ્વતીના વિચાર-વાતાવરણના ઘડતરમાં આધુનિક શિક્ષણે જ પરિવર્તન આણ્યું હતું. વિદેશી સાહિત્યને સ્થાન આપવા માટે સ્વદેશી સાહિત્ય ઉપર અણ-ગમે ઉત્પન્ન કરાવી દેવાના પ્રચારમાં અસાધારણ મદદગાર હોવાને લીધે સ્વામીજીને લોકપ્રિય, અને રાજ્યમાન્ય કરવા વાઢવિવાદમાં પરદેશી જજને આડકતરી રીતે તેનો પક્ષ લેનારા જણાયા હતા.

કેટલાક પરચુરણ ગ્રંથો આગળ કરીને ભારતીય શાસ્ત્ર ગ્રંથોની એક ઝપાટે નિંદા કરી છે, એકલા વેદને જ પ્રામાણિક

માની “ બધા ખોટા છે ”, એમ જ્ઞેશ્વોરથી બહાર કરી પ્રબલું મન પ્રાચીન શાસ્ત્રો ઉપરથી ઉઠાડી નાંખ્યું, શ્રદ્ધા ડગાવી દીધી, આખો પ્રવાહ બદલી નાંખ્યો.

જે ઇચ્છા-તેના નિબંધો ઉપરથી-લોર્ડ મેકોલેની હતી, તે સ્વામીજી મારફત ચાલાક વિદેશીઓએ પાર પાડી હતી. સ્વામીજીએ હથીયાર બની, તેનો અમલ કરી આપ્યો. આ દેશમાં દેશીઓ પાસેથી પોતાનું કામ લેવાની પરદેશીઓની અજબ યુક્તિ છે, તે સ્વામીજી સમજી ન શક્યા. એકલા વેદો ભણીને ખેસી રહ્યો ચાલે તેમ તો હતું જ નહીં. વેદોથી ચાલ્યું એટલે સ્કુલો, કોલેજો ઉઘડાવી દેશના લાખો-કરોડો રૂપિયા ખર્ચ્યાં, પણ તેમાં પાઠ્યપુસ્તકો પરદેશી લેખકોએ લખેલાં, તેઓએ પસંદ કરેલાં, તેના ઉતારા અને તેના સંગ્રહરૂપ જ ચાલ્યાં. પતંજલિનું યોગશાસ્ત્ર, ચાણક્યનું અર્થશાસ્ત્ર, ચરકની સંહિતા, શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું વ્યાકરણ, વગેરે ભારતના ભૂષણરૂપ ગ્રંથો બાબુઓ રહી ગયા, અને આર્યેતર પરદેશીઓના ગ્રંથોના પ્રચારનો ધોધ ચાલ્યો, સ્વામીજીના આ કૃત્યને દ્રોહ સિવાય બીજું નામ આપી શકાતું જ નથી.

તેમણે જૈનદર્શનના ખંડન પ્રસંગે જૈનશાસ્ત્રમાં વર્ણવાયેલ જીવના સ્વરૂપની મશ્કરી ઉઠાવવામાં ભારતીય સાહિત્યની ખૂબી વિષેની તેમની અજ્ઞાનતા સિવાય બીજું કાંઈપણ વ્યક્ત કર્યાનું જોવામાં આવતું નથી. તેમના વિચારોને તે

લોકો જ માન આપે છે; કે જેઓ હાલના વિજ્ઞાનથી અંબઈને એકરૂપે યા બીજરૂપે તે વિજ્ઞાનના અંધ અનુયાયી થયેલા છે.

હાલના વિજ્ઞાને ય હાડકાં વગેરે એકઠાં કરીને પ્રાચીન કાળમાં પ્રાણીઓ કેવડા મોટા હતા ? તેની જે શોધો બહાર મૂકી છે, તે સાંભળીને સ્વામીજી જીવતા હોત તે પોતાના અજ્ઞાન ઉપર પોતે જ ફીટકાર વરસાવત.

આર્ય પ્રજના બાળકોનું ખાસ કર્તવ્ય છે, કે-હાલનું વિજ્ઞાન ગમે તેટલી મથામણ કરે, પણ ભારતીય જ્ઞાની પુરુષોના આશય સમજવાને માટે હજી તેમને સંકડાઓ જોઈશે. વાસ્તવિક અને સત્યજ્ઞાન એટલું બધું અગાધ છે, તે જગત્ પાસે કબૂલ કરાવવું જોઈએ. પરંતુ સ્વામીજીને એ કાંઈ ન સૂજ્યું, આપણા આર્યબંધુની ભૂલને માટે આપણે શર-માવું રહ્યું. અસ્તુ.

હાલનો જમાનો, હાલનું વિજ્ઞાન, તેની શોધખોળો, વગેરે ઉપર દ્રષ્ટિપાત કરીને કહેવામાં આવે છે કે-

પરમાત્મા મહાવીરદેવનાં વચનો સર્વથા સાચાં અને હિતકારક છે; તે જ શરણરૂપ છે અહીં તુલના કરી બતાવવાની ઇચ્છા હતી. પરંતુ અંધ કરતાં પ્રસ્તાવના વધી જાય, તેથી બીજા પ્રસંગ ઉપર રાખીશું.

જીવવિચાર સમજવાને આવું સંક્ષેપમાં સરળ અને વ્યવસ્થિત પ્રકરણ બીજું જોવામાં આવતું નથી. જીવોના લેહો વિષે શ્રી જીવાભિગમ સૂત્ર તથા શ્રી પન્નવણા સૂત્ર વગેરેમાં ખૂબ વિસ્તારથી વિવેચન કરવામાં આવેલું છે. તે સામાન્ય જીવો ન સમજી શકે. માટે પ્રાથમિક ભૂમિકારૂપે આ પ્રકરણ ઘણું જ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે. ટીકામાં બીજી ઘણી

બાબતો વિસ્તારથી છે, પરંતુ તે અમોએ છોડી દીધી છે. સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસીઓએ તે ખાસ વાંચવા જેવી છે, તેમાંના કેટલોક વિષય-સંગ્રહ ઘણો જ ઉપયોગી છે.

આ આવૃત્તિનું મુદ્દ સંશોધન પંડિત રતિલાલ ચીમનલાલ દોશીએ કાળજીપૂર્વક કર્યું છે.

ખાસ ભૂલો રહી હોય, અન્યથા લખાયું હોય, તો તે વિષે મિત્રો મિ દુક્કંદં દઈ વિરમીએ છીએ.

લિ. સંઘસેવક,

શ્રી બાબુલાલ જોશિંગલાલ મહેતા

ડો. મફતલાલ જો. શાહ

ઓનરરી સેક્રેટરીઓ.

સં. ૨૦૪૧

શ્રીમદ્ યશોવિજયજી જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા

અને

શ્રી જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ-મહેસાણા.

-: અનુક્રમણિકા :-

<p>૧ મૂળ ગાથાઓ ૨</p> <p>૨ ગાથાર્થ ૩</p> <p>૩ જીવોના મુખ્ય ભેદોની સમજ ૧૫</p> <p>૪ કેટલાંક નામો ૧૫</p> <p>૫ જીવોના મુખ્ય ભેદોનો કોઠો ૧૭-૮</p> <p>૬ જીવવિચારમાં વપરાયેલા કેટલાંક માપોની સમજ ૧૮</p> <p>૭ લંબાઈના માપ ૧૮</p> <p>૮ સંખ્યા ૧૮</p> <p>(૧) લોકપ્રસિદ્ધ સંખ્યા ૧૮</p> <p>(૨) જીન શાસ્ત્રીય સંખ્યા ૧૮</p>	<p>૩ વખતના માપ ૧૯</p> <p>(૧) વ્યવહાર તથા શાસ્ત્રીય-પ્રસિદ્ધ માપો ૧૯</p> <p>(૨) વખત ગણવાના શાસ્ત્રીય-માપો ૧૯</p> <p>૭ પાંચ દ્વારોની દૂંઠી સમજ ૨૦</p> <p>૮ પાંચ દ્વારોનો સંક્ષેપ ૨૧</p> <p>૯ જીવના ભેદો ઉપર પાંચ દ્વારોનો કોઠો ૨૬</p> <p>૧૦ પાંચ દ્વારોની સમજ ૩૩</p> <p>૧૧ કેટલાંક પર્યાય શબ્દો ૩૯</p> <p>૧૨ સંબંધ ૪૦</p>
--	---

સામાન્ય વિવેચન સહિત જીવવિચાર

<p>૧ મંગલાચરણ, વિષય, સંબંધ, પ્રયોજન, અધિકારી ૪૬</p> <p>૨ જીવોના મુખ્ય ભેદો ૪૬</p> <p>૧ સંસારી જીવોના ભેદો ૪૯</p> <p>૧ સ્થાવરના પાંચ ભેદો ૪૯</p> <p>૧ બાહર—</p> <p>૧ પૃથ્વીકાય જીવો ૫૨</p> <p>૨ અધકાય જીવો ૫૫</p>	<p>૩ અગ્નિકાય જીવો ૫૬</p> <p>૪ વાયુકાય જીવો ૫૭</p> <p>૫ વનસ્પતિકાય જીવો ૫૯</p> <p>૧ મુખ્ય ભેદો ૫૯</p> <p>૨ સાધારણ વનસ્પતિની વ્યાખ્યા ૫૯</p> <p>૩ કેટલાંક સાધારણ જીવો ૬૦</p> <p>૪ સાધારણ વનસ્પતિકાય જીવોના ભેદોનો ઉપસંહાર અને લક્ષણની સૂચના ૬૩</p>
--	---

૫ સાધારણ વનસ્પતિકાયનું વિશેષ લક્ષણ	૬૪	૨ તિર્થંચો	૮૧
૬ પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય જીવો	૬૫	૧ કેટલાક જળચરો	૮૧
૨ સૂક્ષ્મ સ્થાવર જીવો	૬૭	૨ સ્થલચર જીવોના ત્રણ ભેદો અને જીવો	૮૨
૨ ત્રસ જીવો	૭૦	૩ આકાશમાં ઉડનાર પક્ષિઓ	૮૩
૧ વિકલેન્દ્રિયો	૭૦	૪ પંચેન્દ્રિય તિર્થંચોના દરેક ભેદોના ગર્ભજ અને સમૂચ્છિમ ભેદો	૮૫
૧ કેટલાક ખેઈન્દ્રિયો	૭૦	૩ મનુષ્યોના ભેદો	૮૫
૨ કેટલાક તેઈન્દ્રિયો	૭૩	૪ દેવોના પેટા ભેદો સાથે મુખ્ય ભેદો	૯૦
૩ કેટલાક ચઉરિન્દ્રિયો	૭૫	૨ સિદ્ધનાજીવોના પ્રકાર	૯૫
૨ પંચેન્દ્રિયો	૭૭		
મુખ્ય ભેદો—			
૧ નારકના ભેદો	૯૭		

જીવવિચાર : (૨ જો વિભાગ)

૧ જીવોના ભેદો ઉપર પાંચ દ્વારો	૯૭	૨ આયુષ્ય-દ્વાર (કુકામો)	૧૦૫
૧ પાંચ દ્વારોનાં નામો	૯૭	૧ ઉત્કૃષ્ટ—	
૧ શરીરની ઉંચાઈ	૯૭	૧ એકેન્દ્રિયનું	૧૦૫
૧ એકેન્દ્રિયના શરીરની ઉંચાઈ	૯૮	૨ વિકલેન્દ્રિયનું	૧૦૬
૨ વિકલેન્દ્રિયોના	૯૮	૩ દેવતાનું	૧૦૭
૩ નારક જીવોના	૧૦૦	૪ નારકોનું	”
૪ મર્ભજતિર્થંચોના	૧૦૧	૫ ચતુષ્પદ અને	”
૫ સમૂચ્છિમ તિર્થંચોના,	૧૦૨	૬ મનુષ્યોનું	”
૬ ચતુષ્પદ તિર્થંચો અને મનુષ્યોના	૧૦૩	ગર્ભજનું—	
૭ દેવોના	૧૦૪	૧ જળચર	૧૦૮
		૨ ઉરપરિસર્પ	૧૦૮
		૩ ભુજપરિસર્પ	”

૪ ખેચર	૧૦૮	૪ મરણની વ્યાખ્યા,	
૫ સૂક્ષ્મ, સાધારણ અને		પ્રાણુદારનો ઉપસંહાર	
સંમૂર્ચિમ મનુષ્યનું જ્ઞાન્ય		અને ઉપદેશ	૧૧૬
તથા ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય	૧૦૯	૫ યોનિઓની સંખ્યાનું	
અન્નેય દ્વારોનો		દ્વાર	૧૨૦
ઉપસંહાર	૧૧૦	૧ એકેન્દ્રિયોની યોનિ સંખ્યા	૧૨૦
૩ સ્વકાયસ્થિતિ દ્વાર	૧૧૧	૨ બાકીના જીવોની	
૧ એકેન્દ્રિયોની	૧૧૧	યોનિસંખ્યા	૧૨૧
૨ વિકલેન્દ્રિયોની	૧૧૨	૪ કુલ યોનિયોની સંખ્યા	૧૨૧
૩ પંચેન્દ્રિય-દેવ, નારક,		૨ સિદ્ધોના એકી સાથે	
મનુષ્ય અને તિર્થંચોની	૧૧૨	પાંચ દ્વારો	૧૨૨
૪ પ્રાણુદ્વાર	૧૧૪	૩ યોનિયોની ભયંકરતા	
૧ એકેન્દ્રિયને પ્રાણુ	૧૧૪	અને ઉપસંહાર	૧૨૩
૨ વિકલેન્દ્રિયને ,,	૧૧૪	૨ ઉપદેશ	૧૨૫
૩ સંસિ તથા અસંસિને ,,	૧૧૬	૩ અંથનો ઉપસંહાર	૧૨૬

પ્રયોજન, સંબંધ અને અધિકારીનો ઉપસંહાર

૧૪ જીવવિચાર વિશેષાર્થ	૧૨૮	વનસ્પતિકાયનું વિશેષ	
૧ ખાસ વિષયો—		વિવેચન	૧૪૧
જીવના વિવિધ પ્રકારો	૧૩૦	વનસ્પતિના શરીરની	
સર્વ જીવોના પ્રકારો	૧૩૨	વિવિધતા	૧૪૬
વિજ્ઞાનીની સચિત્તા	૧૩૫	સ્થાવરોમાં જીવસિદ્ધિ	૧૪૭
૧૫ સંસ્કૃત છાયા			૧૬૫
૧૬ જીવવિચાર પદાનુવાદ			૧૭૧

सम्यग्-दर्शन-ज्ञान-चारित्राणि मोक्षमार्गः
ग्रन्थांक-४९

अविवियार प्रकरण

अर्थ सहित

[भूजगाथाओ, शब्दार्थ, गार्थार्थ, संस्कृत छाया,
सामान्य विवेचन, विशेष विवेचन, जणुवा
योग्य टीपणो, छुटा जेअल, वेदो
वगेरेना कोठा, तथा चित्रो साथे]

प्रकाशक :

श्रीमद् यशोविजयल जैन संस्कृत पाठशाळा
अने श्री जैन श्रेयस्कर मंडळ
महेंसाळा [उ. गु.]

श्री-जीव-विचार-प्रकरणम्

[आर्यावृत्तम्]

श्रुवणपर्ईवं वीरं नमिऊण भणामि अबुह-बोहत्थं ।
जीवसरूवं किंचि वि जह भणियं पुव्वसूरीहिं ॥१॥

जीवा मुत्ता संसा-रिणो य तस थावरा य संसारी ।
पुढवी-जल-जलण-वाऊ-वणस्सई थावरा नेया ॥२॥

फलिहमणिरयणविहुम-हिंगुलहरियालमणसिलरसिंदा ।
कणगाइ-धाऊ सेढी वन्निय-अरणेट्टय-पलेवा ॥३॥

अब्भय-तूरी-ऊसं मट्टी-पाहाणजाईओ णेगा ।
सोवीरंजणलुणाई पुढवीभेयाइ इष्वाइ ॥४॥

भोमंतरिक्खमुदगं ओसा हिम करग हरितणू महिआ ।
हुंति घणोदहिमाई भेआणेगा य आउस्स ॥५॥

इंगाल जाल मुम्मुर उक्कासणि कणग विज्जुमाइया ।
अगणिजियाणं भेया नायव्वा निउणबुद्धिष् ॥६॥

उब्भामग-उक्कलिया मंडली महसुद्धगुंजवाया य ।
घणतणुवायाइया भेया खलु वाउकायस्स ॥७॥

જીવવિચાર પ્રકરણ

[ગાથાર્થ]

મંગળાચરણ-વિષય-સંબંધ-પ્રયોજન અને અધિકારીઓ-
ભુવનમાં દીપક સમાન શ્રી મહાવીર સ્વામીને નમસ્કાર કરી, પૂર્વના
આચાર્યોએ જેમ- કહ્યું છે. (તેમ) હું જીવોનું દુઃક સ્વરૂપ-અજ્ઞાન
જીવોને સમજાવવા-કહું છું. ૧.

જીવોના: સંસારીજીવોના: અને સ્થાવરજીવોના: ભેદો :-
મોક્ષમાં ગયેલા અને સંસારી-સંસારમાં ફરતા-જીવો (છ.) ત્રસ
અને સ્થાવર સંસારી (જીવો) છે. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ
અને વનસ્પતિ સ્થાવર જીવો જાણવા. ૨.

૧. પૃથ્વીરૂપે જીવો :-

સ્ફટિક, મણિ રત્ન, પરવાળા, હિંગળો, હડતાલ, મણ્શિલ, પારો,
સોનું વગેરે ધાતુઓ, ખડી, રમચી, અરણેટ્ટો અને પારેવો પાષાણ-૩
અખરખ, તેજંતુરી, ખારો, માટી, અને પત્થરની અનેક જાતિઓ.
સુરમો અને મીઠું વગેરે પૃથ્વી (રૂપ જીવો)ના ભેદો (છ) ૪.

૨ પાણીરૂપે જીવો :-

ભૂમિનું અને આકાશનું પાણી, ઝાકળ, ખરફ, કરા, લીલી વનસ્પતિ
ઉપર ફૂટી નીકળતું પાણી, ધુમ્મસ અને ઘનોદધિ (ઘાટો સમુદ્ર) વગેરે
પાણી (રૂપ)ના અનેક પ્રકારો છે. ૫.

૩ અગ્નિરૂપે જીવો:-

અંગાર, જાળ, તણખા, ઉલ્કાપાત, અશનિ, કણ્ડીયા, વિજળી વગેરે
અગ્નિ (રૂપ) જીવોના ભેદો સૂક્ષ્મભુદ્ધિથી સમજવા જેવા છે. ૬.

૪ વાયુરૂપે જીવો :-

ઉદ્ભ્રામક, ઉલ્કલિક, વંટોળિયો, મોટો કે મોઢાનો: શુદ્ધ: અને ગુંબરવ:
કરતો વાયુ. ઘન (ઘાટો) અને તનુ (પાતળો) વાયુ વગેરે વાયુરૂપ
કાયા=શરીરવાળા (જીવો)ના જ ભેદો છે. ૭.

साहारणपत्तेया वणस्सइजीवा दुहा सुए भणिया ।
जेसिमणंताणं तणू एगा साहारणा ते उ ॥८१॥

कंदा अंकुर किसलय पणगा सेवाल भूमिफाडा य ।
अल्लयतिय गज्जर-मोत्थ वत्थुला थेग पल्लंका ॥९॥

कोमलफलं च सव्वं गूढसिराईं सिणाइपत्ताइं ।
थोहरिकुंआरिगुगुलि—गलोयपमुहाइ छिन्नरुहा ॥१०॥

इच्चाइणो अपणेगे हवंति भेया अणंतकायाणं ।
तेसिं परिजाणणत्थं लक्खणमेयं सुए भणियं ॥११॥

गूढसिरसंधिपव्वं समभंगमहीरगं च छिन्नरुहं ।
साहारणं सरीरं तच्चिवरियं च पत्तेयं ॥१२॥

एगसरीरे एगो जीवो जेसिं तु ते य पत्तेया ।
फलफूलछल्लिकट्टा—मूलगपत्ताणि बीयाणि ॥१३॥

पत्तेयतरुं मुत्तुं पंचवि पुढवाइणो सयललोए ।
सुहुमा हवंति नियमा अंतमुहुत्ताऊ अदिसा ॥१४॥

संख कवड्डय गंडुल जलोय चंदणगअलसलहगाई ।
मेहरि किमि पूयरगा बेइंदिय माइवाहाई ॥१५॥

૫ વનસ્પતિ રૂપે જીવોના ભેદો : અને સાધારણ વનસ્પતિ જીવોની વ્યાખ્યા :—

વનસ્પતિ જીવો શાસ્ત્રમાં બે પ્રકારે—સાધારણ અને પ્રત્યેક કહ્યા છે. જે અનંત (અનંત જીવો)નું એક શરીર, તેઓ જ સાધારણ. ૮.

સાધારણ વનસ્પતિરૂપે જીવો :—

કંદો, અંકુરાઓ, કુંપળો, પલ્લવ—નીલકુળ, શેવાળ, ભૂમિ—ફેડા, આર્દ્રકનિક, ગાજર, મોથ, વત્યુલા, થેગ, પાલખું. ૯.

સર્વે કુણાં ફલ, ગુપ્ત નસોવાળાં શણ વગેરેનાં પાંદડાં અને છેદવા છતાં ઉગે તેવા થોર: કુંવાર: ગુગળ: અને ગળો: વગેરે. ૧૦

ઘણાદિ અનંતકાય (જીવો)ના અનેક ભેદો છે. તેઓને બરાબર ઓળખવા માટે શાસ્ત્રોમાં આ નિશાની કહી છે. ૧૧.

સાધારણ વનસ્પતિકાયનું લક્ષણ—ઓળખવાની નિશાનીઓ—

છુપા રહેલ નસો: સાંધા: અને ગાંઠોવાળું, ભાગતાં એક સરખા ભાગ થાય તેવું. તાંતણા વગરનું, અને કાપ્યા છતાં ફરીથી ઉગનારું, સાધારણ વનસ્પતિકાય શરીર (જી), અને તેથી વિરુદ્ધ પ્રત્યેક વનસ્પતિ (શરીર) છે. ૧૨.

પ્રત્યેક વનસ્પતિ જીવોનું લક્ષણ: અને પ્રત્યેક વનસ્પતિરૂપે જીવો:

કે—જેઓના એક શરીરમાં એક જીવ (હોય), તે પ્રત્યેક વનસ્પતિ જીવો—ફળ, ફલ, જાલ, લાકડું, મૂળ, પાંદડાં અને બીજ (રૂપે હોય છે) ૧૩

પાંચ સૂક્ષ્મ જીવો:—

પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય સિવાય પૃથ્વીકાય વગેરે પાંચેય (સ્થાવર જીવો) અંતર્મૂર્હર્ત આયુષ્યવાળા. અને સૂક્ષ્મ એટલે અદૃશ્ય આખા ચે લોકમાં છે.

ત્રસજીવો

બેઘન્દ્રિય જીવો:—

શંખ, ફેડા, ગંડાલા, જળો, આયરિયા, અજસીયા, લાળીયા વગેરે, મામણમુંડા, કરમિયા, પોરા, અને ચુડેલ વગેરે બેઘન્દ્રિય જીવો છે. ૧૫.

गोमी मंकणजूआ पिप्पीलिउद्देहिया य मक्कोडा ।
इल्लिय-घयमिल्लीओ सावय-गोकीडजाईओ ॥१६॥

गदहयचोरकीडा गोमयकीडा य धन्नकीडा य ।
कुंथु गुवालिय इलिया तेइंदिय इंदगोवाई ॥१७॥

चउरिंदिया य विच्छू ढिंकुण भमरा य भमरिया तिड्डा ।
मच्छिय डंसा मसगा कंसारी कविलडोलाई ॥१८॥

पंचिंदिया य चउहा नारयतिरिया मणुस्स देवा य ।
नेरइया सत्तविहा नायव्वा पुढविभेएणं ॥१९॥

जलयरथलयरखयरा तिविहा पंचिंदिया तिरिक्खा य ।
सुसुमार मच्छ कच्छव गाहा मगरा य जलचारी ॥२०॥

चउप्पय उरपरिसप्पा भुयपरिसप्पा य थलयरा तिविहा ।
गोसप्पनउलपमुहा बोधव्वा ते समासेणं ॥२१॥

खयरा रोमयपक्खी चम्मयपक्खी य पायडा चेव ।
नरलोगाओ बाहिं समुग्गपक्खी विययपक्खी ॥२२॥

તેઘન્દ્રિય જીવો:—

કાનખજુરા, માંકણ, જુ, કોડી, ઉદ્ધઈ, મંકોડા, ઈયળ, ઘીમેલ, સાવા અને ગીંગોડાની જાતો. ૧૬.

(તથા) ગદ્દેયા, વિષ્ટાના જીવડા, જાણના જીવડા, ધનેડાં, કંથવા, ગોપાલિકા, ઈયળ, અને ઈદ્રિગાય વગેરે તેઘન્દ્રિય (જીવો છે) ૧૭.

ચઉરિન્દ્રિય જીવો

અને-વીંછી, બગાઈ, ભમરા, ભમરીઓ, તીડો, માખી, ડાંસ, મચ્છર, કંસારી, કરોળીયા, અને ખડમાંકડી વગેરે ચઉરિન્દ્રિયો છે. ૧૮

પંચેન્દ્રિય જીવોના ભેદો અને નારક જીવોના ભેદો—
પાંચેન્દ્રિયવાળા જીવો ચાર પ્રકારે—નારકો: તિર્યંચો: મનુષ્યો: અને દેવો: છે. પૃથ્વીઓના ભેદોની અપેક્ષાએ નારકો સાંત પ્રકારે જાણવા. ૧૯.

પંચેન્દ્રિય તિર્યંચજીવોના ભેદો અને જલચર જીવો:—

પાણીમાં ફરનારા : જમીનપર ફરનારા અને આકાશમાં ઉડનારા: ત્રણ પ્રકારે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો છે. મોટા મગરમચ્છો, માચ્છલાં, કાચબા, ગ્રાહ (જુડ) અને મગર એ પાણીમાં રહેનારા છે.) ૨૦.

સ્થલચર પંચેન્દ્રિયજીવોના ભેદો અને જીવો:—

ચોપગાં: પેટે ચાલનારા: અને હાથે ચાલનારા એ ત્રણ પ્રકારે જમીન ઉપર ફરનારા (તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવો) છે. તે ટુકમાં બળદ: સર્પ: અને તોળીયા: વગેરે. જાણવા. ૨૧.

ખેચરજીવો: અને તેના ભેદો:—

રૂંવાટીની અનેલી પાંખવાળા અને ચામડાની અનેલી પાંખવાળા પક્ષીઓ તે જાણીતા જ છે. અટીદ્વીપની બહાર સંકોચાયેલી પાંખવાળા અને પહોળી કરેલી પાંખવાળા પક્ષીઓ હોય છે. ૨૨.

सव्वे जल-थल-खयरा समुच्छिमा गब्भया दुहा हुंति ।
कम्माकम्मगभूमि अंतरदीवा मणुस्सा य ॥२३॥

दसहा भवणाहिवई अट्टविहा वाणमंतरा हुंति ।
जोइसिया पंचविहा दुविहा वेमाणिया देवा ॥२४॥

सिद्धा पनरसभेया तित्थातित्थाइसिद्धभेएणं ।
एए संखेवेणं जीवविगप्पा समक्खाया ॥२५॥

एएसि जीवाणं सरीरमाऊ ठिई सकायम्मि ।
पाणा जोणिपमाणं जेसिं जं अत्थि तं भणिमो ॥२६॥

अंगूलअसंखभागो सरीर-मेगिंदियाण सव्वेसिं ।
जोयणसहस्समहियं नवरं पत्तेयरुक्खाणं ॥२७॥

वारस जोयण तिन्नेव गाउआ जोयणं च अणुक्कमसो ।
बेइंदियतेइंदिय- चउरिंदियदेहमुच्चत्तं ॥२८॥

धणुसयपंचपमाणा नेरइया सत्तमाइ पुठवीए ।
तत्तो अद्धुणा नेया रयणप्पहा जाव ॥२९॥

जोयणसहस्समाणा मच्छा उरगा य गब्भया हुंति ।
धणुहपुहुत्तं पक्खासु भुअचारी गाउअपुहुत्तं ॥३०॥

પંચેન્દ્રિય તિર્થચોના મુખ્ય ભેદો: અને મનુષ્યના ભેદો:—

દરેક જાતના જલચર, સ્થલચર, અને ખેચર (જીવો) એ પ્રકારે સંમૂર્ચિત્તો અને ગર્ભજો હોય છે.

અને કર્મભૂમિ: અકર્મભૂમિ: અને અન્તદ્વીપોમાં જન્મેલા મનુષ્યો છે. ૨૩.

દેવોના-મુખ્ય પેટા ભેદો સાથે-મુખ્ય ભેદો:—

ભવનાધિપતિ દશ પ્રકારે, વાનમંતરો આઠ પ્રકારે, જ્યો-તિષ્કો પાંચ પ્રકારે અને વૈમાનિક દેવો એ પ્રકારે છે. ૨૪.

મોક્ષમાં ગયેલા-સિદ્ધના જીવોના ભેદો: અને જીવોના ભેદોના પ્રકરણનો ઉપસંહાર—

તીર્થ: અતીર્થ: વગેરે સિદ્ધોના ભેદોની અપેક્ષાએ સિદ્ધો પંદર પ્રકારે છે.

જીવોના એ ભેદો ટુંકમાં સ્પષ્ટ સમજાવ્યા (છે) ॥ ૨૫ ॥

શરીરની ઊંચાઈ: આયુ: સ્વકાયસ્થિતિ: પ્રાણ: અને યોનિઓ: એ પાંચદ્વારોના પ્રકરણની શરૂઆત:—

શરીર: આયુષ્ય: સ્વકાયમાં સ્થિતિ: પ્રાણ: અને યોનિઓનું પ્રમાણ-એ જીવોમાં જેને જે છે, તે કહીએ છીએ. ૨૬.

૧. શરીરની ઊંચાઈ:—

સર્વ એકેન્દ્રિયોનું શરીર આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું છે. ફક્ત-પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનું (કંઈક અધિક) હજાર યોજન છે. ૨૭

એકેન્દ્રિય, તેષદ્રિય, અને ચતુરિન્દ્રિયના શરીરોની ઊંચાઈ અનુક્રમે પાર યોજન, ત્રણ ગાઉ અને (એક) યોજન (છે.) ૨૮.

સાતમી (નારક) પૃથ્વીમાં નારકો પાંચસો ધનુષ્યના પ્રમાણ-વાળા છે. ત્યાંથી રત્નપ્રભા નારક સુધી અર્ધા અર્ધા ઓછા જાણવા. ૨૯.

માછલાં (જલચર), ગર્ભજ ઉરપરિસર્પો: હજાર યોજન પ્રમાણવાળા છે. પક્ષિઓ (ખેચર જીવો) ધનુષ્ય પૃથક્ત્વ અને ભુજ-પરિસર્પો ગાઉ પૃથક્ત્વ છે. ૩૦

खयरा धणुहपुहुत्तं भुअगा उरगा य जायणपुहुत्तं ।
 गाउअपुहुत्तमित्ता समुच्छिमा चउप्पया भणिया ॥३१॥
 छच्चेव गाउआइं चउप्पया गब्भया सुणेयव्वा ।
 कांसतिगं च मणुस्सा उक्कोस-सरीरमाणेणं ॥३२॥
 ईसाणंतसुराणं रयणीओ सत्त हंति उच्चत्तं ।
 दुग-दुग-दुग चउ-गेवि-ज्जणुत्तरेक्किक्कपरिहाणी ॥३३॥
 बावीसा पुढवीए सत्त य आउस्स तिन्नि वाउस्स ।
 वाससहस्सा दस तरु-गणाण तेऊ तिरत्ताउ ॥३४॥
 वासाणि बारसाउ वेइंदियाणं तेइंदियाणं तु ।
 अउणापन्नदिणाइं चउरिंदीणं तु छम्मासा ॥३५॥
 सुरनेरइयाण ठिई उक्कोसा सागराणि तित्तीसं ।
 चउप्पयतिरियमणुस्सा तिन्नि य पलिओवमा हंति ॥३६॥
 जलयरउरभुअगाणं परमाउ होइ पुव्वकोडी उ ।
 पक्खीणं पुण भणिओ असंखभागो अ पलियस्स ॥३७॥
 सव्वे सुहुमा साहा-रणा य समुच्छिमा मणुस्सा य ।
 उक्कोस-जहन्नेणं अंतमुहुत्तं चिय जियंति ॥३८॥
 ओगाहणाउमाणं एवं संखेवओ समक्खायं ।
 जे पुण इत्थ विसेसा विसेससुत्ताउ ते नेया ॥३९॥
 एगिंदिया य सव्वे असंखउस्सप्पिणि सकायम्मि ।
 उववज्जंति चयंति य अणंतकाया अणंताओ ॥४०॥

સંમૂર્છિમ-ખેચરો અને ભુજપરિસર્પો ધનુષપૃથક્ત્વ, ઉરપરિસર્પો યોજનપૃથક્ત્વ, અને-ચતુષ્પદો ગાઉપૃથક્ત્વ માપના કહ્યા છે. ૩૧, ગર્ભજ ચતુષ્પદો છ ગાઉ જ જાણવા. શરીરના ઉત્કૃષ્ટ માપે (ગર્ભજ) મનુષ્યો ત્રણ ગાઉ હોય છે. ૩૨.

ધશાન દેવલોક સુધીના દેવોની જાગ્યાઈ સાત હાથ હોય છે. (પદ્મી) એ, એ, એ, ચાર, ઐવેયકો અને અનુત્તરેમાં એક એકનો ઘટાડો (થાય) છે. ૩૩.

૧. આયુષ્ના માપ.

પૃથ્વીનું બાવીશ: પાણીનું સાત: વાયુના ત્રણ: અને પ્રત્યેક વનસ્પતિનું દશ હજાર વર્ષ અને અગ્નિજીવો ત્રણ (દિવસ) રાતના આયુષ્યવાળા છે. ૩૪.

એઈન્દ્રિયોનું બારવર્ષ, તેઈન્દ્રિયોનું ઓગણપચ્ચાસ દિવસ, અને ચઉરિન્દ્રિયોનું છ મહિના, આયુષ્ય હોય છે. ૩૫.

દેવ અને નારકોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેત્રીશ સાગરોપમ છે, અને ચતુષ્પદ તિર્થંચો અને મનુષ્યો ત્રણ પલ્યોપમના હોય છે. ૩૬.

જલચર: ઉરપરિસર્પ : અને ભુજપરિસર્પોનું વધારેમાં વધારે આયુષ્ય કોડ પૂર્વ (વર્ષ) છે. અને પક્ષીઓનું તે પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ કહ્યો છે. ૩૭.

સર્વે સૂક્ષ્મો: સાધારણો, અને સંમૂર્છિમ મનુષ્યો: ઉત્કૃષ્ટથી અને જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત સુધી જ જીવે છે. ૩૮.

એ પ્રકારે શરીરની જાગ્યાઈ અને આયુષ્યના માપ ટુંકામાં કહ્યા, પરંતુ એમાં જે વિશેષ હકીકત છે, તે મોટા સૂત્રોમાંથી જાણવી. ૩૯.

૩. સ્વકાયમાં સ્થિતિ—

સર્વે એકેન્દ્રિયો અસંખ્ય: અને અનંતકાયો અનંત: ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી સુધી પૌતાની જ કાયામાં જન્મે છે. અને મરે છે ૪૦

संखिज्जसमा विगला, सत्तद्द भवा पणिदित्तिरिमणुआ ।
 उववज्जंति सकाए नारय देवा य नो चेव ॥४१॥
 दसहा जिआण पाणा इंदिअउसासआउवलरूवा ।
 एगिंदिएसु चउरो विगलेसु छ सत्त अट्टेव ॥४२॥
 असन्निसन्नियंपंचिं-दिएसु नव दस कमेण बोधव्वा ।
 तेहिं सह विप्पओगो जीवाणं भण्णए मरणं ॥४३॥
 एवं अणोरपारे संसारे सायरम्मि भीमम्मि ।
 पत्तो अणंतखुत्तो जीवेहिं अपत्तधम्मेहिं ॥४४॥
 तह चउरासी लक्खा संखा जोणीण होइ जीवाणं ।
 पुढवाइण चउण्हं पत्तेयं सत्त सत्तेव ॥४५॥
 दस पत्तेयतरूणं चउदस लक्खा हवंति इयरेसु ।
 विगलिंदिएसु देा देा चउरो पंचिदित्तिरियाणं ॥४६॥
 चउरो चउरो नारय सुरेसु मणुआण चउदस हवंति ।
 संपिंडिया य सव्वे चुलसी लक्खा उ जोणीणं ॥४७॥
 सिद्धाणं नत्थि देहो न आउकम्मं न पाण-जोणिओ ।
 साइअणंता तेसिं ठिई जिणिंदागमे भणिआ ॥४८॥
 काले अणाइनिहणे जोणि-गहणम्मि भीसणे इत्थ ।
 भमिया भमिहिंति चिरं जीवा जिणवयणमलहंता ॥४९॥

વિકલેન્દ્રિયો અસંખ્યઃ વર્ષઃ તથા પંચેન્દ્રિય તિર્થંચો અને મનુષ્યો સાત-આઠ ભવઃ પૌતાની કાયામાં ઉપજે છે, પરંતુ નારક અને દેવો (પૌતાની કાયામાં) ઉપજે જ નહીં. ૪૧.

૪. પ્રાણોની સંખ્યા—

જીવોને પાંચ ઇન્દ્રિયોઃ શ્વાસોચ્છ્વાસઃ આયુષ્ઃ અને (ત્રણ) બળઃ રૂપે દશ પ્રકારે પ્રાણો (હોય) છે. એકેન્દ્રિયોમાં ચાર અને વિકલેન્દ્રિયોમાં છ; સાતઃ અને આઠઃ જ છે. પર.

મન વગરના અને મનવાળા પંચેન્દ્રિયોને અનુક્રમે નવઃ અને દશઃ (પ્રાણો) જાણવા. તે (પ્રાણો)ની સાથેનો વિયોગ જ જીવોનું મરણ કહેવાય છે. ૪૩.

પારાવાર વગરના સંસારરૂપી ભયંકર સમુદ્રમાં ધર્મ ન પામેલા જીવો, એ પ્રકારે (પ્રાણોના વિયોગ=મરણ) અનંતવાર પામ્યા છે. ૪૪

૫. યોનિઓની સંખ્યા :—

તથા જીવોની યોનિઓની સંખ્યા ચોરાશી લાખ છે. પૃથ્વીઃ વગેરે ચારમાં દરેકને સાત સાત (લાખ) જ છે. ૪૫

પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયને દશ, અને ઈતર (સાધારણ)ને ચૌદ, વિકલેન્દ્રિયોને બબ્બે, અને પંચેન્દ્રિય તિર્થંચોને ચાર (લાખ) છે. ૪૬.

નારકો અને દેવોને ચાર ચાર, અને મનુષ્યોને ચઉદ (લાખ) છે. સરવાળે તે સર્વે યોનિઓ ચોરાશી લાખ થાય છે. ૪૭.

સિદ્ધ ભગવંતોમાં ઉપરના પાંચ દ્વારોઃ—

સિદ્ધોને-નથી શરીર, નથી આયુષ્ય કર્મ, નથી પ્રાણ અને યોનિયો (ફક્ત) તેઓની (સ્વસ્થાનમાં) સ્થિતિ શ્રી જિનેશ્વર પ્રભુના આગમોમાં સાદિ-અનંત કહી છે. ૪૮.

યોનિઓથી ભયંકર આ સંસારમાં શ્રી જિનવચનને ન પામેલા જીવોની કેવી સ્થિતિ થાય છે ?

શ્રી જિનેશ્વર પ્રભુના વચનને નહિ પામેલા જીવો—

યોનિઓથી ગહન અને ભયંકર આ સંસારમાં અનાદિ-અનંત કાળ ભમ્યા છે, અને હજુ ઘણો વખત ભમ્યા કરશે. ૪૯.

તા સંપદ સંપત્તે મણુઅત્તે દુલ્લહે વિ સંમત્તે ।
 સિરિસંતિસ્સરિસિદ્ધે કરેહ મો ! ઉજ્જમં ધમ્મે ॥૫૦॥
 एसो जीववियारो संखेवरुईण जाणणाहेउ ।
 संखित्तो उद्धरिओ रुदाओ सुय-समुदाओ ॥५१॥

॥ इति श्री जीवविचार प्रकरण ॥

મનુષ્ય જન્મની સાર્થકતા અને અન્યકારનો અંતિમ ઉપદેશ
 માટે હવે તો, દુર્લભ છતાં મનુષ્યપણું અને સમ્યક્ત્વ મળ્યા
 છે. ત્યારે હે (ભવ્ય મનુષ્યો) જ્ઞાનાદિ લક્ષ્મી અને શાંતિ વડે, પૂજ્ય-
 યુરુષોએ (શ્રી શાન્તિસૂરિ મહારાજે) યતાવેલ ધર્મમાં ઉદ્ધમ
 કરો. ૫૦

—:ઉપસંહાર:-

જીવોનો આ વિચાર ગંભીર શ્રી આગમોશ્પી સમુદ્રમાંથી લીધો
 છે, અને થોડી બુદ્ધિવાળા જીવોને સમજવવા માટે દુંકાવ્યો છે. ૫૧

સમાપ્ત

જીવોના મુખ્ય ભેદોની સમજ

૧. જીવોના બે ભેદ છે.

- ૧ સસારી—કર્મ સહિત.
- ૨ સિદ્ધ—કર્મ રહિત.

૨. સંસારી જીવના બે ભેદ છે,

- ૧ ત્રસ—ધૃત્તાપૂર્વક હાલે ચાલે, તે.
- ૨ સ્થાવર—સ્થિર રહે તે.

૩ સ્થાવર જીવના પાંચ ભેદ છે.

- ૧ પૃથ્વીકાય—માટી-પાષાણાદિક રૂપે જીવો.
- ૨ અપૂકાય—પાણીરૂપે જીવો.
- ૩ તેલિકાય—અગ્નિરૂપે જીવો.
- ૪ વાયુકાય—વાયરારૂપે જીવો.
- ૫ વનસ્પતિકાય—ઝાડ-પાલાદિકરૂપે જીવો
એ પાંચેયને એક સ્પર્શનેન્દ્રિય જ હોય છે.

૪ વનસ્પતિકાયના બે ભેદ છે.

- ૧ પ્રત્યેક—જે એક શરીરને વિષે એક જીવ હોય, તે પ્રત્યેક વનસ્પતિ જીવો.
- ૨ સાધારણ—એક શરીરને વિષે અનંત જીવ હોય તે સાધારણ વનસ્પતિ જીવો.

૫ ત્રસકાયના ચાર ભેદ છે.

- ૧ બેઠદ્રિય—સ્પર્શનેન્દ્રિય (ચામડી) અને રસનેન્દ્રિય (જીભ)વાળા. પોરા વગેરે.
- ૨ તેઠદ્રિય—સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય અને ઘ્રાણેન્દ્રિય (નાસિકા) વાળા. કાઠી વગેરે.
- ૩ ચઉરિન્દ્રિય—સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, અને ચક્ષુરિન્દ્રિય (આંખ)વાળા. વીંછી વગેરે
૪. પાંચેન્દ્રિય—સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય

અને શ્રોત્રેન્દ્રિય (કાન)વાળા. હાથી, ગાય, માણસ વગેરે.
તેમાં પ્રથમના ત્રણ ભેદ વિકલેન્દ્રિય કહેવાય છે.

૬ પંચેન્દ્રિય જીવના ચાર ભેદ છે.

૧ નારક, ૨ તિર્થંચ, ૩ મનુષ્ય. અને ૪ દેવો.

૭ નરક પૃથ્વીના સાત ભેદ છે.

૧ રત્નપ્રભા, ૨ શર્કરાપ્રભા, ૩ વાલુકાપ્રભા, ૪ પંકપ્રભા,
૫ ધૂમપ્રભા, ૬ તમઃપ્રભા અને ૭ તમસ્તમઃપ્રભા.

૮ તિર્થંચ પંચેન્દ્રિય જીવોના ત્રણ ભેદ છે.

૧ જલચર—પાણીમાં ચાલનારા, માછલા વગેરે.

૨ સ્થલચર—જમીન ઉપર ચાલનારા, તેના ત્રણ પ્રકાર છે.

૧ ચતુષ્પદ—ચાર પગે ચાલનારા, પશુઓ, ગાય વગેરે.

૨ ઉરપરિસર્પ—પેટે ચાલનારા, સર્પ વગેરે.

૩ ભુજપરિસર્પ—હાથની મદદથી ચાલનારા, તોળીયા વગેરે,

૩ ખેચર—આકાશમાં ઉડનારા, પોપટ વગેરે પક્ષિઓ.

૯ મનુષ્યના ત્રણ ભેદ છે.

૧. ૧૫ કર્મભૂમિમાં, ૨. ૩૦ અકર્મભૂમિમાં અને ૩ ૫૬
અંતઃક્રીપમાં જન્મેલા.

૧૦ દેવોના ચાર ભેદ છે.

૧ ભવનપતિ ૧૦, ૨ વ્યંતર ૮, ૩ જ્યોતિષી ૫, અને
૪ વૈમાનિક ૨.

કેટલાંક નામો—

૧ નારકીના ગોત્રનાં નામ.

૧ ધમ્મા, ૨ વંશા, ૩ સેલા, ૪ અંજના, ૫ રિષ્ઠા, ૬ મધા.
૭ માધવતી.

૨ ૧૫ કર્મભૂમિ.

૫ ભરત ક્ષેત્ર, ૫ ઐરવત ક્ષેત્ર, ૫ મહાવિદેહ ક્ષેત્ર.

૩ ૩૦ અકર્મભૂમિ.

૫ હિમવંત ક્ષેત્ર, ૫ હિરણ્યવંત ક્ષેત્ર, ૫ હરિવર્ષ ક્ષેત્ર, ૫ રમ્યક

ક્ષેત્ર, ૫ દેવકુર ક્ષેત્ર અને ૫ ઉત્તરકુર ક્ષેત્ર

૪ ૫૬ અંતદ્વીપ—

યુલ્લહિમવંત અને શિખરી પર્વતની લવણ સમુદ્રમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફ જતી ચાર દાઢાઓ છે. કુલ આઠ દાઢાઓ છે. તે દરેક ઉપર સાત સાત અંતદ્વીપ છે. કુલ ૫૬ અંતદ્વીપ.

૫ ભવનપતિ દેવો (૫૦)

૧ અમુરકુમાર, ૨ નાગકુમાર, ૩ સુવર્ણકુમાર, ૪ વિદ્યુતકુમાર, ૫ અગ્નિકુમાર, ૬ દ્વીપકુમાર, ૭ ઉદ્ધિકુમાર, ૮ દ્વિશિકુમાર, ૯ પવનકુમાર અને ૧૦ સ્તનિત (મિથ) કુમાર,

૬ વ્યંતરો ૮ (૫૨)

૧ પિશાચ, ૨ ભૂત ૩ યક્ષ, ૪ રાક્ષસ, ૫ કિન્નર, ૬ કિંપુરુષ, ૭ મહોરગ, ૮ ગંધર્વ.

૭ વાણવ્યંતરો ૮

૧ અણ્ણપન્ની, ૨ પણ્ણપન્ની, ૩ ધસીવાદી, ૪ ભૂતવાદી, ૫ કંદિત ૬ મહાકંદિત, ૭ કોહંડ, ૮ પતંગ.

૮ જ્યોતિષી. (૨૦)

૧ ચંદ્ર, ૨ સૂર્ય, ૩ ગ્રહ, ૪ નક્ષત્ર, ૫ તારા, એ પાંચ ચર અને પાંચ સ્થિર.

૯ વૈમાનિક ૨, (૭૬)

કલ્પોપપન્ન—સ્વામિ—સેવકભાવ (સામાજિક વ્યવસ્થા)વાળા.

કલ્પાતીત—સ્વામી—સેવકભાવ (સામાજિક વ્યવસ્થા) વગરના

૧૦ કલ્પોપન્ન—

૧૨ દેવલોક (૩ કિલ્મીષિક, ૯ લોકાન્તિક.)

૧૧ દેવલોક ૧૨.

૧ સૌધર્મ, ૨ ધશાન, ૩ સનત્ કુમાર, ૪ માહેન્દ્ર, ૫ બ્રહ્મલોક, ૬ હાંતક, ૭ મહાશુક, ૮ સહસ્તાર, ૯ આનત, ૧૦ પ્રાણત, ૧૧ આરણ, ૧૨ અન્યુત.

જીવવિચારમાં વપરાયેલ માપોની સમજ

૧. લંબાઈના માપ

અંગુલનો અસંખ્ય ભાગ =
 આંગળીનો અસખ્યાતમો ભાગ
 સોયની અણી ઉપર જેટલો ભાગ
 આવે તેનો અસંખ્યાતમો ભાગ
 તે

૪ અંગુલની = મુઠ્ઠિ
 ૨ મુઠ્ઠી = વેંત
 ૨ વેંત = હાથ
 ૨ હાથ = દંડ

૨ દંડ = ધનુષ
 ૨ થી ૬ ધનુષ = ધનુષપૃથક્ત્વ
 ૨૦૦૦ ધનુષ્ય = ગાઉ
 ૨ થી ૬ ગાઉ = ગાઉપૃથક્ત્વ
 ૪ ગાઉ = યોજન
 ૨ થી ૬ યોજન = યોજનપૃથક્ત્વ
 અસંખ્ય યોજન = ૧ રજબુ
 ૧૪ રજબુ = ૧ લોક

૨. સંખ્યા.

[૧] લોકપ્રસિદ્ધ સંખ્યા.

૧ = એકમ

૧૦ એકમ = ૧ દશક

૧૦ દશક = ૧ સો

૧૦ સો = ૧ હજાર

૧૦ હજાર = ૧ દશ હજાર

૧૦૦ હજાર = ૧ લાખ

૧૦૦ લાખ = ૧ કોડ. વગેરેથી

પરાર્ધ સુધી

[૨] જૈન શાસ્ત્રીય સંખ્યા.

૧ થી પરાર્ધ સુધી ૧૮ સ્થાનોથી
 આગળ ૬૬ સ્થાનોસુધીની સંખ્યાના
 નામો જૈન શાસ્ત્રમાં મળે છે.

સંખ્યાત = } ત્રણ પ્રકારનાં છે.
 સંખ્ય = } ૨થી માંડીને અમુક
 પ્રકારના માપ સુધી
 સંખ્યાત ગણાય છે

અસંખ્યાત = } ૬ પ્રકારનાં છે.
 અસંખ્ય = } સંખ્યાત કરતાં
 અસંખ્યગુણાં,
 વધારે છે.

અનંત = } ૬ પ્રકારનાં છે.
 અસંખ્ય કરતાં અનંત
 ગુણ વધારે છે.

૩. વખતના માપ

[૧] વ્યવહાર તથા શાસ્ત્રસિદ્ધ માપો

અસંખ્ય સમય = ૧ આવલી	૩૦ મુહૂર્ત	} = ૧ અહોરાત્રિ
૧૬૭૭૭૨૧૬ થી	૬૦ ઘડી	
કંઈકે અધિક આવલી = મુહૂર્ત	૧૫ અહોરાત્રિ	= ૧ પક્ષ
૨ ઘડી સમય = } ૧ સમય પૃથકત્વ	૨ પક્ષ	= ૧ માસ
૧ સમય-ન્યૂનમુહૂર્ત	૨ માસ	= ૧ અયન
૧ સમય-ન્યૂનમુહૂર્ત	૬ અયન	= ૧ વર્ષ
૨ ઘડી	૧ મુહૂર્ત	= ૧ યુગ
૧૫ મુહૂર્ત	= ૧ દિવસ	} = ૧ પૂર્વ
૧૫ મુહૂર્ત	= ૧ રાત્રિ	
	[૭૦૫૬૦૦૦ કોડ વર્ષ	

[૨] વખત ગણવાના જૈન શાસ્ત્રીય માપો

ઉદ્ધાર, અદ્ધા, અને ક્ષેત્ર પદ્યોપમના સૂક્ષ્મ અને આદર ભેદ ગણતાં ૬ પ્રકારના પદ્યોપમ છે. અહીં અદ્ધા પદ્યોપમની જરૂર હોવાથી તેનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવ્યું છે :—

પદ્યોપમ = એક યોજન લાંબા, પહોળા અને લાંબા ખાડમાં સાત દિવસના જન્મેલા યુગલિયા મનુષ્યના ખાળકના એક વાળના સાત વાર આઠ આઠ કરેલા [૨૦૯૭૧૫૨] કકડા ઠાંસી ઠાંસીને ભરી, તેમાંથી સો સો વર્ષે વાળનો એક એક કકડો કાઢતાં, જેટલા કાળે એ ખાડો-પદ્ય-ખાલો ખાલી થાય, તેટલા કાળને આદર અદ્ધા પદ્યોપમ કહેવાય છે.

અને એજ વાળના અસંખ્ય સૂક્ષ્મ કકડા કાપી સો સો વર્ષે એક એક કકડો કાઢીએ, અને એ ખાડો જેટલા વર્ષે ખાલી થાય, તેટલા કાળને સૂક્ષ્મ અદ્ધા પદ્યોપમ કહેવાય છે.

૧૦ કોડકોડી - ૧ સાગરોપમ
પદ્મોપમ

૧૦ કોડકોડી - ૧ ઉત્સર્પિણી
સાગરોપમ

૧ અવસર્પિણી

૨૦ કોડકોડી સાગરોપમ
અથવા

૧ ઉત્સર્પિણી
અને
૧ અવસર્પિણી

}= ૧ કાળચક્ર

પાંચદ્વારોની ટુંકી સમજ

૨૭ મી ગાથાથી જીવના દરેક ભેદો ઉપર નીચેના પાંચ દ્વારો ઉતારી બતાવ્યા છે, તે વિદ્યાર્થીએ મુખપાઠ કરવા.

૧ અવગાહના દ્વારમાં—કયા જીવના શરીરની ઉંચાઈ કેટલી હોય છે? તે બતાવેલ છે.

૨ આયુષ્ય દ્વારમાં—કયા જીવનું આયુષ્ય કેટલું હોય છે? તે બતાવેલ છે.

૩ સ્વકાય સ્થિતિદ્વારમાં—કયો જીવ વારંવાર પોતાની જાતિમાં કેટલા વખત સુધી ઉત્પન્ન થાય? તે બતાવેલ છે.

પ્રાણુ દ્વારમાં—કયા જીવને ૫ ઇંદ્રિયો, શ્વાસોદ્શ્વાસ, આયુષ્ય, તથા મન, વચન અને ક્રયાનું બળ : એ દશ પ્રાણુમાંથી કેટલા અને કયા કયા પ્રાણુ હોય છે? તે બતાવેલ છે.

૫ ચોનિ દ્વારમાં—કયા કયા જીવનાં ઉત્પત્તિસ્થાન કેટલી જાતનાં હોય છે? તેની સંખ્યા કહેવામાં આવેલ છે.

પાંચ દ્વારોનો સંક્ષેપ.

૧. શરીરની ઉંચાઈ.

- ૧ અંગુલના અસંખ્યાતમા ૭. છઠ્ઠાથની ઉંચાઈવાળા ભાગ જેટલી ઉંચાઈવાળા (૩) સનતકુમારના દેવો બાદર અને સૂક્ષ્મ— (૪) માહેન્દ્રના દેવો
- પૃથ્વીકાય ૨ જા કિલિખષિકના દેવો
 અખકાય ૮ સાતઠ્ઠાથની ઉંચાઈવાળા
 તેઉકાય ૧૦ લવનપતિ દેવો
 વાઉકાય ૧૫ પરમાધામી
 સાધારણ વનસ્પતિકાય ૮ વ્યંતર દેવો
 સંમૂર્ષિમ મનુષ્ય ૮ વાણુવ્યંતર દેવો
- ૨ એક હાથની ઉંચાઈવાળા ૧૦ તિર્થક્ષુભલક દેવો
 પાંચ અનુત્તર દેવો ૫ ચર જ્યોતિષક દેવો
- ૩ બે હાથની ઉંચાઈવાળા ૫ સ્થિર જ્યોતિષક દેવો
 નવ ઐવેયક દેવો ૧ સૌધર્મ દેવલોકના દેવો
- ૪ ત્રણ હાથની ઉંચાઈવાળા ૨ ઈશાન દેવલોકના દેવો
 દમાથી ૧૨મા દેવલોકના દેવો ૧ લા કિલિખષિકના દેવો
- ૫ ચાર હાથની ઉંચાઈવાળા ૮ નારકોની ઉંચાઈ—
 (૭) મહાશુકના દેવો ૧ લી નાં૭૧૧૧ ધનુષ ૬અંગુલ
 (૮) સહસ્રારના દેવો ૨ જી નાં૧૫૧૧ ,, ૧૨ ,,
- ૬ પાંચ હાથની ઉંચાઈવાળા ૩ જી નાં૩૧૧ ,,
 (૫) બ્રહ્મલોકના દેવો ૪ થી નાં૬૨૧૧ ,,
 (૬) લાંતકના દેવો ૫ મી નાં૦૧૨૫ ,,
 ૩ જા કિલિખષિકના દેવો ૬ ઠી નાં૦૨૫૦ ,,
 ૬ લોકાન્તિક દેવો ૭ મી નાં૦૫૦૦ ,,

- ૧૦ ધનુષ પૃથક્ત્વ ઉંચાઈ ૧૪૧ યોજન ઉંચાઈવાળા
વાળા ચઉરિન્દ્રિય
ગર્ભજ અને સંમૂર્છિમ— ૧૫ ૧૨ યોજન ઉંચાઈવાળા
ખેચર બેઈદ્રિય
સંમૂર્છિમ— ૧૬ યોજન પૃથક્ત્વ ઉંચાઈ-
ભુજપરિસર્પ વાળા
- ૧૧ ત્રણ ગાઉ ઉંચાઈવાળા સંમૂર્છિમ—
તેઈન્દ્રિય ઉરપરિસર્પ
ગર્ભજ મનુષ્ય ૧૭ ૧૦૦૦ યોજન ઉંચાઈ-
વાળા
- ૧૨ ૬ ગાઉ ઉંચાઈવાળા ગર્ભજ—
ગર્ભજ— ઉરપરિસર્પ
ચતુષ્પદ
- ૧૩ ગાઉ પૃથક્ત્વ ઉંચાઈ- ગર્ભજ અને સંમૂર્છિમ
વાળા જલચર
ગર્ભજ— ૧૮ ૧૦૦૦ યોજનથી
ભુજપરિસર્પ અધિક ઉંચાઈવાળા
સંમૂર્છિમ— બાહર—પ્રત્યેક—
ચતુષ્પદ વનસ્પતિકાય

૨. આયુષ્ય

- ૧ અંતર્મૂર્હૂર્ત સુધીના તેઉકાય
આયુષ્યવાળા વાઉકાય
સૂક્ષ્મ— બાહર અને સૂક્ષ્મ—
પૃથ્વીકાય સાધારણ વનસ્પતિકાય
અપ્કાય સંમૂર્છિમ મનુષ્ય

૨. ૩ અહોરાત્રિના આયુષ્ય- ૧૦. ૪૨૦૦૦ વર્ષના
વાળા આયુષ્યવાળા
તેલકાય સંમૂર્ધિમ ભુજપરિસર્પ
૩. ૪૯ દિવસના આયુષ્ય- ૧૧. ૫૩૦૦૦ વર્ષના આ-
વાળા યુષ્યવાળા
તેઘન્દ્રિયો સંમૂર્ધિમ ઉરપરિસર્પ
૪. ૬ મહિનાના આયુષ્ય- ૧૨. ૭૨૦૦૦ વર્ષના
વાળા આયુષ્યવાળા
ચતુરિન્દ્રિયો સંમૂર્ધિમ ખેચર
૫. ૧૨ વર્ષના આયુષ્યવાળા ૧૩. ૮૪૦૦૦ વર્ષના
એઘન્દ્રિયો આયુષ્યવાળા
૬. ૩૦૦૦ વર્ષના આયુષ્ય- સંમૂર્ધિમ ચતુષ્પદ
વાળા
બાહર વાઉકાય
૭. ૭૦૦૦ વર્ષના આયુષ્ય- ૧૪. કોડપૂર્વ વર્ષના
વાળા આયુષ્યવાળા
બાહર અષ્કાય સંમૂર્ધિમ અને ગર્ભજ-
જલચર
૮. દસહજાર વર્ષના આયુ- ગર્ભજ....
ષ્યવાળા ઉરપરિસર્પ
બાહર પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય ભુજપરિસર્પ
જઘન્ય આયુષ્યવાળા— ૧૫ પદ્યોપમના અસ્ત્ર-
દેવતા અને નારકી ખ્યાતમા ભાગના
૯. બાવીશહજાર વર્ષના આયુષ્યવાળા
બાહર પૃથ્વીકાય, ગર્ભજ
પક્ષીઓ-ખેચર

૧૬. ત્રણ પલ્યોપમના
આયુષ્યવાળા
ગર્ભજ—
મનુષ્ય
ચતુષ્પદ

૧૭. ૩૩ સાગરોપમના
આયુષ્યવાળા
દેવતાઓ.
અને
નારકો.

૩. સ્વકાય સ્થિતિ

૧ સ્વકાય સ્થિતિ રહિત	૪. અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અ-
વસર્પિણી સુધીની સ્વ-
કાય સ્થિતિવાળા
દેવતાઓ, નારકો	પૃથ્વીકાય
અપ્કાય
તેઉકાય
વાયુકાય
પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય
૨ સાત-આઠભવની સ્વ-
કાયસ્થિતિવાળા	૫. અનંત ઉત્સર્પિણી
અવસર્પિણી સુધી સ્વકાય
સ્થિતિવાળા
પંચેન્દ્રિય
તિર્થંચો
અને
મનુષ્યો	સાધારણ વનસ્પતિકાય
૩. સંખ્યાત વર્ષની સ્વકાય
સ્થિતિવાળા	
ઝેઠદ્રિય
તેઠદ્રિય
ચઠરિન્દ્રિય	

૪. પ્રાણો

૧. ચાર પ્રાણોવાળા	૨. છ પ્રાણોવાળા
પૃથ્વીકાય
અપ્કાય
તેઉકાય	ઝેઠદ્રિય
વાયુકાય
વનસ્પતિકાય	૩. સાત પ્રાણોવાળા
તેઠદ્રિય
	૪. આઠ પ્રાણોવાળા
ચઠરિન્દ્રિય

ચ. નવ પ્રાણુવાળા	પંચેન્દ્રિય—
સંમૂર્છિમ	દેવ
પંચેન્દ્રિય—	નારક
તિર્યંચો	ગર્ભજ—
અને	મનુષ્ય
મનુષ્યો	અને
દશ પ્રાણુવાળા	તિર્યંચ

૫ યોનિઓનું પ્રમાણ

૧. બે લાખ યોનિવાળા	અખકાય
બેઘંદ્રિય	તેહકાય
તેઘંદ્રિય	વાયુકાય
ચત્તરિન્દ્રિય	૪. દશ લાખ યોનિવાળા
૨. ચાર લાખ યોનિવાળા	પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય
દેવતા	૫. ૧૪ લાખ યોનિવાળા
નારક	સાધારણ વનસ્પતિકાય
તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય	અને
૩. સાત લાખ યોનિવાળા	મનુષ્યો
પૃથ્વીકાય	

સિદ્ધ ભગવંતો ઉપર પાંચ કારો.

તેઓને—

૧. શરીર નથી.
૨. આયુષ્ય નથી.
૩. સાદિ અનંતકાળ સુધી સ્વસ્થાન સ્થિતિ કહી છે.
૪. પ્રાણો નથી.
૫. યોનિઓ નથી.

જીવના ભેદો ઉપર પાંચ દ્વારોનો કોઠો

શરીરની ઉંચાઈ	આયુષ્ય	સ્વકાયમાં સ્થિતિ	પ્રાણ	ચિન્તિઓ
સંસારી જીવો				
સ્થાવર—				
પૃથ્વીકાય				
૧ વ્યાદર	અં'ગુહતોઅસં'ખ્યા- તમે ભાગ ૨૨૦૦૦ વર્ષ	અસં'ખ્ય ઉત્સર્પિ'ણી અવસર્પિ'ણી	સ્પર્શેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોચ્છ્વાસ, કાયબળ	૭ લાખ
૨ સૂક્ષ્મ	અં'ગુહતોઅસં'ખ્યા- તમે ભાગ અં'તમુ'હર્ત	અસં'ખ્ય ઉત્સર્પિ'ણી અવસર્પિ'ણી	સ્પર્શેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોચ્છ્વાસ, કાયબળ	
અસ્કાય—				
૩ વ્યાદર	અં'ગુહતોઅસં'ખ્યા- તમે ભાગ ૭૦૦૦ વર્ષ	અસં'ખ્ય ઉત્સર્પિ'ણી અવસર્પિ'ણી	સ્પર્શેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોચ્છ્વાસ, કાયબળ	૭ લાખ
૪ સૂક્ષ્મ	અં'ગુહતોઅસં'ખ્યા- તમે ભાગ અં'તમુ'હર્ત	અસં'ખ્ય ઉત્સર્પિ'ણી અવસર્પિ'ણી	સ્પર્શેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોચ્છ્વાસ, કાયબળ	

तेडिकाय—

५ व्याहर

६ सूक्ष्म

वाडिकाय—

७ व्याहर

८ सूक्ष्म

वनस्पतिकाय-

साधारण्य

९ व्याहर

१० सूक्ष्म

प्रत्येक—

११ व्याहर

अं गुह्यतोव्यसंभ्या-
तमो भाग

अं गुह्यतोव्यसंभ्या-
तमो भाग

त्रण्यं व्यहारात्र

अं तमुहर्त

३००० वर्ष

अं तमुहर्त

अं तमुहर्त

अं तमुहर्त

अं गुह्यतोव्यसंभ्या-
तमो भाग

अं गुह्यतोव्यसंभ्या-
तमो भाग

१०००० वर्ष

१०००० योऽनशी
अधिक

व्यसंभ्य उत्सर्पिणी
व्यवसर्पिणी
व्यसंभ्य उत्सर्पिणी
व्यवसर्पिणी
स्पर्शेन्द्रिय, आयुष्य
श्वसोच्छ्वास, कायमण
स्पर्शेन्द्रिय, आयुष्य
श्वसोच्छ्वास, कायमण

१७ वा०

व्यसंभ्य उत्सर्पिणी
व्यवसर्पिणी
व्यसंभ्य उत्सर्पिणी
व्यवसर्पिणी
स्पर्शेन्द्रिय, आयुष्य
श्वसोच्छ्वास, कायमण
स्पर्शेन्द्रिय, आयुष्य
श्वसोच्छ्वास, कायमण

१७ वा०

अनंत उत्सर्पिणी
अवसर्पिणी
अनंत उत्सर्पिणी
अवसर्पिणी
स्पर्शेन्द्रिय, आयुष्य
श्वसोच्छ्वास, कायमण
स्पर्शेन्द्रिय, आयुष्य
श्वसोच्छ्वास, कायमण

१४ वा०

व्यसंभ्य उत्सर्पिणी
व्यवसर्पिणी
स्पर्शेन्द्रिय, आयुष्य
श्वसोच्छ्वास, कायमण

१० वा०

ત્રસા— વિકલેન્દ્રિય ૧૨ એઈદ્રિય	બાર યોજન	બાર વર્ષ	સંખ્યાત વર્ષ	વચનબળ, રસના- ઈદ્રિય વધારે ૬	૨ લાખ
૧૩ તેઈદ્રિય	ત્રણ ગાઉ	૪૯ દિવસ	સંખ્યાત વર્ષ	ધ્રણેન્દ્રિય વધારે ૭	૨ લાખ
૧૪ ચઉરિન્દ્રિય પંચેન્દ્રિયો— નારકો—	૧ યોજન	૭ માસ	સંખ્યાત વર્ષ	ચક્ષુરિન્દ્રિય વધારે ૮	૨ લાખ
૧૫ ૧લીના નારકો	૭૫૫ ધનુષ ૬ અંગુલ	૧ સાગરોપમ		કુલ ૧૦, ઓત્રઈદ્રિય મનોબળ સહિત	૪ લાખ
૧૬ ૨જીના નારકો	૧૫૫૫ ધનુષ ૧૨ અંગુલ	૩ સાગરોપમ		કુલ ૧૦, ઓત્રઈદ્રિય મનોબળ સહિત	
૧૭ ૩ જીના નારકો	૩૧૫૫ ધનુષ	૭ સાગરોપમ	નથી	કુલ ૧૦, ઓત્રઈદ્રિય મનોબળ સહિત	
૧૮ ૪ થીના નારકો	૬૨૫૫ ધનુષ	૧૦ સાગરોપમ		કુલ ૧૦, ઓત્રઈદ્રિય મનોબળ સહિત	
૧૯ ૫ મીના નારકો	૧૨૫૫ ધનુષ	૧૭ સાગરોપમ		કુલ ૧૦, ઓત્રઈદ્રિય મનોબળ સહિત	
૨૦ ૬ઠીના નારકો	૨૫૦ ધનુષ	૨૨ સાગરોપમ		કુલ ૧૦, ઓત્રઈદ્રિય મનોબળ સહિત	
૨૧ ૭ મીના નારકો	૫૦૦ ધનુષ	૩૩ સાગરોપમ		કુલ ૧૦, ઓત્રઈદ્રિય મનોબળ સહિત	

तिथि-
गर्भा-
२२ जलथर-
स्थलथर-
२३ यत्पुपह
२४ उरपरिसर्प
२५ लजपरिसर्प
२६ षेय
संभ्रुम्भ-
२७ जलथर-
स्थलथर-
२८ यत्पुपह
२९ उरपरिसर्प
३० लजपरिसर्प
३१ षेय

१००० योजन

७ गाडि

१००० योजन

गाडिपथकृत

धनुषपथकृत

१००० योजन

गाडिपथकृत

योजनपथकृत

धनुषपथकृत

धनुषपथकृत

६६३ पूर्व वर्ष

त्रय पद्योपम

६६३ पूर्व वर्ष

६६३ पूर्व वर्ष

पद्योपमतो व्य

संख्यातयो लाग

६६३ पूर्व वर्ष

८४००० वर्ष

५३००० वर्ष

४२००० वर्ष

७२००० वर्ष

७-८ लव

७-८ लव

७-८ लव

७-८ लव

७-८ लव

७-८ लव

७-८ लव

७-८ लव

७-८ लव

७-८ लव

कुल १०, श्रोत्रछद्रिय
मनोमण सहित

कुल १०, श्रोत्रछद्रिय
मनोमण सहित

कुल १०, श्रोत्रछद्रिय
मनोमण सहित

कुल १०, श्रोत्रछद्रिय
मनोमण सहित

कुल १०, श्रोत्रछद्रिय
मनोमण सहित

मनविना ८ प्राण

मनविना ८ प्राण

मनविना ८ प्राण

मनविना ८ प्राण

मनविना ८ प्राण

भगवन्- उ२ गल्लंज उ३ संभूमि	नर्यं गण्डि अ. गुह्यतो अ.स.- ध्यातमो भाग	नर्यं पस्थोपम अ. तमुद्दत्	७-८ लव ७ लव	१० प्राण्य भनविना ८ प्राण्य	१४ बाण
देवो- लवनपति-					
उ४ अमसुरकुमार	७ हाथ	१ सागरामथी अधिके	X	१० प्राण्य	
उ५-४३ आडीनाद	७ हाथ	कांछिके आछा २ पस्थोपम	X	१० प्राण्य	
४४-५१ व्यंतरो	७ हाथ	१ पस्थोपम	X	१० प्राण्य	
न्योतिंके-					
५२ अं.द	७ हाथ	१ पस्थोपमने १ बाण वर्ष	X	१० प्राण्य	
५३ संयं	७ हाथ	१ पस्थोपम १ दृष्टर वर्ष	X	१० प्राण्य	
५४ अडि	७ हाथ	अके पस्थोपम	X	१० प्राण्य	
५५ नक्षत्र	७ हाथ	अर्धं पस्थोपम	X	१० प्राण्य	
५६ नाड	१० हाथ	०१ पस्थोपम	X	१० प्राण्य	

वैमानिक हेवा-
५७ इंदियोपपन्न-

(१) सोधर्म
(२) इशान

(३) सनत्कुमार
(४) माहेन्द्र

(५) ब्रह्मलोक
(६) लोतक
(७) महाशुक्र
(८) सहस्वार

(९) आनत
(१०) प्रार्थत
(११) आरथ
(१२) अन्वृत

५८ इंध्यातीत-
श्रेययक-

(१) सुदर्शन
(२) सुप्रतिभक
(३) मनोरम

७ हाथ
७ हाथ

६ हाथ
६ हाथ

५ हाथ
५ हाथ
४ हाथ
४ हाथ

३ हाथ
३ हाथ
३ हाथ
३ हाथ

२ हाथ
२ हाथ
२ हाथ

२ सागरोपम
२ सागरोपम
थी अधिक

७ सागरोपम
७ सागरोपम
थी अधिक

१० सागरोपम
१४ सागरोपम
१७ सागरोपम
१८ सागरोपम

१६ सागरोपम
२० सागरोपम
२१ सागरोपम
२२ सागरोपम

२३ सागरोपम
२४ सागरोपम
२५ सागरोपम

× ×

× ×

× × × ×

× × × ×

× × ×

१० प्राण्य
१० प्राण्य

१० प्राण्य
१० प्राण्य

१० प्राण्य
१० प्राण्य
१० प्राण्य
१० प्राण्य

१० प्राण्य
१० प्राण्य
१० प्राण्य
१० प्राण्य

१० प्राण्य
१० प्राण्य
१० प्राण्य

सर्व

हेवांनी

मणीते

४ वाप

७०

(૪) સવ તોલદ્ર	૨ હાથ
(૫) સુવિશાળ	૨ હાથ
(૬) સુમનસ	૨ હાથ
(૭) સૌમનસ્ય	૨ હાથ
(૮) પ્રિયંકર	૨ હાથ
(૯) નંદીકર	૨ હાથ

અવુત્તરવેમાનિક-

(૧) વિજ્ય	૧ હાથ
(૨) વિજ્યંત	૧ હાથ
(૩) જ્યંત	૧ હાથ
(૪) અપરાજિત	૧ હાથ
(૫) સર્વાર્થ સિદ્ધ	૧ હાથ

સિદ્ધ જીવોને નથી

૨૬ સાગરોપમ	×
૨૭ સાગરોપમ	×
૨૮ સાગરોપમ	×
૨૯ સાગરોપમ	×
૩૦ સાગરોપમ	×
૩૧ સાગરોપમ	×

(૩૧ થી) ૩૩ સાગરોપમ	×
૩૩ સાગરોપમ	×

નથી

સાદિ અનંત

૧૦ પ્રાણ	×
૧૦ પ્રાણ	×
૧૦ પ્રાણ	×
૧૦ પ્રાણ	×
૧૦ પ્રાણ	×
૧૦ પ્રાણ	×

૧૦ પ્રાણ	×
૧૦ પ્રાણ	×
૧૦ પ્રાણ	×
૧૦ પ્રાણ	×
૧૦ પ્રાણ	×

નથી

નથી

પાંચ દ્વારોની કેટલીક સમજ

શરીરની ઉંચાઈ, આયુષ્ય, સ્વકાયસ્થિતિ, પ્રાણ અને યોનિઓની સંખ્યા

૧ પૃથ્વીકાય-

શૌ-અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ

આ૦-બાવીશ હજાર વર્ષ

સ્વ૦-અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી

અવસર્પિણી

પ્રા૦-૧ સ્પર્શનેન્દ્રિય, ૨ આયુષ્ય,

૩ કાયબળ, ૪ શ્વાસોચ્છવાસ

થો૦-સાત લાખ

૨ અપકાય-

શૌ-અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ

આ૦-સાત હજાર વર્ષ

સ્વ૦-અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી

અવસર્પિણી

પ્રા૦-૧ સ્પર્શનેન્દ્રિય, ૨ આયુષ્ય,

૩ શ્વાસોચ્છવાસ, ૪ કાયબળ

થો૦-સાત લાખ

૩ તેઉકાય-

શૌ-અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ

આ૦-ત્રણ અહોરાત્રિ

સ્વ૦-અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી

અવસર્પિણી

પ્રા૦-૧ સ્પર્શનેન્દ્રિય, ૨ આયુષ્ય.

૩ શ્વાસોચ્છવાસ, ૪ કાયબળ

થો૦-સાત લાખ

૪ વાયુકાય-

શૌ-અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ

આ૦-ત્રણ હજાર વર્ષ

સ્વ૦-અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી

અવસર્પિણી

પ્રા૦-૧ સ્પર્શનેન્દ્રિય, ૨ આયુષ્ય,

૩ શ્વાસોચ્છવાસ, ૪ કાયબળ

થો૦-સાત લાખ

૫ પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય

શૌ-એક હજાર યોજનથી અધિક

આ૦-દશ હજાર વર્ષ

સ્વ૦-અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી

અવસર્પિણી

પ્રા૦-૧ સ્પર્શનેન્દ્રિય, ૨ આયુષ્ય;

૩ શ્વાસોચ્છવાસ ૪ કાયબળ

થો૦-દશ લાખ

૬ સાધારણ વનસ્પતિકાય-

શૌ-અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ

આ૦—અંતર્મુહૂર્ત (સૂક્ષ્મ પૃથ્વી-
કાયાદિકતું પણ તેટલું જ)

સ્વ૦—અનંત ઉત્સર્પિણી અવ-
સર્પિણી

પ્રા૦—૧ સ્પર્શનેન્દ્રિય, ૨, આયુષ્ય
૩ શ્વાસોચ્છ્વાસ, ૪ કાયબળ

ચો૦—ચૌદ લાખ

૭ ઘેઘ્નિન્દ્રિય—

શ૦—બાર ચોજન

આ૦—બાર વર્ષ

સ્વ૦—સંખ્યાત વર્ષ

પ્રા૦—૨ સ્પર્શન અને રસન ઈન્દ્રિય,
આયુષ્ય, શ્વાસોચ્છ્વાસ,
કાયબળ, વચનબળ ૬,

ચો૦—બે લાખ

૮ તેઠ્ઠિન્દ્રિય—

શ૦—ત્રણ ગાઉ

આ૦—૪૯ દિવસ.

સ્વ૦—સંખ્યાત વર્ષ.

પ્રા૦—૩ સ્પર્શન—રસન—ધ્રાણ-
ઈન્દ્રિય, આયુષ્ય, શ્વાસોચ્છ્-
વાસ, કાયબળ, વચનબળ ૭

ચો૦—બે લાખ.

૯ ચઉરિન્દ્રિય—

શ૦—ચાર ગાઉ.

આ૦—૭ માસ.

સ્વ૦—સંખ્યાત વર્ષ.

પ્રા૦—૪ સ્પર્શન—રસન—ધ્રાણ-
અને ચક્ષુઃ ઈન્દ્રિય, આયુષ્ય,
શ્વાસોચ્છ્વાસ, કાયબળ,
વચનબળ ૮.

ચો૦—બે લાખ

૧૦ પ્રથમ નરકના જીવો—

શ૦—૭૧૧ ધનુષ અને ૬ અંગુલ

આ૦—એક સાગરોપમ,

સ્વ૦—નથી.

પ્રા૦—પાંચેય ઈન્દ્રિયો, આયુષ્ય,
શ્વાસોચ્છ્વાસ, ત્રણ બળ ૧૦,

ચો૦—સાતેય નરકની ચાર લાખ.

૧૧ બીજી નરકના જીવો—

શ૦—૧૫૫૫ ધનુષ અને ૧૨ અંગુલ

આ૦—ત્રણ સાગરોપમ.

સ્વ૦—નથી.

પ્રા૦—૫ ઈન્દ્રિય. આયુષ્ય, શ્વાસો-
ચ્છ્વાસ, ત્રણેય બળ ૧૦.

ચો૦—સાતેય નરકની ચાર લાખ

૧૨ ત્રીજી નરકના જીવો—

શ૦—૩૧૧ ધનુષ.

આ૦—સાત સાગરોપમ.

સ્વ૦—નથી.

પ્રા૦-૫ ઈન્દ્રિય, આયુષ્ય, શ્વાસો-

ચ્છ્વાસ, ત્રણેય બળ ૧૦

ચો૦-સાતેય નરકની ૪ લાખ

૧૩ ચોથી નરકના જીવો-

શ૦-૬૨૧૧ ધનુષ્ય.

આ૦-૧૦ સાગરોપમ.

સ્વ૦-નથી.

પ્રા૦-૫ ઈન્દ્રિય, આયુષ્ય, શ્વાસો-

ચ્છ્વાસ, ત્રણેય બળ ૧૦.

ચો૦-સાતેય નરકની ૪ લાખ

૧૪ પાંચમી નરકના જીવો-

શ૦-૧૨૫ ધનુષ્ય

આ૦-૧૭ સાગરોપમ,

સ્વ૦-નથી.

પ્રા૦-૫ ઈન્દ્રિય, આયુષ્ય, શ્વાસો-

ચ્છ્વાસ, ત્રણેય બળ ૧૦.

ચો૦-સાતેય નરકની ૪ લાખ

૧૫ છઠ્ઠી નરકના જીવો

શ૦-૨૫૦ ધનુષ્ય.

આ૦-૨૨ સાગરોપમ.

સ્વ૦-નથી,

પ્રા૦-૫ ઈન્દ્રિય, આયુષ્ય, શ્વાસો-

ચ્છ્વાસ, ત્રણેય બળ.

ચો૦-સાતેય નરકની ૪ લાખ

૧૬ સાતમી નરકના જીવો

શ૦-૫૦૦ ધનુષ્ય.

આ૦-૩૩ સાગરોપમ.

સ્વ૦-નથી.

પ્રા૦-૫ ઈન્દ્રિય, આયુષ્ય, શ્વાસો-

ચ્છ્વાસ, ત્રણેય બળ ૧૦.

ચો૦-સાતેય નરકની ચાર લાખ

૧૭ ગર્ભજ જલચર-

શ૦-એક હજાર ચોજન.

આ૦-કોડ પૂર્વ વર્ષ.

સ્વ૦-સાત-આઠ લવ.

પ્રા૦-૫ ઈન્દ્રિય, આયુષ્ય, શ્વાસો-

ચ્છ્વાસ, ત્રણે બળ ૧૦.

ચો૦-સર્વ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોની

મળીને ચાર લાખ સમજવી.

૧૮ ગર્ભજ સ્થલચર-

૧. ચતુષ્પદ-

શ૦-૭ ગાઉ.

આ૦-ત્રણ પદ્યોપમ.

સ્વ૦-સાત-આઠ લવ.

પ્રા૦-૫ ઈન્દ્રિય, આયુષ્ય, શ્વાસો-

ચ્છ્વાસ, ત્રણેય બળ ૧૦

ચો૦-સર્વ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોની

મળીને ચાર લાખ સમજવી.

૨. ગર્ભજ ભુજપરિસર્પ

શ૦-એથી નવ ગાઉ (ગાઉપૃથક્ત્વ)

આ૦-કોડ પૂર્વ વર્ષ,

૨૧૦-૭-૮ લવ

પ્રા-ચો-ઉપર પ્રમાણે

૩ ગર્ભજ ઉર:પરિસર્પ-

૧૦-એક હજાર યોજન.

આ-કોડ પૂર્વ વર્ષ.

૨૧૦-૭-૮ લવ.

પ્રા-ચો-ઉપર પ્રમાણે.

૧૯ ગર્ભજ ખેચર-

૧૦-એથીનવ ધનુષ્ય, ધનુષ્યપૃથક્ત્વ

આ-પલ્લોપમનો અસંખ્યાતમો

લાગ.

૨૧૦-૭-૮ લવ.

પ્રા-ચો-ઉપર પ્રમાણે.

૨૦ સંમૂર્ધિમ જલચર-

૧૦-એક હજાર યોજન.

આ-કોડ પૂર્વ વર્ષ

૨૧૦-૭ લવ.

પ્રા-૫ ઇન્દ્રિય, કાયબળ અને

વચનબળ. શ્વાસોચ્છ્વાસ

આયુષ્ય, કુલ ૯.

ચો-ઉપર પ્રમાણે

૨૧ સંમૂર્ધિમ સ્થલચર-

૧. ચતુષ્પદ-

૧૦-એથી નવ ગાઉ ગાઉ, પૃથક્ત્વ

આ-૮૪૦૦૦ વર્ષ

૨૧૦ પ્રા-ચો-ઉપર પ્રમાણે.

૨. લુજપરિસર્પ-

૧૦-એથી નવ ધનુષ્ય, ધનુષ્યપૃથક્ત્વ

આ-૪૨,૦૦૦ વર્ષ

૨૧૦-પ્રા-ચો-ઉપર પ્રમાણે

૩. ઉર:પરિસર્પ-

૧૦-એથી નવ યોજન,

યોજન પૃથક્ત્વ;

આ-૫૩૦૦૦ વર્ષ

૨૧૦-પ્રા-ચો-ઉપર પ્રમાણે

૨૨ સંમૂર્ધિમ ખેચર

૧૦-એ થી નવ ધનુષ્ય, ધનુષ્યપૃથક્ત્વ

આ-૭૨,૦૦૦ વર્ષ

૨૧૦-પ્રા-ચો-ઉપર પ્રમાણે

૨૩ ગર્ભજ મનુષ્ય

૧૦-ત્રણ ગાઉ.

આ-ત્રણ પલ્લોપમ.

૨૧૦-સાત-આઠ લવ

પ્રા-૬૨.

ચો-સર્વ મનુષ્યોની ચૌદ લાખ

૨૪ સંમૂર્ધિમ મનુષ્ય

૧૦-અંગુલનો અસંખ્યાતમો લાગ

આ-અંતર્મુદ્ધત

૨૧૦-સાત લવ

પ્રા-મન વિના નવ

૧૦-સર્વ મનુષ્યોની ચૌદ લાખ
૨૫ ભવનપતિ દેવ—

૧૦-દરેકનું સાત હાથ

આ૦-અસુરકુમારનિકાયના દેવોનું
એક સાગરોપમથી અધિક,
બાકીના નવ નિકાયના દેવોનું
દેશે ઉણું એ પલ્લોપમ.

૨૫૦-તથી

પ્રા૦-૧૦

૧૦-સર્વદેવોની મળીને ચારલાખ

૨૬ વ્યંતર દેવો—

૧૦-સાત હાથ

આ૦-એક પલ્લોપમ

૨૫૦-પ્રા૦-૧૦-ઉપર પ્રમાણે

૨૭ જ્યોતીષિ દેવો—

૧૦ સાત હાથ

આ૦-ચંદ્રમાનું એક પલ્લોપમ
અને એક લાખ વર્ષ

સૂર્યનું ૦-એક પલ્લોપમ અને
એક હજાર વર્ષ

બ્રહ્મનું ૦-એક પલ્લોપમ.

નક્ષત્રનું ૦-અર્ધ પલ્લોપમ.

તારાનું ૦-૧ પલ્લોપમતોચોથો ભાગ

૨૫૦-પ્રા૦-૧૦ ઉપર પ્રમાણે

૨૮ સૌધર્મ દેવલોકના
દેવતા

૧૦-સાત હાથ,

આ૦-એ સાગરોપમ.

૨૫૦-પ્રા૦-૧૦-ઉપર પ્રમાણે
૨૯ ઈશાન દેવલોકનાદેવો

૧૦-સાત હાથ

આ૦-એ સાગરોપમથી અધિક

૨૫૦-પ્રા૦-૧૦-ઉપર પ્રમાણે

૩૦ સનત્કુમાર દેવલોકના
દેવો—

૧૦-છ હાથ

આ૦-સાત સાગરોપમ

૨૫૦-પ્રા૦-૧૦-ઉપર પ્રમાણે

૩૧ માહેન્દ્રદેવલોકનાદેવો

૧૦-છ હાથ

આ૦-સાત સાગરોપમથી અધિક

૨૫૦-પ્રા૦-૧૦-ઉપર પ્રમાણે

૩૨ બ્રહ્મલોક દેવલોકના
દેવો

૧૦-પાંચ હાથ

આ૦-દશ સાગરોપમ.

૨૫૦-પ્રા૦-૧૦-ઉપર પ્રમાણે

૩૩ લાંતક દેવલોકના દેવો

૧૦-પાંચ હાથ

આ૦-ચૌદ સાગરોપમ.
 ૨૧૦-પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે
 ૩૪ મહાશુક દેવલોકના
 દેવો—

૨૧૦-ચાર હાથ.
 આ૦-સત્તર સાગરોપમ.
 ૨૧૦-પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે.
 ૩૫ સહસ્રાર દેવલોકના
 દેવો—

૨૧૦ચાર હાથ.
 આ૦અઠાર સાગરોપમ.
 ૨૧૦પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે.
 ૩૬ આનત દેવલોકના
 દેવો—

૨૧૦-ત્રણ હાથ.
 આ૦-ઓગણીશ સાગરોપમ.
 ૨૧૦-પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે
 ૩૭ પ્રાણુત દેવલોકના
 દેવો

૨૧૦-ત્રણ હાથ.
 આ૦-૨૦ સાગરોપમ.
 ૨૧૦-પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે.
 ૩૮ આરણુ દેવલોકના
 દેવો—

૨૧૦-ત્રણ હાથ.
 આ૦-૨૧ સાગરોપમ.

૨૧૦-પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે
 ૩૯ અચ્યુત દેવલોકના
 દેવો—

૨૧૦-ત્રણ હાથ.
 આ૦-૨૨ સાગરોપમ
 ૨૧૦-પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે
 ૪૦ નવ ઐવેયકના દેવો—
 ૨૧૦-એ હાથ-

આ૦-ત્રીયે પ્રમાણે

૧ લા	ઐવેયકે	૨૩	સાગરોપમ.
૨ જા	"	૨૪	"
૩ જા	"	૨૫	"
૪ થા	"	૨૬	"
૫ મા	"	૨૭	"
૬ ઠા	"	૨૮	"
૭ મા	"	૨૯	"
૮ મા	"	૩૦	"
૯ મા	"	૩૧	"

૪૧ પાંચ અનુત્તર વિમા—
 નના દેવો—
 ૨૧૦-એક હાથ.

આ૦-વિજય વૈજયંત, જ્યંત
 અને અપરાજિત એ ચાર
 વિમાનના દેવતાઓનું ૩૧ થી
 ૩૩ સાગરોપમ.

સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાને-૩૩ સાગરોપમ
 ૨૧૦પ્રા૦યો૦-ઉપર પ્રમાણે

કેટલાક પર્યાય શબ્દો

પૃથ્વી, પૃથ્વિ=પૃથ્વી, પૃથ્વીકાય.

જલ, ઉદગાં, આઉ,=પાણી,
અપકાય

વાઉ, વાયુ=વાયુ, વાઉકાય.

જલણ, અગણિ, તેઉ=અગ્નિ
અગ્નિકાય, તેઉકાય.

સાહારણ; અગ્નંતકાય=સાધારણ
વનસ્પતિકાય.

ભેય, વિગરપ=ભેદ, વિકલ્પ, પ્રકાર.

પરોય, પરોયત- } પ્રત્યેક વન-
રુ-પરોય-રુક્રમ, }
તરુ-ગણ. } સ્પતિકાય

સમાસ, સંખેવ=ટુંકાણ, સંક્ષેપ

સંખિત્તો=ટુંકાવેલ

નેયા. નાયવ્વા, } બાણવા,
બોધવ્વા, }
મુણેયવ્વા' } બાણવાયોગ્ય

ધંચ્ચાઈ, ધંચ્ચાઈણો=ઈત્યાદિ.

હુંતિ, હવંતિ=હોય છે. છે.

હોઈ, હવઈ=હોય છે.

આઈ, આઈઆ, પમુહુ=વગેરે
નિણિંદાગમ=શ્રી નિતેશ્વર પ્રભુના
આગમ.

સુઅ, સુત્ત=સૂત્ર=સિદ્ધાંત, આગમો.

આઉ, ડિઈ, આઉસ=આયુષ

અણુગા, અણુગે=અનેક

શરીર; ઓગા- } શરીર, શરી-
હુણા ઉચ્ચત્તં. } =
દેહ } રની ઉચ્ચાઈ

નેરઈય, નારય=નારક જીવો.

તિરિય, તિરિક્ષિપ, } તિયંચ
તિરિ } =
જીવો.

મણુસ, મણુઅમ=મનુષ્ય જીવો.

દેવ, સુર=દેવો.

સમુચ્છિમ=સંમૂર્છિમજનમવાળા
ગણભય=ગર્ભથી જનમવાળા.

જીવ, જીઅમ=જીવ.

ભણિયા, સમક્રખાયા=કહેલા છે.

પમાણ, માણ, મિત્ત=પ્રમાણ,
માપ.

પરમ, ઉક્રોસ ઉક્રિદ્રહ=વધારેમાં
વધારે ઉત્કૃષ્ટ.

નવરં, તુ, ઉ, પુણુ =પરંતુ

અણુક્રમસો, કમણુ,=અનુક્રમે

ડાણુ, હીણુ=ઓછું.

જહુનન=ઓછામાં ઓછું.

પલિય, પલિયોવમ=પલ્યોપમ.

નિયંતિ=જીવે છે.

પુણુ, ય, અ, ચ=વળી, અને
ઈત્ય=અહીં.

વિસેસ=વિશેષ, વધારે.

વિસેસ સુત=મોટાં સુત્રો.

વિગલ, વિગલિંદ્રિય=(પાંચથી

ઝોછી ઇન્દ્રિયવાળા) બેઠન્દ્રિય

તેઠન્દ્રિય. ચઉરિન્દ્રિય

ભવ=સંસાર, અવતાર, જંદગી.

ઈયર=પ્રથમ કરતાં જુદું; ખીજું.

સંપિંડિત્વ=એકકું કરેલ, સરવાળો

ગહણુ=ગુંચવણવાળું.

લીમ; લીસણુ=ભયંકર.

રુદ્ધ=ગંભીર, ન સમજી શકાય તેવો,

નર-લોચ્ચ=મનુષ્યો જેમાં રહે છે

તે ક્ષેત્ર, અદ્વીકીય.

ખેચર, પક્ષિખ, ખચર=ખેચરપક્ષિ

જલચર, જલચારી=જલચર

લોચ્ચ, લોગ=લોક

ઉરગા ઉરપરિસરખા=ઉરપરિસર્પ

ભુચચારી

ભુચપરિસરખા,

ભુચગા

} =ભુજપરિસર્પ

સૂચના—(૧) મૂળ ગાથાઝોથી માંડીને અહીં સુધીનો ભાગ મોઢે કરવાથી અને વારંવાર યાદ કરવાથી આગળ ઘણી સરળતા થશે અથવા આગળ નહીં જાણવું હોય તેને પણ દુંકમાં-મુદ્દાસર જીવવિચારમાં પ્રવેશ થઈ શકશે. (૨) પાંચદ્વારોની હકીકત જુદી ત્રણ રીતે બરાબર પાકી થવા આપેલ છે.

સંબંધ

૧. આ જગતમાં આપણે જ્યાં જ્યાં નજર નાંખીશું, ત્યાં ત્યાં દરેક ઠેકાણે આપણને જે જાતના પદાર્થો જોવામાં આવે છે,

તેમાંના-કેટલાક કોઈ એક ઠેકાણે પડ્યા રહેલા જણાશે, તેને જડ પદાર્થ કહી શકીશું.

૨ અને કેટલાક હરતા-ફરતા, કામ કરતા, ખાતા-પીતા, ધ્યાસ લેતા, ઉઠતા-બેસતા જોવામાં આવે છે,

એ; જડ પદાર્થો સિવાયના-જીવતા પદાર્થોનો જીવ કહીશું.

આ પ્રકરણમાં-એ જીવતા પદાર્થો કેવા અને કેટલા છે? તેનું ટુકમાં જ્ઞાન આપવાનું છે.

૨. જીવતા જીવોનું જ્ઞાન કરવાની જરૂર એટલા જ માટે છે, કે—

જીવતા જીવોને સુખ-દુઃખ થાય છે. આપણે પણ જીવતા જીવો છીએ. કારણ કે-આપણને પણ સુખ-દુઃખ થાય છે.

એક જીવ તરફથી પણ ખીજા જીવને સુખ-દુઃખ થાય છે કેમકે-દરેક જીવોને ઝોરછી-વત્તી લાગણીઓ હોય છે.

દુઃખ આપનારને સામું દુઃખ આપવાની લાગણી થાય છે, એટલું જ નહીં, પરંતુ ખીજા જીવોને દુઃખ આપવાના પ્રયત્નો પણ કરતા જીવો જીવામાં આવે છે.

પરસ્પર વૈરભાવ આમ વધે છે.

૩. દરેક પ્રાણીનું જીવન એવું હોવું જોઈએ, કે-જેથી કરીને કોઈની સામે વૈરભાવ ન વધે; અને કોઈને કે પોતાને દુઃખ ન થાય. કોઈની હિંસા ન થાય. એવી રીતે સંયમપૂર્વક રહેવું જોઈએ.

દુઃખ ન આપનારા કે દુઃખ ન ભોગવનારા પ્રાણીઓ જગતમાં સારા અને સુખી ગણાય છે. અને સુખી થવાની ઇચ્છા દરેકને હોય છે.

૪. આ જગતમાં દુઃખના અનેક કારણોમાંનું મુખ્યમાં મુખ્ય કોઈ પણ કારણ હોય તો તે હિંસા જ છે. તે જ સર્વ દુઃખનું ઊંડામાં ઊંડું મૂળ છે.

એજ પ્રમાણે દુઃખમાંથી છુટવાના સાધનોમાં મુખ્યમાં મુખ્ય કોઈ પણ સાધન હોય તો તે-અહિંસા જ છે. તે જ સર્વ સુખનું ઊંડામાં ઊંડું મૂળ છે, આ સિદ્ધાંતમાં કોઈનાયે મતભેદ પડે તેમ નથી.

૫. જૈનધર્મની સર્વ ક્રિયાઓ સીધી કે આડકતરી રીતે અહિંસાને જીવનમાં ઉતારવાની સાધનાના પ્રયોગો જ છે. તેથી જ અહિંસા એ જૈનધર્મનો મુખ્ય આધાર સ્થાન છે, પ્રાણ છે.

અથવા, જેમ-તલમાં તેલ, દૂધમાં ઘી, તેમ સર્વ આચારોમાં ગુંથાઈ ગયેલ-સર્વ આચારોનું તે જ મુખ્ય તત્ત્વ છે.

અહિંસા ધર્મની માતા છે, અહિંસા ધર્મસ્ય જનની અહિંસા લક્ષણો ધમ્મો । અહિંસા ધર્મનું લક્ષણ છે.

સર્વે આચારો, સર્વ નીતિઓ અને સર્વે સદાચારો તેમાં સમાય છે, સર્વે તેનાથી જ શોભે છે. અને ખીલે છે. તેના વિના નકામા છે.

માટે, જૈન બાળકે સૌથી પહેલાં અહિંસાને જ પોતાના જીવનમાં અવશ્ય આચરવાની હોય છે. તેથી બાલ્ય અવસ્થાથી જ અહિંસાના સંસ્કારો અને ટેવ કેળવવા જોઈએ.

એ ટેવ કેળવવી હોય, અથવા એ ટેવ કેળવવાની ઇચ્છા હોય, તો પણ જો જીવોના સ્વરૂપનું જ્ઞાન મેળવે, તો વધારે સારી રીતે અહિંસા પાળી શકે.

૬. અહિંસાને અમલમાં મૂકવાના અમોઘ સાધનરૂપ અહિંસાને જીવનમાં ઉતારવાના અપૂર્વ પ્રયોગરૂપ અનેક

પ્રકારના પાત્ર જીવોને ઉદ્દેશીને, જુદા જુદા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના ભેદોવાળી જૈન આચારની અનેક ક્રિયાઓ છે, તે સર્વ ક્રિયાઓના કેન્દ્રરૂપ શ્રી પ્રતિકમણાદિક આવશ્યક ક્રિયાઓ છે. કારણ કે—તે સર્વ સદાચારોનું ઊંડું વ્યવહારુ, વ્યાપક અને મજબૂત મૂળ છે.

તેથી સૌથી પ્રથમ, રોજના આચાર માટે તેના સૂત્રોનો અભ્યાસ કર્યા પછી, તુર્તજ અભ્યાસક્રમમાં પૂર્વાચાર્યોએ જીવવિચાર પ્રકરણને સ્થાન આપેલું છે. તે તદ્દન વ્યાજબી જ છે.

૭. નવતત્ત્વ: વગેરે વિદ્યવિજ્ઞાનના અને બીજા તત્ત્વ-જ્ઞાનના પુસ્તકોને બદલે, તેના એક અંગ તરીકેના માત્ર જીવતત્ત્વ વિષે પહેલું જાણવાની જરૂર, જીવનને દયા તરફ વિશેષ દૃઢ કરવાના ઉદ્દેશથી જ છે.

પવિત્ર જીવનનો મુખ્ય પાયો જે દયા તે દૃઢ થયા પછી જેમ જેમ વિશેષ તત્ત્વો જાણવાની ધ્રુવ વધતી જાય તેમ તેમ વિશેષ જ્ઞાન મેળવવાને બીજાં પુષ્કળ સાધનો ગાઠવવામાં આવ્યાં છે માટે પ્રતિકમણ સૂત્રોના અભ્યાસ પછી જીવવિચાર પ્રકરણનો અભ્યાસ કરાવવાની પૂર્વાચાર્યોની ગાઠવણ બરાબર છે.

૮. આ ઉપરથી એવી પણ જૈન શૈલી સમજાય છે, કે—

“જાણતાં અજાણતાં પણ મહાપુરુષોએ બતાવેલી શુદ્ધ આચારની ટેવ તો પહેલેથી જ કેળવવી જોઈએ. અને સાથે સાથે તેના વિષેનો ઘોષ પણ મેળવતા જવો જોઈએ.”

જૈનધર્મી જીવો માટે તો “ સમ્યક્ આચરો અને જાણો ” એ સમ્યગ્ ઉપદેશ છે.

મહાપુરુષોએ ગાંધેલા આચારો, કુશળ વૈદ્યોએ ગાંધેલી ઔષધોની ગોળીઓ જેવા છે. જે યથા-માત્રાએ જરૂરીયાત પ્રમાણે નાના બાળકને પણ આપી શકાય છે.

તે દવાનાં તરવો વિષે જો કે તે બાળક અજાણ હોય છે, છતાં તેનાથી ફાયદો અવશ્ય મેળવી શકે છે. “ સદાચારને સારો માનીને કોઈને કોઈ રીતે પણ તેના આચરણમાં ગર્ભિત રીતે સમ્યગ્જ્ઞાન આવી જાય છે ” એવી સામાન્ય સાચી સમજથી આચરણ શરૂ કરી સાથે સાથે વિશેષ સમજ મેળવવા પ્રયાસો કરવા યોગ્ય છે.

૯. જીવ વિષેના વિચારો શ્રી જીવાજીવાભિગમ-સૂત્ર, શ્રી પન્નવણાસૂત્ર તથા શ્રી ભગવતીસૂત્ર વગેરે અનેક પૂજ્ય આગમ ગ્રંથોમાં અને પંચસંગ્રહ, કર્મગ્રંથાદિક મોટા મોટા પ્રકરણ ગ્રંથોમાં ઘણા જ વિસ્તારથી આપવામાં આવેલા છે. પરંતુ સામાન્ય બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો શરૂઆતમાં તે સમજી શકે નહીં. માટે પૂર્વનાં ઘણા ઉપકારી આચાર્ય મહારાજાઓએ ટુકમાં જીવનું સ્વરૂપ બતાવનારાં ઘણાં પ્રકરણો રચ્યાં છે, તેમાંનું શ્રી શાંતિસૂરીશ્વરજી મહારાજનું રચેલું આ જીવવિચાર પ્રકરણ હાલમાં વિશેષ પ્રચલિત છે.

૧૦. તેનો સારી રીતે અભ્યાસ કરી, બની શકે તો સર્વ જીવોની સંપૂર્ણ રક્ષા કરવા, તેમ ન બને તો, નિર-

પરાધી ત્રસ જીવોની રક્ષા કરવા, સ્થાવર જીવોની જીવણા પાળવા દરરોજ ઉદમવંત રહેવું જોઈએ.

આગળ ઉપર અંથકાર આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ પણ કરેહ મો ઉજ્જમ ધમ્મે । (૫૦) “ હે ભવ્ય લોકો ! ધર્મમાં ઉદમ કરો ” એ પ્રમાણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ધર્મમાં ઉદમ કરવાની ભલામણ કરી છે. ધર્મમાં ઉદમ કરવો, એ દરેકની સામાન્ય ફરજ છે, આ જીવવિચારનું જ્ઞાન તેમાં વિશેષ મદદ આપશે. જીવવિચાર ભણ્યા પછી તો વધારે સારી રીતે ધર્મમાં ઉદમ કરવો એ જીવવિચાર ભણવાનું ફળ છે.

જીવવિચાર [ભાગ ૧ લો]

મંગલાચરણ, વિષય, સંબંધ, પ્રયોજન અને
અધિકારીઓ :—

ભુવણ-પર્દવં-વીરં નમિઝ્ઞ મળામિ અબુહ-બોહત્યં ।

જીવ-સરુવં કિંચિવિ જહ મળિયં પુવ્વ-સૂરીહિં ॥ ૧ ॥

અન્વય :—ભુવણ-પર્દવં વીરં નમિઝ્ઞ, જહ પુવ્વ-સૂરીહિં મળિયં

[તહ] કિંચિવિ જીવ-સરુવં અબુહ-બોહત્યં મળામિ. ૧.

શબ્દાર્થ :—

ભુવણ=ત્રણ લોક, પર્દવં=દીવો,
ભુવણ-પર્દવં=ભુવનમાં દીપક
સમાન. વીરં=મહાવીરસ્વામીને
નમિઝ્ઞ=નમસ્કાર કરીને. જહ=
જેમ પુવ્વ-પૂર્વના. સુરિ-આચાર્ય.
પુવ્વસૂરીહિં—પૂર્વના આ-

ચાર્યોએ. ભણિયં=કહું છે. કિં-
ચિવિ=કાંઈક. જીવ=જીવ. સરુવં=
સ્વરૂપ જીવ-સરુવં=જીવનું સ્વ-
રૂપ. ભણામિ=કહું છું; કહેવાનો
છું. ૧

ગાથાર્થ :—

ભુવનમાં દીપક સમાન શ્રી મહાવીર સ્વામીને નમસ્કાર
કરી, પૂર્વના આચાર્યોએ જેમ કહું છે, (તેમ) જીવોનું ટુંક
સ્વરૂપ-અજ્ઞાની જીવોને સમજાવવા-કહું છું. ૧.

સામાન્ય વિવેચન :—

આ ગાથામાં મુખ્યપણે મંગલાચરણ, વિષય, સંબંધ
પ્રયોજન અને અધિકારી એ પાંચ હકીકતો જણાવી છે.

૧. ભુવનમાં દીપક સમાન શ્રી મહાવીરસ્વામીને
નમસ્કાર કરીને—એ પદોમાં મંગલાચરણ જણાવ્યું છે.
મંગલાચરણ કરવાથી અંધ રચનાર, ભણનાર તથા ભણાવ-

નારનાં વિધનો દૂર થાય છે. વિધનો દૂર કરવા માટે હૃદયના ભાવથી કરેલું ભાવમંગલ પ્રકરણની શરૂઆતમાં—મંગલાચરણ કરવાના શિષ્ટ પુરુષોના આચારની પ્રવૃત્તિ શિષ્યોમાં પણ શરૂ રહેવી જોઈ એ, એમ સમજાવવા માટે—ગાથાએ લખવામાં આવેલું છે.

૨. જીવનું કાંઈકે સ્વરૂપ—એ પદોમાં, આ પ્રકરણમાં જેનો વિચાર કરવાનો છે, તે વિષય જણાવ્યો છે.

૩. જેમ પૂર્વના આચાર્યોએ કહ્યું છે તેમ—આ પદોથી, માત્ર પોતાના મનની કલ્પનાથી ન કહેતાં “ પૂર્વના આચાર્યોએ જેમ કહ્યું છે, અને પોતાને પણ આચાર્ય પરંપરાએ પોતાના ગુરુ મારફત જે પ્રમાણે જીવના સ્વરૂપનું જ્ઞાન મળ્યું છે ” તે પ્રમાણે કહેવાનું છે. એથી પ્રકરણનો ગુરુપરંપરાનો સંબંધ જણાવેલો છે.

૪. અજ્ઞાન જીવોને સમજાવવા—એ પદોથી આ પ્રકરણ રચવાનું પ્રયોજન જણાવ્યું છે. ખીલ મોટા ગ્રંથોમાંથી અજ્ઞાન જીવો સમજી ન શકે, માટે આ નાનું પ્રકરણ રચવું પડ્યું છે.

૫. અજ્ઞાન જીવો—એ પદોથી, જૈનધર્મ ઉપર શ્રદ્ધાવાળા હોય, જીવવિચારથી અનુભવ છતાં જીવવિચાર જાણવાની ઇચ્છાવાળા હોય, તેવા જીવો આ પ્રકરણ જાણવાના અધિકારી હોવાનું સૂચવ્યું છે.

જીવ અને આત્મા શબ્દો—આ બંનેય શબ્દો એક જ અર્થવાળા હોવા છતાં, તેનો વપરાશ સામાન્ય રીતે જુદી જુદી રીતે કરવામાં આવે છે. તે ઉપર ખાસ ખ્યાલ રાખવો.

ક્રીડી વગેરેના કે આપણા શરીરમાં રહેલો શુદ્ધ જીવ પદાર્થ સમજાવ્યો હશે, ત્યાં આત્મા શબ્દ વાપરીશું. અને

આત્મા-સહિત શરીરધારી વિષે વાત કરવાની હશે, ત્યાં જીવ શબ્દ વાપરીશું.

આ ઉપરથી-આત્માના જ્ઞાનાદિક ગુણો વિષે વિચાર કરવો, તે આત્મા-સ્વરૂપ ગણાય છે.

પૃથ્વીકાયાદિક ભેદો, શરીર, અવગાહના વગેરે વિષે વિચાર કરવો, તે જીવ-સ્વરૂપ સમજવું ગણાય છે. આ પ્રકરણમાં ખાસ કરીને જીવનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવેલ છે.

જો કે-ખરી રીતે શરીરમાં રહેલો આત્મા પદાર્થ જીવ છે તો પણ આત્મા-સહિત શરીરને પણ વ્યવહારથી જીવ કહેવામાં આવે છે. આત્મા મરતો નથી. ચેતન વગરના એકલા જડ શરીરના મરણનો પણ સંભવ નથી. તો પણ “કીડી મરી ગઈ” એવો વ્યવહાર લોકમાં પ્રવર્તે-છે, તે આત્મા સહિત કીડીના આકારના શરીરને જીવ ગણીને શરીર અને આત્માને જુદા થવાની ક્રિયાને મરણ ગણીને કીડીના મરણનો-વ્યવહાર કરવામાં આવે છે.

તમારા આખા શરીરમાં આત્મા ફેલાઈ રહેલો છે. પરંતુ તમારા વાળ, નખના કાળા ભાગ, દાંતની અણીઓ વગેરેમાં આત્મા નથી. એટલે તે કાપતાં તમને દુઃખ થતું નથી. તેમજ નાક, કાન, મોઢું, પેટ વગેરેના પોલાણોમાં પણ આત્મા નથી, બાકી સર્વ ઠેકાણે છે. માટે જીવ તમે છો. તે પ્રમાણે બીજા અનંત જીવો છે. ઝાડો વગેરે પાણીથી ભૂખ મટાડે છે, તેથી તે પણ જીવો છે; તે પ્રમાણે-ખાતા-પીતા, જતા-આવતા, રેતા-ખેલતા-નાસતા-ભાગતા ઘણા જીવો જીવોમાં આવે છે. જે શરીરમાં ચેતના હોવાનું જાણવામાં આવે, તેને જીવ ગણવા. ૧

જીવોના મુખ્ય બે ભેદો

તેમાં-સંસારી જીવોના બે ભેદો.

તેમાં-સ્થાવર જીવોના પાંચ ભેદો.

જીવા મુક્તા સંસારિણો ય તસ થાવરા ય સંસારી ।

પુઠ્ઠવી-જલ-જલણ-વાડ-વણસ્સઈ થાવરા નેયા ॥૨ા

અન્વય :- મુક્તા ય સંસારિણો જીવા, તસ ય થાવરા સંસારી

પુઠ્ઠવી-જલ-જલણ-વાડ-વણસ્સઈ થાવરા નેયા ૨.

શબ્દાર્થ

મુક્તા=મોક્ષમાં ગયેલા ય=અને સં-	જલ=પાણી. જલણુ=અગ્નિ.
સારિણો=સંસારમાં ફરતા. જીવા=	વાડ=વાયુ. વણુસ્સઈ=વનસ્પતિ
જીવો. તસ=તસ. થાવર=સ્થાવર	પુઠ્ઠવી=જલ-જલણુ-વાડ-વ-
સંસારી=સંસારી	ણુસ્સઈ=પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ
પુઠ્ઠવી=પૃથ્વી.	અને વનસ્પતિ નેયા=જણવા. ૨

ગાથાર્થ

મોક્ષમાં ગયેલા અને સંસારી-સંસારમાં ફરતા જીવો
(છે.) તસ અને સ્થાવર સંસારી (જીવો છે.) પૃથ્વી, પાણી
અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ સ્થાવરો જણવા. ૨.

સામાન્ય વિવેચન

જૈનશાસ્ત્રોમાં-ગુહી ગુહી અનેક અપેક્ષાએ જીવોના
અનેક પ્રકારે ભેદો પાડેલા છે. (જીવો વિશેષ વિવેચન)
પરંતુ શરૂઆતમાં બાળ જીવોને સમજાવવા આ પ્રકરણની
આ ગાથામાં જીવોના મુક્ત અને સંસારી એ બે ભેદ
પાડી બતાવ્યા છે.

તેમાંથી પશુ-સંસારી જીવોના ત્રસ અને સ્થાવરઃ એ બે મુખ્ય લેહ પાડી બતાવ્યા છે.

તેમાંના—સ્થાવર જીવોના પાંચ લેહો પાડી બતાવ્યા છે.

મોક્ષમાં ગયેલા અને ત્રસજીવોનું વિવેચન આગળ ઉપર આવશે.

૧. જીવો—આ જગતમાં નજર કરતાં હાથી, ઘોડા માણસો, પશુઓ, પક્ષીઓ, કીડી, મંકોડા, વગેરે જંતુઓ તથા અનેક પ્રકારની વનસ્પતિ વગેરે અનેક જીવો જીવોમાં આવે છે. તેવા સર્વ જીવો મળીને આ જગતમાં અનંત જીવો છે. તે દરેક જીવોમાં કેટલુંક સરખાપણું અને કેટલુંક જુદાપણું હોય છે. તે સમજાવવા, પ્રથમ તેઓના મુખ્ય લેહો પાડી બતાવ્યા છે.

સરખાપણાથી જીવોની ભૂતિઓ ઓળખાય છે. પશુ, પક્ષી વગેરે અને જુદાપણાથી લેહો પાડી શકાય છે. પશુ, પક્ષી વગેરે.

૨. સંસારી જીવો—જે જીવોને વારંવાર જન્મવું અને મરવું પડે છે, તે જીવો સંસારી જીવો કહેવાય છે.

૩. મુક્ત જીવો—જેઓ જન્મવા કે મરવાની ઉપાધિમાંથી તદ્દન મુક્ત-છુટા થયા હોય છે, તે જીવો મુક્ત એટલે મોક્ષમાં ગયેલા ગણાય છે.

૪. ત્રસજીવો—સુખ કે દુઃખના સંલેગોમાં જે જીવો પોતાની મરજી પ્રમાણે, પાસે આવવા, કે નાશી જવા પ્રયત્ન કરી શકે તેવી શક્તિવાળા જીવો ત્રસ સમજવા. કીડી, ગાય, ઘોડા, માણસો વગેરે.

૫. સ્થાવર જીવો—સુખ કે દુઃખના સંલેગોમાં પોતાની મરજી પ્રમાણે ખસી ન શકે, એટલે કે જ્યાં હોય ત્યાં ને ત્યાં જ જેમને પડ્યા રહેવું પડે. તે જીવોને સ્થાવર સમજવા. પથરા, ઝાડ, પાણી વગેરે.

૬. પૃથ્વી જીવો અથવા પૃથ્વીકાય જીવો—કીડીના શરીરમાં આત્મા રહેલો છે. જ્યાં સુધી કીડીના શરીરમાં આત્મા હોય ત્યાં સુધી તે—કીડીના શરીર સહિત આત્મા—કીડી જીવ કહેવાય છે. તેવી રીતે, પૃથ્વી=માટી, પથર વગેરે રૂપે જણાતા શરીરમાં રહેલ આત્માઓ પણ પૃથ્વી જીવ=માટી જીવ, પથર જીવ વગેરે કહેવાય છે. જેમ કીડી એક જાતનું પ્રાણી છે, તે જ પ્રમાણે માટી, પથર વગેરે પણ એક જાતના પ્રાણી છે.

પૃથ્વીકાય શબ્દના બે અર્થ થઈ શકે છે.

૧. જે જીવની કાયા એટલે શરીર પૃથ્વીરૂપે છે. તે જીવનું નામ પૃથ્વીકાય જીવ કહેવાય છે અથવા—

૨. કાય=એટલે સમૂહ, પૃથ્વીરૂપ શરીરોમાં રહેલા પ્રાણીઓનો—જીવોનો સમૂહ, તે પૃથ્વીકાય. અથવા—

સર્વ જીવોના સમૂહના મુખ્ય છ સમૂહ પાડવામાં આવેલા છે. પૃથ્વીરૂપે સમૂહ. પાણીરૂપે સમૂહ, અગ્નિરૂપે સમૂહ, વાયુ-રૂપે સમૂહ, વનસ્પતિરૂપે સમૂહ અને ત્રસરૂપે સમૂહ.

તેને પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, અગ્નિકાય, વાયુકાય, વનસ્પતિ-કાય, અને ત્રસકાય કહેવામાં આવે છે.

એ અપેક્ષાએ કાય શબ્દનો અર્થ સમૂહ કરીને છ કાયાો જણાવેલી છે. તે અપેક્ષાએ પણ પૃથ્વીકાય વગેરે શબ્દો સમજવા.

૭. તે પ્રમાણે પાણીજીવો, અગ્નિજીવો, વાયુજીવો, વનસ્પતિજીવો અથવા અપ્કાય, અગ્નિકાય, વાયુકાય, અને વનસ્પતિકાય જીવો વિષે સમજવું.

૮. કાર્યોની સંખ્યા—વનસ્પતિકાય નામના જીવના સમૂહમાં અનંત જીવો હોય છે. ખાકીનામાં અસંખ્ય અસંખ્ય જીવો હોય છે. મુક્ત જીવો અનંત છે. કુલ જીવો અનંત છે.

૯. આપણે નદી કે કુવામાં જે પાણી જોઈએ છીએ, ચૂલામાં કે દીવામાં જે અગ્નિ જોઈએ છીએ, આપણને વાયુનો સ્પર્શ થાય છે. તેમજ ઝાડ, પાન, ફળ, કુલ વગેરે જોઈએ છીએ. તે દરેક પણ કીડી, મંકોડા, પશુ, પક્ષીની માફક એક જાતના જીવો છે. કીડી વગેરે ચાલી શકે છે. માટે ત્રસ્ત કહેવાય છે. અને પૃથ્વી વગેરે ચાલી શકતા નથી માટે સ્થાવર કહેવાય છે.

ખાણમાં તરતના નીકળેલા માટી; પથ્થર, તથા પાણી, અંગારા, વાયરો, ઝાડપાન વગેરે પણ જીવતા જીવો છે, તેની સાબિતી તથા જીવોના જુદી જુદી રીતે અનેક ભેદો વિષે વિશેષ વિવેચનમાં જુઓ. ૨.

૧. પૃથ્વીકાય જીવો

ફાલિહ—મણિ રયણ—વિદ્દુમ—હિંગુલ હરિયાલ મણસિલ રસીંદા ॥
 કળગાઈ—ઘાઝ—સેઠી—વન્નિય—અરણેદૃય—પલેવા ॥૩॥
 અબ્મય—તૂરી—ઝસં મટ્ટી—પાહાણ—જાઈઓળેગા ।
 સોવીરંજણ—લુણાઈ પુઢવી—મેયા ઇ ઇચ્ચાઈ ॥૪॥

અન્વય :-ફલિહ-મણિ-ચયણ-વિદ્દુમ-હિંગુલ-હરિયાલ-મણસીલ
રસીંદા કળગાઈ-ધાઝ સેઢી-વન્નિય-અરણેટ્ટય-પલેવા. ૩
અબ્મય-તૂરી-ઉસં અળેગા મટ્ટી-પાહાણ જાઈઓ સોવીર-
જળ-લુણાઈ ઇચ્ચાઈ પુઢવી-ભેયા. ૩-૪

શબ્દાર્થ.

ફેલિહુ=સ્ફટિક રત્ન, મણિ=મણિ.
ચયણુ=રત્નો. વિદ્દુમ=પરવાળા,
હિંગુલ=હિંગળોક હુરિયાલ=હડ-
તાળ. મણસિલ=મનશીલ. રસીં-
દા=પારો. કણુગાઈધાઉ=સોતું
વગેરે ધાતુઓ. સેઢી=ખડી. વન્નિ-
ય=રમચી અરણેટ્ટય=અરણેટો.
પલેવા=પારેવો.

અબ્મય=અખરખ, તૂરી=તેજંતુ-
રી, ઉસં=ખારો. અણેગા=અનેક.
મટ્ટી-પાહાણુળઘ્યા=માટી
અને પત્થરની ખતો. સોવીરંજણુ=
સૌવીર-અંજન=સુરમો. લુણુઘ=
મીઠું ઈચ્ચાઈ=ઈત્યાદિ, પુઢવી-
ભેયા=પૃથ્વીના ભેદો, ઈચ્ચાથાના
પાદના અક્ષરો પુરા કરવા વપરા-
યેલ છે. ૩-૪.

ગાથાર્થ

સ્ફટિક, મણિ, રત્ન પરવાળાં, હિંગળો, હડતાળ,
મણસીલ, પારો, સોતું વગેરે ધાતુઓ, ખડી, રમચી, અર,
ણેટો, અને પારેવો પાપાણુ, અખરખ, તેજંતુરી, ખારો,
માટી અને પત્થરની અનેક જાતિઓ, સુરમો અને મીઠું
વગેરે પૃથ્વી (જીવો)ના ભેદો (છે.) ૩-૪.

સામાન્ય વિવેચન

સ્ફટિક—આરખાર દેખાય તેવો પારદર્શક કિંમતી પત્થર
છે. જેમાંથી ચરમા તથા પ્રતિમાઓ બને છે.

મણિ—સમુદ્રમાં થાય છે, તે.

રત્નો—ખાણામાં કંકેતન વગેરે અનેક જાતના થાય છે.

પરવાળા—લાલ રંગના સમુદ્રમાં થાય છે. તેની અનેક ચીજો અને છે. પરવાળાના મોટા મોટા ખેટો હોય છે.

હિંગળો—લાલ રંગના ઝાંગઠા ગાંધીને ત્યાં મળે છે. તેમાંથી ચે પારો નીકળે છે.

હડતાળ—એક જાતની પીળા રંગની ખાણમાંથી નીકળતી માટી જેવી જેરી વસ્તુ છે. તે ઔષધ તરીકે તથા લખેલા પુસ્તકના નકામા અક્ષરો છેકી નાખવામાં વપરાય છે.

મણુસિલ—એ પણ હડતાળ જેવી જ જેરી વસ્તુ છે. અને ઔષધોમાં—કીમીયાગિરીમાં વપરાય છે.

પારો—સફેદ હોય છે. તે અનાજના કોઠારોમાં તથા અનેક ઔષધો અનાવવામાં વપરાય છે.

ધાતુઓ—સોનું, રૂપું, ત્રાંબું, કલાઈ, સીસું, જસત. લોહું તથા બીજી પણ અનેક ધાતુઓ જમીનમાંથી નીકળે છે, તે દરેક પૃથ્વીકાય જીવો હોય છે.

ખાટી—પાટી ઉપર અક્ષરો લખવા માટે કે ગામડામાં બીંતો ઘોળવા માટે વપરાય છે.

રમચ્છી—આ લાલ રંગની માટી કુંભારને ત્યાં હોય છે.

અરણેટો અને પારેવો—એક જાતના પોચા પથ્થર થાય છે.

અખરખ—જુદા જુદા પાંચેય રંગના ખાણમાં નીકળે છે, તે.

તેજ તુરી—આ એક જાતની માટી થાય છે. લોઠાના રસમાં તે નાખવામાં આવે, તો લોહું સોનું બની જાય છે.

ખારો—અનેક જાતના ખારો—જેવા કે સાજીખાર, નવસાર,

ઘોવાનો પાપડીયો ખાર, જવખાર વગેરે.
માટી-કાળી, ઘોળી, લાલ, ભૂખરી, ચીકણી, ખડખચડી,
પીળી, વગેરે ઘણી જાતની હોય છે.

પત્થરો-પણુ ઘોળા, કાળા, ભૂખરવા, આરસ, ચકીક,
ચીલોડી, મગશીલ, લાલ, પીળા, ચીકણા, ખરડ,
વગેરે અનેક જાતના ખાણોમાંથી નીકળે છે.

સૌવીરાંજન-ઘોળો, કાળો, આંખમાં આંજવાનો સુરમો-
મીઠું-વડાગરુ, ઘસીયું, સિંધવ, ખિડલવણુ, કાચલવણુ,
વગેરે જાતનું હોય છે.

એ અને તે સિવાય ઘણા પૃથ્વીજીવો એટલે પૃથ્વીકાય
જીવો છે. તે પોતાની બુદ્ધિથી સમજવા. ૩-૪.

૨. અપ્કાય જીવો.

ભોમંતરિક્ષમુદગં ઓસા-હિમ-કરગ-હરિતજૂ મહિયા ।
હુંતિ ઘણોદહિમાઈ મેયાણેગા ય આઝસ્સ ॥૫॥

અન્વય :-ભોમ-અંતરિક્ષં ઉદગં ઓસા-હિમ-કરગ-હરિતજૂ મહિયા
ય ઘણોદહિમાઈ આઝસ્સ (અ) ણેગા મેયા હુંતિ ૫.

શબ્દાર્થ.

ભોમ-અંતરિક્ષમ=ભૂમિતું અને
આકાશનું. ઉદગં=પાણી, ઓસા=
આકલ. હિમ=ખરડ. કરગ=કરો.
હરિતજૂ=લીલીવનસ્પતિઉપર ફુટી
નીકળતું પાણી. મહિયા=તુમ્મસ

ઘણોદહિ=ઘનોદધિ. માઈ-આઈ
=વગેરે. (અ)જીગા=અનેક આઉ-
રસ=અપૂના. અપ્કાયના. હુંતિ=
છે. ૫.

ગાથાથ

ભૂમિનું અને આકાશનું પાણી, ઝાકળ, ધરફં, કરા, લીલી વનસ્પતિ ઉપર કૂટી નીકળતું પાણી, ધુમ્મસ અને ઘનોદધિ વગેરે જલ (જલો) ના અનેક ભેદો છે. ૫.

સામાન્ય વિવેચન.

ભૂમિનું પાણી—કુવામાં સરવાણીથી પાણી આવે છે, તે.

આકાશનું પાણી—વરસાદ.

હરિતાણુ—લીલી વનસ્પતિ ઉપર પાણીના જિંદુઓ કૂટી નીકળે છે, તે.

ઘનોદધિ—લોકમાં જ્યાં જ્યાં દેવોનાં વિમાનો તથા નારક પૃથ્વીઓ છે, તેની નીચે થીજેલા ધી જેવું ઘાટું પાણી છે, તે ઘન=ઘાટો, ઉદધિ=દરિયો કહેવાય છે.

ઝાકળ, ધરફં, કરા, ધુમ્મસ—વગેરેને સૌ ઓળખે છે. ૫.

૩. અગ્નિકાય જલો.

ઈંગાલ-જાલ-મુમ્મુર-ઉક્કાસણિ-કણગ-વિજ્જુમાઈયા ।

અગણિ-જિયાણં-મેયા નાયવ્વા નિહણ-બુદ્દીણ ॥૬॥

અન્વય :—ઈંગાલ-જાલ-મુમ્મુર-ઉક્કા-અસણિ-કણગ-વિજ્જુમાઈયા

અગણિજિયાણં મેયા નિહણ-બુદ્દીણ નાયવ્વા. ૬.

ઈંગાલ=અંગારા. જાલ=જળ. મુ-	વિજ્જુમ્=વીજળી. આઈયા=વ-
મ્મુર=અગ્નિના કણિયાવાળો ભાઠો	ગેરે. અગણિ-જિયાણં=અગ્નિ
ઉક્કા=આકાશમાં થતા અગ્નિના	જલોના. ભેદો=ભેદો. નાયવ્વા=
ઉલ્કાપાત અસણિ=આકાશમાંથી	સમજવા જેવા છે. નિહણબુદ્ધિ-
પડતા તણ્ખા. કણગ=આકાશ-	એ=સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી. ૬.
માંથી વરસતા અગ્નિના કણિયા.	

ગાથાર્થ

અંગારા, જળ, તણુખા; ઉલ્કાપાત, આકાશી તણુખા કણીયા; અને વિજળી વગેરે અગ્નિ જીવોના લેહો સૂક્ષ્મ શુદ્ધિથી સમજવા જેવા છે. ૬.

સામાન્ય વિવેચન.

અંગારા—સળગતા કોલસા વગેરે.

જળ—ભડકો.

મુમ્મુર—તણુખા; ભાઠો ખોદતાં નીકળે, તે.

ઉલ્કા—આકાશમાં લાંબા લાંબા અગ્નિના પટ્ટા દેખાય છે, તે.

અશનિ—આકાશમાંથી તણુખા ખરે છે, તે.

કણિયા—ખરતા તારા જેવા જણાતા.

વિજળી—ચોમાસામાં ઝબકતી હોય છે; તે તથા વિજળીના દીવાની પણુ.

ઉલ્કાપાત, અશનિ, કણિયા અને વિજળી: એ આકાશમાં ઉત્પન્ન થતા અગ્નિ છે. તે ઉપરાંત સૂર્યકાંત મણિથી તથા વાંસ વગેરેના ઘસારાથી શુદ્ધ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે. તે વગેરે ઘણી જાતના અગ્નિ હોય છે. ૬.

૪. વાયુકાય જીવો.

ઉબ્મામગ-ઉક્કલિયા મંડલિ મહ-સુદ્ધ-ગુંજ-વાયા ય ।

ઘળ-તણુ-વાયાઈયા મેયા खलु वाउ-कायस्स ॥૭॥

અન્વય :—ઉબ્મામગ-ઉક્કલિયા મંડલિ-મહ-સુદ્ધગુંજ-વાયા ય ઘળ-તણુ-વાયાઈયા खलु वाउ-कायस्स મેયા. ૭.

શબ્દાર્થ.

ઉહ્ભ્રામક=ઉદ્ભ્રામક, ઉંચે ભમ-
તો ઉત્કલિયા=ઉત્કલિક નીચે ભ-
મતો. મંડલિ=વંટોળીયો. મહુ=
મોટો અથવા મુહુ=મુખનો વાયુ
મુદ્ધ=શુદ્ધ, મંદ મંદ વાતો વાયુ

ગુંજ=ગુંજરવ કરતો વાયુ. ઘણુ=
ઘાટો તણુ=પાતળો. વાય=વાયુ.
આઈઆ=વગેરે. ખલુ=જ. વાઉ-
કાયસ્સ=વાયુકાય જીવોના, ૭.

ગાથાર્થ.

ઉંચે ભમતો, નીચે ભમતો; વંટોળીયો, મોટો કે
મોઢાનો; શુદ્ધ અને ગુંજરવ કરતો વાયુ, ઘાટો અને પાતળો.
વાયુ વગેરે વાયુ [૩૫] કાય=શરીરવાળા [જીવો]ના જ
લેદો છે, ૭.

સામાન્ય વિવેચન.

ઉદ્ભ્રામક—ઉંચે ભમતો વાયુ ઘાસ વગેરેના તણુખલાને
ઉંચે ભમાવે છે; અને પોતાના ચકાવામાં સંડોવે છે,
જેવું બીજું નામ સંવર્તક વાયુ પણ છે.

ઉત્કલિક—નીચે નીચે ભમતો થોડી થોડી વારે વાય છે,
અને જેથી ધૂળમાં રેખાઓ પડે છે.

મંડળી—ચકાવા ખાતો વાયુ છે; તે.

મહુ કે મુહુ—મોટો વંટોળીયો અથવા મોઢામાંથી નીકળતો.
વાયુ. પરંતુ તે સચિત્ત હોય છે.

શુદ્ધ—મંદ મંદ વાતો પવન.

ઘન—વાત અને તનુ-વાત એટલે ઘાટો અને પાતળો વાયુ.
દેવવિમાનો અને નારક ભૂમિઓની નીચે રહેલા ઘનો-

દધિની નીચે અસંખ્યાત યોજનના બહા પિંડવાળા
તે બેય હોય છે.

૫. વનસ્પતિકાય.

તેના મુખ્ય બે ભેદો.

(૧) સાધારણ વનસ્પતિકાયની વ્યાખ્યા.

સાહારણ-પત્તેયા વણસ્સહ-જીવા દુહા સુણ મણિયાં ।

જેસિમળંતાણં તણૂ ણગા સાહારણા તે ઉ ॥૮॥

અન્યથા :-વણસ્સહ-જીવા સુણ દુહા-સાહારણા-પત્તેયા મણિયાં,

જેસિં અળંતાણં ણગા તણૂ તે ઉ સાહારણા. ૮.

શબ્દાર્થ

વણસ્સહ-જીવા=વનસ્પતિ જીવો.	(જીવો)નું. એગા=એક. તણૂ=શરીર.
દુહા=બેપ્રકારે સાહારણુ-પત્તેયા	તે=તેઓ. ઉ=વળી સાહારણુ=
=સાધારણ અને પ્રત્યેક મુખ્ય=	સાધારણ (સામાન્ય. ઘણાનું એક,
શાસ્ત્રમાં ભણિયા=કહ્યા છે જેસિં	સૌનું સંચાર.) ૮.
=જે[ઓનું] અણુંતાણું=અનંત	

ગાથાર્થ.

વનસ્પતિ જીવો શાસ્ત્રમાં બે પ્રકારે-સાધારણ અને
પ્રત્યેક-કહ્યા છે. અને જે અનંતા (જીવો)નું એક શરીર,
તેઓ સાધારણ. ૮.

સામાન્ય વિવેચન.

પૃથ્વીકાય વગેરે જીવો કરતાં વનસ્પતિકાય જીવોમાં
ઘણી જ વિચિત્રતાઓ જોવામાં આવે છે. તેની અનેક પ્રક-

રની અનેક જાતો, વનસ્પતિ જીવોની શરીરોની રચના, તથા જીવનની ઘટનાઓ, ઘણી જ આશ્ચર્યકારક હોય છે. જગતના સર્વ જીવરાશિઓ કરતાં વનસ્પતિ જીવોમાં એક વિચિત્ર લેહ એ માલુમ પડે છે, કે બીજા જીવોના એક શરીરમાં એક આત્મા હોય છે, ત્યારે કેટલાક વનસ્પતિ જીવો એવા છે, કે-જેઓનું એક જ શરીર એવું હોય છે, કે-તે એક જ શરીરમાં અનંતા આત્માઓ ભરાયા હોય છે. આવા અનંત આત્માઓનું એક જ શરીર, તે સાધારણ શરીર કહેવાય છે.

અને પ્રત્યેક-દરેક આત્માનું, પ્રત્યેક-દરેક શરીર હોય, તે પ્રત્યેક શરીર કહેવાય છે.

સાધારણ વનસ્પતિ શરીરને સાધારણ વનસ્પતિ-કાય કહેવાય છે. અને પ્રત્યેક વનસ્પતિ શરીરને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય કહેવાય છે.

ટીકામાં-વાણસર્ષ પાઠ સમ્મત છે.

કેટલાક સાધારણ વનસ્પતિકાય જીવો.

કંદા અંકુર-કિસલય-પળગા-સેવાલ-ભૂમિફોડા ય ।

અલ્લય-તિય-ગજ્જર-મોત્થ-વત્થુલા-થેગ પલ્લંકા ॥૧॥

કોમલ-ફલં ચ સઠ્ઠં ગૂઢ-સિરાઈં સિણાઈ-પત્તાઈં ।

થોહરિ-કુંઆરિ-ગુગ્ગુલિ-ગલોય-પમુહાઈ છિન્નરુહા ॥૧૦॥

અન્વય :-કંદા અંકુર-કિસલય-પળગા સેવાલ-ભૂમિફોડા, અલ્લય-તિય, ગજ્જર-મોત્થ-વત્થુલા થેગ પલ્લ કા સઠ્ઠં કોમલ-

ફલં ચ ગૂઢ-સિરાઈ-સિનાઈ-પત્તાઈ છિન્નરૂઢા થોહરિ-
કુંઆરિ-ગુગુલી-ગલોય-પમુહા. ૧-૧૦

શબ્દાર્થ

કંદા=કાંદા. અંકુર=અંકુરા. કિ-
સલય=કુંપળો. પાણુગા=પાંચવણી
નીલ-કુગ. સેવાલ=સેવાળ. ભૂમિ-
ફેડા=ખિલાડીના ટોપ અલયતિ-
ય=લીલાં ત્રણ, ગાજર=ગાજર.
મોથ=મોથ. વત્યુલા=એક જાત-
નું શાક. થેગ=થેગ. પલ્લંકા=પા-
લખુલાલ. કોમલ-ફલં=કુણાં ફળ.

સવ્વં=સવે. ગૂઢ=સિરાઈ=જાની
નસોવાળાં. સિણાઈ-પત્તાઈ=શણ
વગેરેના પાંદડાં. થોહરિ=થોર.
કુંઆરિ=કુંવાર. ગુગુલિ=ગુગળ
ગલોય=ગળો. પમુહા=પ્રમુખ, વ-
ગેરે. છિન્ન-રૂહા=કાપી નાંખવા
છતાં ફરીથી ઊગે, તે. ૯-૧૦.

ગાથાર્થ

કાંદા, ફણુગા, નવા કુણાં પાન, નીલ-કુગ; સેવાળ;
ખિલાડીના ટોપ; લીલા ત્રણ; ગાજર; મોથ; વત્યુલાનું શાક,
થેગ; પાલખુ લાલ; દરેક કુણાં ફળ, ગુરત નસોવાળાં શણ
વગેરેનાં પાંદડાં, કાપી નાંખવા છતાં ફરીથી ઊગે તે-થોર,
કુંવાર, ગુગળ અને ગળો વગેરે છે. ૯-૧૦

સામાન્ય વિવેચન.

આ ગાથામાં કેટલાક આપણને જાણીતા સાધારણ
વનસ્પતિકાય જીવો બતાવ્યા છે. ખીજી રીતે પણ શાસ્ત્રમાં
પ્રસિદ્ધ સાધારણ વનસ્પતિકાય ૩૨ ગણાવ્યા છે. તે ઉપરાંત
ઘણાં અપ્રસિદ્ધ સાધારણ વનસ્પતિકાય જીવો હોય છે.
સાધારણ વનસ્પતિકાયના એક શરીરનો નાશ કરવાથી અનંત
જીવોને દુઃખ થવાનો સંભવ જ હોવાથી, દવાની દ્રષ્ટિએ

સાધારણ વનસ્પતિકાય જીવોનો વપરાશ ન જ કરવો જોઈએ; કારણ કે તેમાં પોતાના થોડા શોષ ખાતર જે-પાંચ નહીં, સંખ્યાત નહીં, અસંખ્યાત પણ નહીં, પરંતુ અનંત જીવોનો ઘણું નીકળી જાય છે, માટે તેની કોઈપણ જાતની વપરાશનો ત્યાગ કરવો જ જોઈએ. સાધારણતું ખીજું નામ અનંતકાય પણ છે.

આર્દ્રક—ત્રિક લીલાં ત્રણ, સુંઠ, હળદર અને કચુરો, એ ત્રણ જો કે અનંતકાય છે, જો કે સૂકાયા પછી દરેક વનસ્પતિ અચિત્ત છે, અને લીલાં હોય, ત્યારે દરેક સચિત્ત છે, છતાં આર્દ્રક-ત્રિકને લીલાં ત્રણને અનંતકાય ગણાવ્યા, તેનું કારણ ત્રણ સૂકાયા પછી ઔષધ તરીકે વાપરી શકાય છે. પરંતુ ખીજું અનંતકાય વનસ્પતિઓ સૂકવીને પણ વાપરી શકાય નહીં, કારણ કે તે ત્રણ વધુ ઉપયોગી છે. અને ખીજને સૂકવીને વાપરતાં પહેલાં તે ખાસ પ્રયોજન વિના હિંસા કરવી જ પડે.

મોથ—જળાશયને કિનારે પાકે ત્યારે કાળા રંગની થાય છે.

વત્થુલા—તે નામની ભાજી થાય છે.

થેગ—થેગપોંક થાય છે. ચોમાસામાં ઘણું ઠંકાણું વેચાય છે.

પાલખુ—એક જાતની ભાજી થાય છે.

છિન્ન—રુહા-કુંવાર વગેરે કાપીને અદ્ધર લટકાવેલ હોય, તે પણ તે વધે છે.

થોર—હાથલાં, ડાંડલીયા; ત્રણ; ચાર ધારવાળા થાય છે.

કુંવાર—લાંબા લાંબા લાખરા થાય છે.

ગુગળના ઝાડ થાય છે. તેનો રસ ગુગળ ઔષધમાં વપરાય છે.

ગળો—લીંબડે તથા વાડો ઉપર વીંટાય છે.

શિષુ—કોઈ દેશમાં પીલુડીના ઝાડને પણ શિષુ કહે છે.

કેટલાક વિશેષ અનંતકાય જીવો—સૂરણ, શકરીયાં,

મૂળા, પીલુડીનાં, પાંદડાં કાંટાળા—ખેંરાસણી—ડાંડલીયા—હાથલા વગેરે થોર, વાંસ કારેલા, લવણવૃક્ષની છાલ; અમૃતવેલ,

કુંભી આંબલી, ગરમર, વજ્રકંદ, શતાવરી, લસણુ, લવણુક, ડુગળી, બટાટા, કઠોળના અંકુરા અથવા અંકુરા કુટેલા

કઠોળ, આંબા, આંબલી વગેરેનાં કોઈ પણ કુણાં ફળો, પદ્મિનિ કંદ, ગિરિકર્ણિકા (ગરમર) ખીરિશુક, ખિલ્લૂડ. શૂકરવાલ,

ઢક્કવત્યુલ, આલુ, પિંડાલુ, કરેડો, કાકડાશીંગી, આકડો—વડ—લીંબડો વગેરે ઝાડના શરૂઆતના કુંપળો વગેરે અનંતકાય

છે. કોઈ પણ કુંપળ પહેલાં તે અનંતકાય જ હોય છે. પછી વખતે અનંતકાય રહે, કે પ્રત્યેક પણ થાય છે. ૯-૧૦

સાધારણ વનસ્પતિકાય જીવોના ભેદોનો ઉપસંહાર

અને તેના લક્ષણની સૂચના

इच्छाङ्गो अणेगे हवंति भेया अणंतकायाणं ।

तेसिं परिजाणणत्थं लक्खणमेयं सुए भणियं ॥११॥

અન્વય :-ઈચ્છાઙ્ગો અણંતકાયાણં અણેગે ભેયા હવંતિ, તેસિં પરિજાણણત્થં એયં લક્ષણં સુએ ભણિયં, ૧૧.

શબ્દાર્થ.

ઈચ્છાઙ્ગી=ઈત્યાદિ, અણુગે=અનેકે | ઓળખવા માટે. લક્ષણં=લક્ષણ
ભેયા=ભેદો. અણુતકાયાણું= એયં=આ, સુએ=સૂત્રમાં લખિ-
અનંતકાય જીવોના. તેસિં=તેઓને | યં=કહ્યું છે. ૧૧

પરિભણુત્થં=પરાપર

ગાથાર્થ.

ધૃત્યાદિ અનંતકાય (જીવો)ના અનેક ભેદો છે. તેઓને બરાબર ઓળખવા માટે શાસ્ત્રમાં આ નિશાનીઓ કહેલી છે. ૧૧.

સામાન્ય વિવેચન.

આ એટલે નીચેની ગાથામાં જણાવેલી. ૧૧

સાધારણ વનસ્પતિઓનું લક્ષણ

ગૂઢ-સિર-સંધિપવ્વં સમભંગમહીરંગં ચ છિન્ન-રુહં ।

સાહારણં સરીરં, તત્ત્વિવરિયં ચ પત્તેયં ॥૧૨ ॥

અન્વય :- ગૂઢ-સિર-સંધિ-પવ્વં સમ-ભંગં અહીરંગં ચ છિન્ન-

રુહં સાહારણં સરીરં તત્ત્વિવરિયંચ પત્તેયં ૧૨

શબ્દાર્થ.

ગૂઢ-સિરિ-સંધિ-પવ્વં=ગુપ્ત	તેવું અહીરંગં=તાંતણા વગરનું.
નસો સાંધા અને ગાંઠોવાળું. સમ-	છિન્નરુહં=કાપ્યા છતાં ફરી ઉગ-
ભંગં=ભાંગતા સરખા ભાગ થાય	નારું તત્ત્વિવરિયં=તેથી વિપરીત ૧૨

ગાથાર્થ.

જીવા રહેલા-નસો: અને ગાંઠોઓ વાળું, ભાંગતાં એક સરખા ભાગ થાય તેવું, તાંતણા વગરનું અને કાપ્યા છતાં ફરીથી ઉગનારું સાધારણ વનસ્પતિકાયનું શરીર છે. તેથી વિરુદ્ધ (નીશાનીઓવાળું) પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનું શરીર છે. ૧૨.

સામાન્ય વિવેચન.

કુંવારમાં ઢોવા છતાં નસો, સાંધા, ગાંઠાં, શેરડીનાં

સાંઠાની નસો વગેરેની માફક સ્પષ્ટ દેખાતા નથી, ઝાર (પીલુ)નાં પાંદડાં ભાંગીયે તો ઝેર'ડાના પાંદડાંની માફક તેનાં વાંકાયુંકા તથા ખાંચાવાળા કકડા ન થતાં તરત સીધા ઝે કકડા થઈ જાય છે, શકરીયા વગેરે ભાંગતાં ગુવારની માફક તાંતણા જણાતા નથી. કુંવારને કાપીને અધર લટકાવીએ, તો વધે છે. તથા જેમ ચાક ભાંગવાથી ખરડ છે, તેમ સાધારણ વનસ્પતિકાય પણ ભાંગતાં ખરડ હોય છે.

સારાંશ કે—પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય જીવોના શરીરના બંધારણ કરતાં સાધારણ વનસ્પતિકાય જીવોના શરીરનું બંધારણ જુદું જ હોય છે કારણ કે—સાધારણ વનસ્પતિકાય જીવોના એક શરીરમાં અનંત જીવો હોવાથી તેઓના શરીરનું બંધારણ વધારે નાજુક અને વધારે જડ, તેમજ ઘણા જીવોને લીધે જલ્દી જન્મ પામનારું હોય, એ સ્વાભાવિક છે. લીંબડાનું મૂળ અને મૂળો તપાસતાં, ટમેટું અને બટાકું તપાસતાં બન્નેય સરખા આકારના હોવા છતાં રેસા અને છાલ કઠણ હોય છે. જુદા જુદા ખાનાઓમાં ખીજના જીમખાં વગેરે દેખાશે, ત્યારે મૂળામાં અને બટાટામાં તેવું નથી હોતું.

ડુંગળીના પડ ઉપરા ઉપર હોય છે, પરંતુ કોખીમાં ઉપર ઉપર પડ છતાં કોખીમાં તાંતણાં—રેષા વગેરે દેખાય છે. ત્યારે ડુંગળીમાં તે દેખાતાં નથી. ૧૨.

[૨] પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય જીવો—

તેનાં લક્ષણ અને ભેદો—

एग-सरीरे एगो जीवो जेसिं तु ते य पत्तेया ।

फल-फूल छल्लि-कद्दा मूलग-पत्ताणि बीयाणि ॥१३॥

અન્વય :—તુ જેસિં એગ—સરીર એગો જીવો; ય તે પત્તેયા । ફલ-
ફૂલ છલિલ—કઢ્ઠા મૂલ્લા—પત્તાણિ વીયાણિ. ૧૩

શબ્દાર્થ.

છલિલ=છાલ. કડ્ઠા=કાષ્ઠ—લાકડું. | ખીયાણિ=ખીન્ને.
મૂલગ=મૂળ. પત્તાણિ=પાંદડાં.

ગાથાર્થ.

અને જેઓના એક શરીરમાં એક જીવ હોય, તે પ્રત્યેક
વનસ્પતિ જીવો છે. ફળ, ફૂલ, છાલ, લાકડું, મૂળ, પાંદડાં
અને ખીજ (રૂપે હોય) છે. ૧૩.

સામાન્ય વિવેચન.

વનસ્પતિકાય જીવો સમજવા માટે વનસ્પતિશાસ્ત્રનો
અભ્યાસ કરવામાં આવે, તો તે બહુ જ રસ ઉત્પન્ન થાય
તેવો વિષય છે. વનસ્પતિના શરીરની રચના, સ્વભાવ, ઉત્પત્તિ,
નાશ, ઉપયોગિતા, અવયવોમાં વિચિત્રતા, વનસ્પતિનો ઉચ્છેર,
ચથુ, પશ્ચિ કે મનુષ્યો સાથે કેટલીક બાબતોમાં સરખાપણું
વગેરે વિષયો ઘણા જ રસુજ અને આનંદદાયક છે.

દરેક વનસ્પતિ અંકુરારૂપે ઉગતાં શરૂઆતમાં સાધારણ
વનસ્પતિકાય હોય છે, પછી જો તે પ્રત્યેક વનસ્પતિ જાતની
હોય, તો પછી પ્રત્યેક બને છે, અને સાધારણ વનસ્પતિ
જાતિની હોય, તો સાધારણ બને છે. વળી કેટલાક એવા પણ
વનસ્પતિ જીવો હોય છે, કે તેના મૂળ સાધારણ હોય, અને
આકીનો ભાગ પ્રત્યેક હોય, વગેરે.

વનસ્પતિ અનેકરૂપે જોવામાં આવે છે. ગાડ, છોડ, વેલા,

લતા, લોંચ સાથે ચોંટીને ઉગેલા, ઘાસરૂપે ગાંઠા, ગાંઠારૂપે ઉગેલા હોય છે. કોઈને કણસલા, કોઈને ક્ષણ, કોઈને કૂલ હોય છે. કોઈનું ઝાડ નાનું અને ક્ષણ મોટું, કોઈનું ઝાડ મોટું અને ક્ષણ નાનું, કોઈ પાણીમાં જ ઉગે. એમ અનેક રીતે વનસ્પતિ જોવામાં આવે છે.

પ્રત્યેક ક્ષણ વગેરે સાતેય વિભાગના જુદાજુદા જીવો હોય છે અને આખા ઝાડનો પણ એક જીવ હોય છે. જુઓ—વિશેષ વિવેચન ૧૩.

અહીં ખાદર સ્થાવર જીવોના લેહો પૂરા થાય છે.
સૂક્ષ્મ સ્થાવર જીવો

પત્તેયતરું મુત્તું પંચવિ પુઠવાઈણો સયલ-લોણ ।

સુહુમા હવંતિ નિયમા અંતમુહુત્તાઝ અદિસા ॥૧૪॥

અન્વય :- પત્તેયતરું મુત્તું પુઠવાઈણો પંચવિ અંતમુહુત્તાઝ સુહુમા અદિસા સયલ-લોણ નિયમા હવંતિ. ૧૪

શીઠ્ઠાઈઃ—

<p>પત્તેય-તરું=પ્રત્યેક ઝાડને મુ- ત્તું=છોડીને-સિવાય, પંચવિ=પાં- ચેય, પુઠવાઈણો=પૃથ્વી કાય જીવો વગેરે. સયલ-લોએ=આખા લો-</p>	<p>કર્મા સુહુમા=સૂક્ષ્મ. અંતમુહુ- ત્તાઝી=અંતમું હૂર્તાના આયુષ્ય- વાળા. નિયમા=ચોક્કસ, જ. અ- દિસા=અદૃશ્ય, ન દેખાય એવા. ૧૪</p>
---	---

ગાથાઈઃ—

પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય સિવાય પૃથ્વીકાય જીવો વગેરે પાંચેય [સ્થાવર જીવો] અંતમું હૂર્તાના આયુષ્યવાળા અને સૂક્ષ્મ એટલે અદૃશ્ય આખાયે લોકમાં છે જ. ૧૪.

સામાન્ય વિવેચન.

આ ગાથામાં પૃથ્વીકાય વગેરે સૂક્ષ્મ સ્થાવર જીવોની વાત કરી છે એ ઉપરથી ૩ જ ગાથાથી ૧૩ મી ગાથા સુધી જે ભેદો ગણાવ્યા છે, તે બધા સ્થૂલ એટલે બાહર પૃથ્વીકાય, અખકાય, તેડિકાય, વાડિકાય, અને વનસ્પતિકાય જીવોના ભેદો ગણાવ્યા છે.

વનસ્પતિકાય જીવોના સાધારણ : અને પ્રત્યેક : એ બે ભેદો છે. એ રીતે ગણતાં સ્થાવરના છ પ્રકારમાં-પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય સૂક્ષ્મ હોતા નથી તે તો માત્ર બાહર જ હોય છે એટલે છ પ્રકારમાં-બાહર-છ, અને સૂક્ષ્મ પાંચ હોય છે. કુલ ૧૧ ભેદો થાય. તેના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત ગણતાં ૨૨ ભેદો થાય છે.

બાહર-એટલે એક, કે ઘણા શરીરો લેગાં થવાથી દેખી શકાય તે.

સૂક્ષ્મ-એટલે કે ઘણા શરીરો લેગા થાય તો પણ ચર્મચક્ષુથી અદૃશ્ય-ન દેખી શકાય, તે.

તે સૂક્ષ્મ જીવો ચૌદેય રજ્જુલોકમાં ઠાંસીઠાંસીને ભરેલા હોય છે. પરંતુ બાહર જીવો ચૌદેય રજ્જુલોકમાં ઠાંસીઠાંસીને ભરેલા નથી હોતા. માત્ર અમુક સ્થાનમાં જ અમુક જીવો હોય છે.

અંતર્મુહૂર્ત એટલે-૯ સમય, તે-જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને બે ઘડીમાં એક સમય ઓછું, તે-ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત તે બન્નેયની વચ્ચેનું મધ્યમ અંતર્મુહૂર્ત.

આ પાંચેય સૂક્ષ્મ જીવોનું આયુષ્ય માત્ર મધ્યમ અંત-
મુદ્દત (ઓચ્છામાં ઓચ્છું ૨૫૬ આવલિકા)જેટલું જ હોય છે.

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય, વાઉકાય, એ ચારેય સૂક્ષ્મ
જીવોના એક શરીરમાં એક જ જીવ હોય છે, અને સાધારણ
વનસ્પતિકાયના સૂક્ષ્મ લેહના જીવોના એક શરીરમાં પણ
અનંત જીવો હોય છે.

સામાન્ય રીતે પૃથ્વીકાય વગેરે પ્રત્યેક જીવો છે. કારણ
કે-તેઓના એક શરીરમાં એક જ જીવ હોય છે. તેના સાધા-
રણ એવો બીજો લેહ ન હોવાથી જીવો લેહ પાડી બતાવ્યા
નથી. પરંતુ વનસ્પતિકાયમાં સાધારણ લેહ જીવો હોવાથી
તેના પ્રત્યેક: અને સાધારણ: એ બે લેહો જીવો જીવો
બતાવ્યા છે.

સ્થાવર જીવોના કુલ લેહો.

૨૨ લેહોમાં-૪ લેહ સાધારણ છે અને બાકીના ૧૮ લેહ
પ્રત્યેક છે. ૨૨માં ૧૦ લેહ સૂક્ષ્મ છે અને ૧૨ લેહ બાહર
છે. ૧૧ પર્યાપ્ત, ૧૧ અપર્યાપ્ત છે. ૫૦ ૪, ૨૦ ૪, તે ૦ ૪
વા ૦ ૪, ૧૦ ૬ (૪ સાધારણ, ૨ પ્રત્યેક) ૨૨. ૪ નિગોહ, ૧૮
અનિગોહ=૨૨.

પર્યાપ્ત-જેએકેન્દ્રિય જીવો પોતાની પર્યાપ્તિઓ-આહાર,
શરીર, ઇન્દ્રિય અને શ્વાસોચ્છવાસ-એ ચાર પર્યાપ્તિઓ પૂરી
કર્યા પછી મરે, તે પર્યાપ્ત. અને એ પર્યાપ્તિઓમાંની
પ્રથમની ત્રણ પૂરી કરી ચોથી પૂરી કર્યા વિના જ મરે, તે
અપર્યાપ્ત એકેન્દ્રિય સમજવા.

એકેન્દ્રિયને માત્ર એક સ્પર્શ ઈન્દ્રિય જ હોય છે. માટે તેઓ એકેન્દ્રિય કહેવાય છે.

ત્રસ જીવો

એકેન્દ્રિય: તેકેન્દ્રિય: ચતુરેન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય જીવો.

૧. કેટલાક એકેન્દ્રિય જીવો.

સંસ્-કવડુડય-ગંડુલ-જલોય-ચંદણગ-અલસ-લહગાર્દ ।

મેહરિ-કિમિ-પૂયરગા બેઈંદિય માહવાહાર્દ ॥૧૫॥

અન્વય :-સંસ્-કવડુડય-ગંડુલ-જલોય-ચંદણગ-અલસ-લહગાર્દ

મેહરિ-કિમિ-પૂયરગા માહવાહાર્દ બેઈંદિય. ૧૫

શબ્દાર્થ

સંખ=શંખ. કવડુડય=કોડા. ગંડુલ=ગંડોલા. જલોય=જળો. ચંદણગ=આયરિયા-આચાર્ય સ્થાપનામાં વપરાય છે તે અલસ=અળસીયા. લહગાર્દ=લાળીયા વ.

ગેરે. મેહરિ=મામણમુંડા. કિમિ=કરમીયા. પૂયરગા=પોરા. માઈવાહાર્દ=ચૂડેલ વગેરે. એકેન્દ્રિય=એકેન્દ્રિય (જીવો) ૧૫

ગાથાર્થ

શંખ, કોડા, ગંડોલા, જળો, આયરિયા, અળસીયા, અને લાળીયા વગેરે (અને) મામણમુંડા, કરમીયા, પોરા, ચૂડેલ વગેરે એકેન્દ્રિય (જીવો છે.) ૧૫.

સામાન્ય વિવેચન.

શંખ-ચોમાસામાં વરસાદ થયા પછી કેટલેક ઠેકાણે શંખના જીવો ચાલતા દેખાય છે. તેમાં ઘોળા, અંખા, બહામી

રંગ જેવા જીવડાં હોય છે. અને શંખલો તેની ઠાલવું કામ કરે છે, કેઈ ભયનું કારણ આવી પડે, તે તે જીવડું શંખલામાં છુપાઈ જાય છે. એજ પ્રમાણે હરિયામાં નાના-મોટા અનેક જાતના શંખો થાય છે.

ગંડોલા—પણ હરિયામાં થતા એવા જ જીવો છે. પેટમાં થતા મોટા કરમીયાને પણ ગંડોલા કહે છે.

જળો—આપણા શરીરમાંથી બગડેલા લોહીને ચુસી લે છે તે.

આચરિયા—ગુરુ મહારાજની સામે ઠવણી ઉપર આચાર્ય મહારાજની સ્થાપના હોય છે. તે અક્ષમાં એક મોટા: અને ચાર નાના: એમ પાંચ ગોળ અક્ષ હોય છે. અને તે ભાગ પણ તે જીવોની ઠાલવું હોય છે. તે નિર્જીવ થયા પછી આચાર્ય તરીકે સ્થાપવામાં આવે છે.

અળશીયા—ચોમાસામાં લાલ રંગના લાંબા લાંબા જેવામાં આવે છે. તેનું બીજું નામ ભૂનાગ—લોંચસર્પ છે.

લાળીયા જીવ-વાશી નરમ પૂરી, રોટલા, રોટલી, ઢાળ, શાક, ભાત વગેરે રાંધેલ અન્ન વાશી રહેવાથી તેમાં થાય છે. આ લાળીયા સિવાયના ઉપર જણાવેલા બધા જીવો લગભગ પાણી સાથે સંબંધ ધરાવતા બેઈન્દ્રિય જીવો છે.

મામણુમુંડો—લાકડામાં ઘુણુ થાય છે, તે.

કરમીયા—નાના કે મોટા પેટમાં થાય છે, તથા શરીરના બીજા પણ કેટલાક અવયવોમાં પડે છે, મસામાં તેમજ સ્ત્રીની ચોનિમાં પણ એક જાતના જંતુઓ હોય છે, તે પણ

‘સિંધ પદાર્થ વિજ્ઞાન’ નામનું પુસ્તક અલ્હાબાદ ગવર્નમેન્ટ પ્રેસમાં છપાયેલું છે, જેમાં કેપ્ટન સ્કોર્સબીએ સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી એક પાણીના ટીપામાં ૩૬૪૫૦ જીવો હાલતા-ચાલતા નેચા તેનું આ ચિત્ર છે.

नरक दुःख दिग्दर्शन नं. १

निरांछन (इन्द्रियधेदन) का फल

जलचर जीवों को मारने का फल

मूठी दस्ताविज (कूरमेव) का फल

मद्यपान (शराब पौये) का फल

माता पिता से द्रोह करने का फल

शिकार खेलने का फल

वैश्यागमन का फल

कन्या को पैसालेने का फल

परस्त्रीगमन का फल

शैक को संतान की बात का फल

अतिभारोपन का फल

એક જાતના કરમીયા જ છે.

પોરા—લાલ રંગના અને કાળા મ્હોંના અથવા સફેદ રંગના પાણીમાં થાય છે તે. (જુઓ પૃષ્ઠ ૭૨ ઉપર નકશો)

માતૃવાહ—ચૂડેલ વગેરે બેઈન્દ્રિય જીવો છે.

તેઓને સ્પર્શન=ચામડી, અને રસના—જીભ: એ બે ઈન્દ્રિય હોય છે.

વગેરે શબ્દથી છીપ, વાળા (માણસોને હાથે-પગે લાંબા લાંબા દોરાના તાંતણા જેવા નીકળે છે. ખરાબ પાણી પીવાથી એ જીવો શરીરમાં દાખલ થાય છે. અને પછી તાંતણા રૂપે બહાર નીકળે છે) વગેરે જળ અને સ્થળમાં થતા સમજવા દ્વિઘ્ન=કંઠોળ, અને કાચા ગોરસ (ફૂધ, દહીં, છાશ) વગેરેના મિશ્રણથી પણ બેઈન્દ્રિય જીવો થાય છે. ૧૫.

૨. કેટલાક તેઈન્દ્રિય જીવો

ગોમી—મંકળ—જૂઆ—પિપીલિ—ઉદ્દેહિયા ય મક્કોડા ।

ઈલ્લિય ઘય—મિલ્લીઓ સાવય—ગોકીડ—જાઈઓ ॥૧૬॥

ગદ્દહય—ચોર—કીડા ગોમય—કીડા ય ધન્નકીડા ય ।

કુંથુ—ગોવાલિય ઇલિયા તેઈન્દિય ઇંદગોવાઈ ॥૧૭॥

અન્વય :—ગોમિ—મંકળ—જુઆ પિપીલિ—ઉદ્દેહિયા મક્કોડા ઇલ્લિય—
ઘય—મિલ્લીઓ સાવય—ગોકીડ—જાઈઓ. ૧૬. ગદ્દહય—
ચોરકીડા ગોમયકીડા ય ધન્નકીડા ય કુંથુ ગોવાલિય
ઈલિયા તેઈન્દિય. ઇંદગોવાઈ ૧૬—૧૭.

શબ્દાર્થ.

ગામી=કાનખજુરા. મંકડુ=માંકડ.
જૂઆ=જૂ. પિપીલિ=કીડી ઉ-
દ્દિહિયા=ઉદ્દેઈ. મકોડા=મંકોડા.
ઘલિલય=ઘયળ ઘય-મિલ્લિઆ-
ધીમેલો. સાવય=સાવા, ગોકીડ-
જાઘંઆ=ગી ગોડાની જાતિઆ. ૧૬
ગદહુય=ગદ્દેયા. ચોર-કીડા=વિ-

ષ્ટાના કીડા. ગોમયકીડા=જાણ-
ના કીડા. ધન્નકીડા=ધનેડાં, અના-
જના કીડા. કુંથુ=કંથવા. ગોવા-
લિય=ગોપાલિક. ઇલિયા=ઈયળ.
ઇદ્દિગોવાઈ=ઈદ્દિગોપ વગેરે. તેઇ-
દિય=ત્રણ ઇદ્દિયવાળા. ૧૭

ગાથાર્થ.

કાનખજુરા, માંકડ, જૂ, કીડી, ઉદ્દેઈ, મકોડા, ઇયળ,
ધીમેલ, સાવા અને ગી ગોડાની જાતો (તથા) ગદ્દેયા, વિષ્ટાના
જવડા, જાણના જવડા, ધનેડા, કંથવા, ગોપાલિક, ઇયળ,
ગોકળ (ઇન્દ્ર) ગાય વગેરે તેઇન્દ્રિય (જીવો છે) ૧૬-૧૭.

સામાન્ય વિવેચન

કાનખજુરા—ઘણા પગવાળા લાંબા થાય છે.

જૂ—માથાની કાળી અને કપડાની ઘોળી, તથા લીખ.

કીડીઓં—રાતી, કાળી, નાની, મોટી વગેરે.

ઉદ્દેઈ—જમીનમાં તેની રાણીના તાબામાં નગરવસાવીને રહે-

છે, અને લાકડાં, કાગળ, કપડાં વગેરે કોરી ખાય છે.

ઇયળ—ચોખા વગેરેમાં થાય છે.

ધીમેલ—ખરાબ ધીમાં થાય છે.

સાવા—વાળના મૂળમાં ઉત્પન્ન થઈ, ત્યાં જ ચોટી રહે છે.

નિમિત્ત શાસ્ત્રના નિયમપ્રમાણે લાવિકષ્ટ સૂચવનારા છે.

ગીંગોડા—કુતરા વગેરેના કાનમાં ઘણી જાતના હોય છે.

ગાંધ્યા—અવાવડૂ ભીની જમીનમાં થાય છે.

વિષ્ટાના કીડા—જમીનમાં ઉતરે છે, ને ગોળ છિદ્રોકરે છે,
તેનું ખીબું નામ ઉત્તિંગ છે.

ધનેડાં—ઘઉં વગેરેમાં લાલ થાય છે.

કંથવા—બહુ જ ખારીક જીવો થાય છે.

ગોપાલિક—આ જીવોની જાત ખાસ આપણા જોળખવામાં
આવેલી નથી.

ઇયળ—ખાંડ, ગોળ વગેરેમાં ઉત્પન્ન થાય, તે લેવી.

ઇન્દ્રગોપ—ચોમાસાની શરૂઆતમાં લાલ રંગના થાયછે. તેને
લોકો ઇન્દ્રની ગાય-ગોકળગાય કહે છે. માથા વગ-
રના દેખાતા હોવાથી લોકમાં એને મામણસુંડા-
મમોલા-કે વરસાદના મામા પણ કહે છે. આ
સિવાય ખીબ પણ ઘણા તેઇન્દ્રિય જીવો હોય છે,
સ્પર્શના, રસના અને ઘ્રાણ (નાક) એ ત્રણ ઇન્દ્રિયો.
આ જીવોને હોય છે. ૧૬-૧૭.

૩. ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવો

चउरिंदिया य ावच्छू ढिंकुण भमरा य भमरिया तिङ्गा ।

मच्छिय डंसा मसगा कंसारी-कविल-डोलाई ॥१८॥

અન્વય :—વિચ્છૂ ઢિંકુણ ભમરા ભમરીયા તિઙ્ગા મચ્છિય ડંસા
મસગા કંસારી કવિલ ડોલાઈ ચરિંદિયા. ૧૮.

શબ્દાર્થ.

વિચ્છૂ=વીંછી ઢિંકુચુ=ખગાઈ ભ.	સારી=કંસારી. કવિલ=કરોળીયો
ભરા=ભમરા. ભમરિયા=અમરી	ડાલાઈ=ખડમાંકડી વગેરે. ચઉ-
ઓ. તિહા=તીડ મન્ચિય=માખી	રિંદિયા=ચાર ઇન્દ્રિયવાળા. ૧૮
ડંસા=ડાંસ. મસગા=મચ્છર, કં-	

ગાથાર્થ.

અને—વીંછી, ખગાઈ, ભમરા. ભમરી, તીડા, માખી ડાંસ, મચ્છર, કંસારી, કરોળીયા, અને ખડમાંકડી, વગેરે ચાર ઇન્દ્રિયવાળા (છે). ૧૮.

સામાન્ય વિવેચન.

આમાંના દરેક જીવો આપણા દેશમાં સૌને જાણીતા છે. છતાં કોઈ અભ્યાસીના ખ્યાલમાં ન હોય, તો અધ્યાપકે તે પ્રત્યક્ષ ઓળખાવવા.

ખડમાંકડી-શરીર ઉપર મૂત્ર કરે,તો તેથી ફેલ્લા થાયછે. ચઉરિન્દ્રિય જીવોને ચક્ષુ-આંખ ઇન્દ્રિય વધારે હોય છે. વગેરે શબ્દથી ભણકુત્તિકા, પતંગ, ઢિંઢણ વગેરે લેવા. એઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય અને ચઉરિન્દ્રિય જીવો ગાથાર્થમાં કેટલાક ગણાવ્યા છે. તે ઉપરાંત પણ ઘણા જીવો હોય છે.

એઇન્દ્રિય જીવોને ઘણે ભાગે પગ નથી હોતા. તેઇન્દ્રિયને ૪-૬ કે વધારે પગ હોય છે. ચઉરિન્દ્રિયને ૬-૮ પગ હોય છે. પંચેન્દ્રિયને ૨ કે ચાર અથવા આઠ પગ હોય છે, સાપ, માછલાં વગેરેને ખાસ પગ ન પણ હોય.

અથવા મોઢા આગળ એ વાળ હોય; તે તેઇન્દ્રિય, મોઢા

नरक दुःख दिग्दर्शन नं. ३

कुगुरु वन्दन फल

गर्भ पात का फल

दान देने से रोकने का फल

पति से भागड़ि का फल

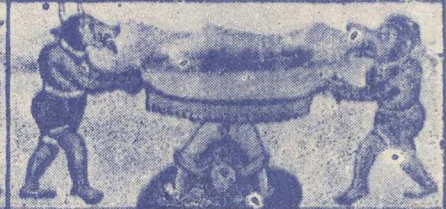

लेते समय अधिक तथा देते समय कम तोलने का फल

अति काम-वृष्ण का फल

कसाईपग का फल

भूठी भाक्षी का फल

पशु बली का फल

शिकार का फल

ઉપર શીંગડા જેવા બે વાળ જેવા ભાગ હોય, તે ચક્રિન્દ્રિય.
જીવો. ઝોળખવાની નિશાની છે.

આ ત્રણેય વિકલેન્દ્રિય કહેવાય છે. તે પર્યાપ્ત અને
અપર્યાપ્ત હોય છે. એટલે કુલ ૬ ભેદ થયા. ૨૨+૬=૨૮
કુલ ભેદો અહીં સુધી થયા. ૧૮

પાંચ ઈન્દ્રિયવાળા જીવોના મુખ્ય ભેદો.

૧ નારકના ભેદો.

પંચિંદ્રિયા ય ચઙહા નારય તિરિયા મણુસ્સ-દેવા ય ।

નેરઙ્યા સત્તવિહા નાયવ્વા પુઠ્ઠવી-ભેણં ॥૧૯॥

અન્વય :—ય પંચિંદ્રિયા ચઙહા નારય-તિરિયા ય મણુસ્સ-દેવા ।

પુઠ્ઠવીભેણં નેરઙ્યા સત્તવિહા નાયવ્વા. ૧૯.

શબ્દાર્થ.

પંચિંદ્રિય=પાંચ ઈન્દ્રિયોવાળા.-
જીવો. ચક્રિહા=ચાર પ્રકારે. ના-
રય=નારક. તિરિયા=તિર્યંચ ના-
રય-તિરિયા=નારકો અને તિર્યં-
ચો. મણુસ્સ=મનુષ્ય, દેવા=દેવો.

મણુસ્સ-દેવા=મનુષ્યો અને દેવો.
નેરઙ્યા=નૈરયિક. નારક જીવો.
સત્ત-વિહા=સાત પ્રકારે, નાય-
વ્વા=જાણવા પુઠ્ઠવી-ભેણં=
પૃથ્વીના ભેદોની અપેક્ષાએ. ૧૬.

માથાર્થ.

પાંચ ઈન્દ્રિયવાળા જીવો ચાર પ્રકારે-નારકો; તિર્યંચો;
મનુષ્યો અને દેવો: છે.

પૃથ્વીઓના ભેદોની અપેક્ષાએ નારકો સાત પ્રકારે
જાણવા. ૧૯.

સામાન્ય વિવેચન.

આપણે મનુષ્યો છીએ. અને ગાય, ભેંસ, વગેરે પશુઓ; કાગડા, પોપટ, વગેરે પક્ષીઓ; મગર, માછલાં, વગેરે પાણીમાં રહેનારા જીવો છે. એ સર્વ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ-જીવો કહેવાય છે. મનુષ્યો અને તિર્યંચોને સારા કામોનું ફળ લોગવવાનું ઠેકાણું, તે દેવલોક અને ખરાબ કામોનું ફળ લોગવવાનું ઠેકાણું, તે નારક ભૂમિઓ. નારક નીચે છે. અને દેવલોક ઉપર છે.

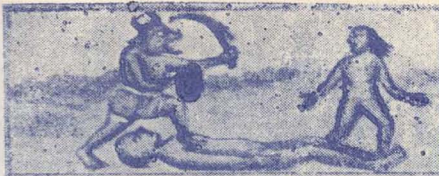
લોકવ્યવસ્થાની દૃષ્ટિથી જોતાં નારકો નીચે છે. તેના ઉપર તેનાથી ઓછા દુઃખવાળા અને વધારે સુખવાળા મનુષ્યો છે અને ઘણા સુખવાળા દેવો સૌથી ઉપર છે. માટે ગાથામાં એવો ક્રમ બતાવ્યો છે. કેટલાક દેવો મનુષ્યોની નીચે પણ છે.

સર્વ જીવોના રહેવાના ઠેકાણાને વિશ્વ કહે છે. વિશ્વને-જગતને આપણે લોક-ચૌદ રજ્જુલોક કહીએ છીએ. રજ્જુ એક જાતનું માપ છે. અને તે માપથી માપતાં વિશ્વલોક ચૌદ રજ્જુલોક પ્રમાણ થાય છે. માટે તેનું નામ ચૌદ રજ્જુલોક પણ કહેવાય છે.

તેમાંના સાત રજ્જુમાં સાત નારક પૃથ્વીઓ છે. તેથી નારક ગતિમાં ઉત્પન્ન થયેલા નૈરયિક જીવોના સાત પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે.

નીચેથી ગણતાં સાતમા રજ્જુના પડ ઉપર મનુષ્યો અને તિર્યંચો રહે છે. અને તેની ઉપર સૂર્ય, ચંદ્ર અને બીજા દેવો રહે છે. ઠેક ઉપરના મથાળે સિદ્ધશિલા છે. તેના

नरक दुःख दिग्दर्शन नं. ५

नमून घान अरव का फल

रिसावत खोरे तथा न्या खिलने का फल

सुरेक सुपुः शर का साइधम कनिषा का फल

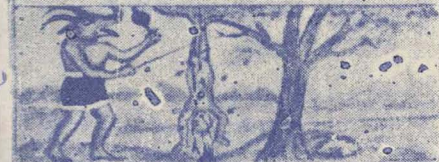
खिलाय घात आदि का फल

अमात मे ख्यायन का फल

रुद डर के लगे का फल

मधु चता तथा पीरत आदि का फल

अनि खाने आदि का फल

सुनेक सुपुः शर का साइधम कनिषा का फल

अवारह पाप रफन खेयन का फल

वेदम कर्षा आदि का फल

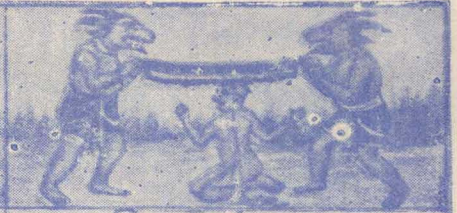

मागी को नकड घर जोर का फल

नरक दुःख दिग्दर्शन नं. ६

चोरी का माल लेने का फल

अधिकार के गर्व का फल

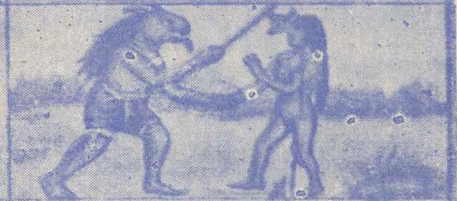
परम भाग आदि नरक पीने का फल

पर प्राणी अन्न पान विरोध फल

पशुबन्धा, चुगल खोरी का फल

पति की आत्मा न मानने का फल

पापीपदरा का फल

देव द्रव्य आदि धर्मका खाने का फल

अवमान्यन्थी क्रोध का फल

चोरी प्रेरणा का फल

ચૌદ રજબુ લોક.

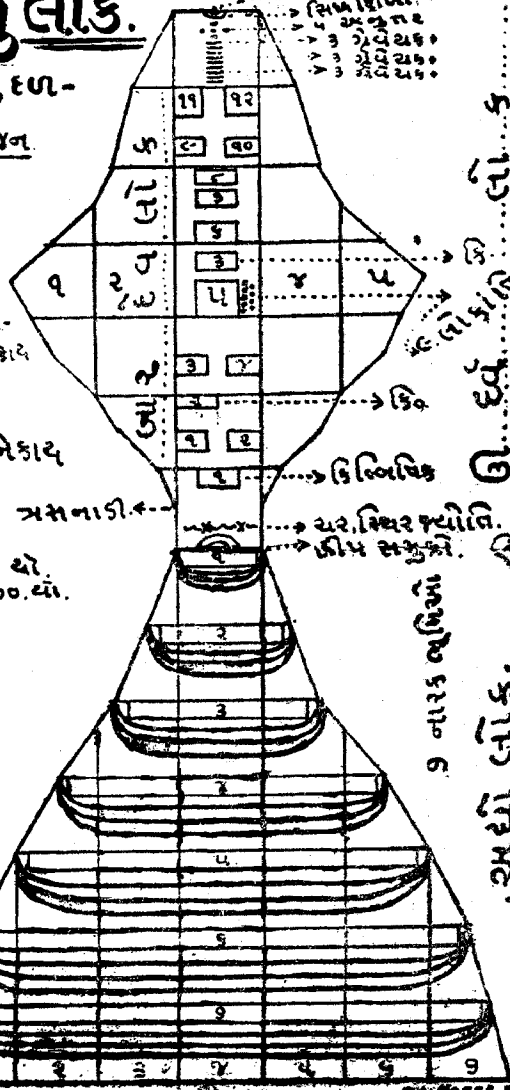
રત્નપ્રભા પૃથ્વીનું દળ -
૧૮૦૦૦૦ યોજન

→ ખાલી ૧૦ યો.
→ આઠ વ્યાંતર નિકાય -
→ ખાલી ૧૦ યો. - નિકાય
→ ખાલી ૧૦૦ યો.
→ આઠ વ્યાંતર નિકાય
→ ખાલી ૧૦૦ યો.
→ ખાલી ૧૧૫૮૩ યો.
→ દરેક પ્રતર ૩૦૦૦ યો.

૧૦ ભવન પતિનિકાય.

→ ખાલી
→ બિંદા ૧૦૦૦

→ સિદ્ધી
→ સિદ્ધી
→ સિદ્ધી
→ સિદ્ધી
→ સિદ્ધી
→ સિદ્ધી
→ સિદ્ધી
→ સિદ્ધી
→ સિદ્ધી
→ સિદ્ધી

→ સિદ્ધી
→ સિદ્ધી
→ સિદ્ધી
→ સિદ્ધી
→ સિદ્ધી
→ સિદ્ધી
→ સિદ્ધી
→ સિદ્ધી
→ સિદ્ધી
→ સિદ્ધી

→ સિદ્ધી
→ સિદ્ધી
→ સિદ્ધી
→ સિદ્ધી
→ સિદ્ધી
→ સિદ્ધી
→ સિદ્ધી
→ સિદ્ધી
→ સિદ્ધી
→ સિદ્ધી

ઉપર એક યોજન પછી કેવળ અલોક જ આવે છે પૃથ્વી-કાય વગેરે સૂક્ષ્મ જીવો એ ચૌદ રજ્જુલોકમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલા હોય છે.

ચૌદ રજ્જુલોકનો આકાર-કેડે હાથ રાખી પગ પહોળા કરી, ઉભા રહેલા માણસ જેવો હોય છે, અથવા ચપટા તળી-આવાળા ઉંઘા વાળેલા કુંડા ઉપર થાળી મુકી તેના ઉપર મૃદંગ (પખાવજ) વાજિંત્ર મુકીએ, અને તેના ઉપર માણસનું-માથું મુકીએ, તેના જેવો આકાર થાય છે. (જુઓ પૃષ્ઠ ૭૬)

નીચેના કુંડા જેવા આકારમાં ૭ નારક પૃથ્વીઓ છે ૧ લી નારક પૃથ્વી ૧ રજ્જુ લાંબી-પહોળી, ૨ જી બે રજ્જુ, ત્રીજી ત્રણ રજ્જુ, ૪થી ચાર રજ્જુ, પમી પાંચ રજ્જુ. છઠ્ઠી છ રજ્જુ, ૭મી સાત રજ્જુ લાંબી-પહોળી છે.

તે દરેક પૃથ્વીની નીચે મોટા ભાગમાં આકાશદ્રવ્ય (ખાલી ભાગ જેવું) હોય છે, અમુક ભાગમાં તનુવાત, તેમાં ઘનવાત, તેમાં ઘનોદ્ધિ અને તેમાં નારક પૃથ્વી હોય છે. તેમા સીમંતક વગેરે નારકના આવાસો હોય છે તેમાં નરક જીવો રહેતા હોય છે. અને દુઃખ લોગવતા હોય છે.

पापान् नरान् पाप-फलोपभोगार्थं कायन्ति इति-નારકા:

સીમંતક-વગેરે નરકાવાસો છે, તેમાં રહેતા નારક જીવો નારકો કે નૈરયિકો કહેવાય છે.

એ ૭ નારક પૃથ્વીનાં નામ-ઘમ્મા, વંશા, શેલા, અંજના, રિષ્ટા, મધઃ, અને માઘવતી છે. અને પૃથ્વીઓનાં (ગોત્ર) અન્વયાર્થ નામ-રત્નપ્રભા, શકંરાપ્રભા,

વાહુકાપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમઃપ્રભા, તમ-
સ્તમઃપ્રભા છે. ૧૯.

પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા તિર્થંચ જીવો.

તેના મુખ્ય ત્રણ ભેદો : અને કેટલાક જલચર જીવો-

જલચર-થલચર-સ્વચરા તિવિહા પંચિદિયા તિરિક્ષ્વા ય ।

સુસુમાર-મચ્છ-કચ્છવ-ગાહા-મગરા ય જલચારી ॥૨૦॥

અન્વયઃ-જલચર-થલચર-સ્વચરા તિવિહા પંચિદિયા તિરિક્ષ્વા ય ।

સુસુમાર-મચ્છ-કચ્છવ-ગાહા ય મગરા જલચારી. ૨૦.

શબ્દાર્થ.

જલચર=પાણીમાં રહેનારા થલ-	મગરમચ્છ. મચ્છ=માછલાં. કચ્છ-
ચર=જમીન ઉપર રહેનારા. ખય-	વ=કાચખા ગાહા=ગ્રાહ, ઝુડ.
રા=ખેચર, આકાશમાં ઉડનાર	મગરા=મગર જલચારી=જલ-
તિરિક્ષ્વા=તિર્થંચો. સુસુમાર=	ચર જીવો. ૨૦

ગાથાર્થ.

પાણીમાં રહેનાર, જમીન ઉપર રહેનાર અને આકાશમાં
ઉડનાર ત્રણ પ્રકારે પંચેન્દ્રિય તિર્થંચો છે.

મોટા મગરમચ્છ, માછલાં, કાચખા, ઝુડ [ગ્રાહ] અને
મગર એ પાણીમાં રહેનારા છે. ૨૦.

સામાન્ય વિવેચન.

અહીં જણાવેલા ત્રણ પ્રકાર પંચેન્દ્રિય તિર્થંચોના છે.
અહીં તિર્થંચ શબ્દની આગળ પંચેન્દ્રિય વિશેષણ આપવાથી
૧૮મી ગાથા સુધીમાં આવેલા એકેન્દ્રિય, બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય.

અને ચઉરિન્દ્રિય પણ તિયંચો જ છે, પરંતુ તેઓ વિકલેન્દ્રિય તિયંચો કહેવાય છે. કેમકે તેઓને સંપૂર્ણ પાંચેય ઇન્દ્રિયો હોતી નથી. વિકલ એટલે ઓછી, પાંચ સ્થાવરને એકેન્દ્રિય કહેવાય છે. એટલે સામાન્ય રીતે વિકલેન્દ્રિય એટલે બે ત્રણ અને ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવો લેવા.

સુસુમાર—એ પાડા જેવા મોટા મગરમચ્છ હોય છે, તે મોટે ભાગે દરિયામાં હોય છે.

આ સિવાય બીજા અનેક જળચર જીવો હોય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, કે—“ચૂડી અને નળીયાનો આકાર છોડીને જગતમાં જેટલા જેટલા આકાર હોય છે, તે દરેક આકારના જળચર જીવો મળી શકે છે.” તે ઉપરથી કેટલાક પ્રતિમાને આકારે પણ હોય છે. તેને જોઈ બીજા ઘણા જળચર જીવો જાતિ-સ્મરણજ્ઞાન પામીને સમ્યગ્દર્શન, સમ્યક્શ્રુત અને દેશ-વિરતિ ધર્મ પામે છે.

કાચબા—તેની પીઠ ઉપર ઢાલ જેવી મજબૂત પીઠ હોય છે.

જુડ-આઈ—હાથીને પણ ખેંચી જાય તેવું ઘણું જ બળવાન તાંતણાના આકારનું જળચર પ્રાણી હોય છે.

સ્થલચર તિયંચોના ત્રણ ભેદો અને જીવો

ચઉપ્પય-ઉરપરિસપ્પા મુયપરિસપ્પા ચ થલચરા તિવિહા ।

ગો-સપ્પ-નહલ-પમુહા વોધવ્વા તે સમાસેણ ॥ ૨૧ ॥

અન્વય:-ચઉપ્પય-ઉરપરિસપ્પા-મુયપરિસપ્પા તિવિહા થલચરા, તે સમાસેણ ગો-સપ્પ-નહલ પમુહા વોધવ્વા. ૨૧.

ચઉમ્પય=ચતુષ્પદ-ચોપગાં ઉરપ. | બળદ=સર્પ=સર્પ. નઉલ=નોળી-
રિસરપા=પેટે ચાલનારા, ભુયપ. | યા. પમુહુ=વગેરે ઘોઘવા=મ-
રિસરપા=હાથવતી ચાલનાર, ગો= | ભુવા. સમાસેણ=ટુંકામાં. ૨૧.

ગાથાંથ

ચોપગાં, પેટે ચાલનારા અને હાથવતી ચાલનારા એ ત્રણ પ્રકારે સ્થલચર [તિર્યંચો] છે, ટુંકામાં તે [ચતુર્કર્મે] -બળદ, સર્પ અને નોળીઆ વગેરે જાણવા. ૨૧.

સામાન્ય વિવેચન.

બળદ વગેરેથી-હાથી, ઘોડા, ઊંટ, ગધેડા, બકરાં વગેરે સમજવા. સર્પ વગેરેથી-અજગર વગેરે લેવા હાથે ચાલનારાઓમાં ઉંદર, ગરોળી, કાકીડા, ચંદનઘો, સાંઠા, ખીસ-કોલી, વાંદરા વગેરે સમજવા. ૨૧.

આકાશમાં ઉડનારા પક્ષીઓ: અને તેના ભેદો.

સ્વયરા રોમય-પક્ષી ચમ્મય-પક્ષી ચ પાયડા ચેવ ।

નર-લોગાઓ બાર્હિં સમુગ્ગ-પક્ષી વિચય-પક્ષી ॥૨૨॥

સ્વન્વય:-રોમ-ય-પક્ષી ચ ચમ્મ-ય-પક્ષી સ્વયરા પાયડા ચેવ ।

નર-લોગાઓ બાર્હિં સમુગ્ગ-પક્ષી વિચય-પક્ષી ૨૨.

શબ્દાર્થ

રોમ-ય-પક્ષી=રોમ-જ પક્ષી- | ખવાળા પક્ષી, પાયડા=પ્રગટ. જ-
રૂંવાટાનીબનેલીપાંખવાળા. ચમ્મ/ણીતા. ચેવ=જ. નર-લોગાઓ=
ચ-પક્ષી=ચામડાની બનેલી પાં- | મનુષ્યલોકથી-અઢી દ્વીપથી. બા-

હિં=બહાર સમુદ્ગ-પક્ષી--સ/ચય-પક્ષી=વિતતપક્ષી-વિતત-
મુદ્ગકપક્ષી સમુદ્ગક-ડાલડો. તેની પહોળી કરેલી પાંખવાળા, ૨૨
પેઠે સંકોચાયેલી પાંખવાળા વિ-

ગાથાથ'

રૂંવાટીની બનેલી પાંખવાળા, અને ચામડાની બનેલી
પાંખવાળા પક્ષીઓ જાણીતા જ છે, અઠી દ્વીપની બહાર
સંકોચાયેલી પાંખવાળા અને પહોળી જ કરેલી પાંખ-
વાળા (પક્ષીઓ) હોય છે. ૨૨.

સામાન્ય વિવેચન.

કાગડા, પોપટ, પારેવા, સમડી, ગીધ, હંસ, સારસ, ચકલી,
વગેરે રૂંવાટાની પાંખવાળા હોય છે. અને ચામાચીડીયા,
વાગોળ, વડવાંગળા વગેરે ચામડાની પાંખવાળા હોય છે.
કોઈ કોઈ વડવાંગળની પાંખ હાલમાં પણ બખ્ખે ગજ લાંબી
હોય છે.

જંબૂદ્વીપ, ધાતકીખંડ દ્વીપ, અને અર્ધો પુષ્કરા-
વત' દ્વીપ એ અઠી દ્વીપમાં જ મનુષ્યો રહે છે, માટે તેનું
નામ નરલોક કહેવાય છે. (અઠી દ્વીપનો નકશો આગળ
૮૭ માં પેઠજ ઉપર આપેલ છે.) તેની બહાર કેટલાક એવા
પક્ષીઓ છે, કે તેઓ ઊડે, તોપણ તેની પાંખ સંકોચાયેલી
જ રહે છે. અને કેટલાક એવા છે કે-જ્યારે બેસે ત્યારે
પણ તેની પાંખ ઉઘાડી જ રહે છે. આ પક્ષીઓના જન્મ
અને મરણ આકાશમાં જ થાય છે, એ વાત આપણા પૂર્વા-
ચાર્યો પરંપરાથી કહેતા આવ્યા છે. ૨૨

સૂચના-શિક્ષકે અંબ્યાસીએને જણાવતુંઓથી માંડીને પંચેન્દ્રિય તિર્થંચો સુધીના પ્રાણીઓ નગરે દેખાડવા અને તે “ કયા બેદમાં સમાય છે ? ” તેમજ તે વિષે વિદ્યાર્થી જેટલી સમજ શકે તેટલી માહિતી તેઓને આપવાથી આ વિષેનું જ્ઞાન રસપ્રદ થશે.

સંમૂર્ચિમ અને ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્થંચો :
અને મનુષ્યો.

સવ્વે જલ-થલ-ખયરા સમુચ્છિમા ગબ્મયા દુહા હુંતિ ।
કમ્મા-ડકમ્મગ-ભૂમિ-અંતરદીવા મણુસ્સા ય ॥૨૩॥
અન્વય :-સવ્વે જલ-થલ-ખયરા સમુચ્છિમા ગબ્મયા દુહા હુંતિ ।
કમ્માડકમ્મગ-ભૂમિ ય અંતર-દીવા મણુસ્સા. ૨૩

શબ્દાર્થ

જલ-થલ-ખયરા=જલચર, સ્થ- લચર અને ખેચર. સમુચ્છિમા= સંમૂર્ચિમ, મન વગરના. ઉપપાત કે ગર્ભ વિના ઉત્પન્ન થયેલા. ગ- બ્મયા=ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થયેલા	કમ્મ-અકમ્મગભૂમિ-અંતર-દી- વા-કર્મભૂમિ, અકર્મભૂમિ અને અંતર્દીપોમાં ઉત્પન્ન થયેલા. મણુ- સ્સા=મનુષ્યો ૨૩.
--	--

ગાથાર્થ.

દરેક [જાતના] જલચર, સ્થળચર, અને ખેચર (જીવો)
એ પ્રકારે-સંમૂર્ચિમ અને ગર્ભજ હોય છે.
અને કર્મભૂમિ, અકર્મભૂમિ અને અંતર્દીપોમાં
જન્મેલા મનુષ્યો છે. ૨૩.

સામાન્ય વિવેચન

માતા-પિતાના સંયોગથી ઉત્પન્ન થઈ ગર્ભમાં પોષણ

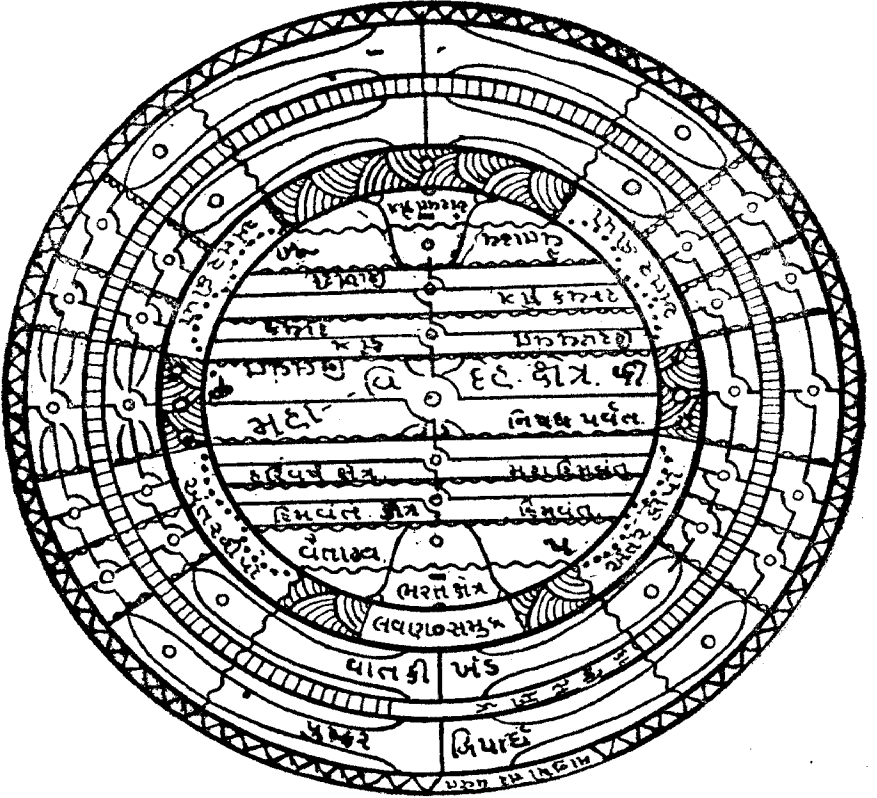
પાત્રી અમુક વખતે જન્મ થાય, તે જીવો ગર્ભજ કહેવાય છે. ગર્ભ એટલે અંદરનો ભાગ. અમુક વખત સુધી ગર્ભમાં એટલે ઉદરના મધ્યભાગના અમુક ભાગમાં રહી જન્મવું તેનું નામ ગર્ભજન્મ કહેવાય છે, અને તે વિના, તે ગર્ભજ જીવોના શરીરના તત્વોના કે ખીજ કેટલાક બાહ્ય સંજોગો મળે. તેમાં જીવો ઉત્પન્ન થાય છે, તે સંમૂર્ચ્છિમ જન્મ કહેવાય છે. ચાર ઈન્દ્રિયો સુધીની ઈન્દ્રિયોવાળા તિર્થંચ-ગતિના દરેક જીવો સંમૂર્ચ્છિમ હોય છે. અને પાંચ ઈન્દ્રિયો-વાળા પચેન્દ્રિય તિર્થંચોમાં કેટલાક સંમૂર્ચ્છિમ અને કેટલાક ગર્ભજ એમ બંને પ્રકારના હોય છે.

સંમૂર્ચ્છિમ જીવોની ઉત્પત્તિના સામાન્ય પ્રકારો : એકેન્દ્રિય અને બેઈન્દ્રિય જીવો પોતાની ઉત્પત્તિને લાયક સંજોગો મળી જાય એટલે લગભગ પોતાની સ્વજાતિના જીવોની આસપાસ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.

તેઈન્દ્રિય જીવો સ્વજાતિના જીવોના મળ-વિષ્ઠા વગેરે-માંથી ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.

ચાર ઈન્દ્રિયવાળા જીવો સ્વજાતિના જીવોની લાગ, મળ વગેરેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે; પચેન્દ્રિય જળચરોમાં માછલાં વગેરે સંમૂર્ચ્છિમ અને ગર્ભજ બંને ય પ્રકારના હોય છે. ભુજપરિસર્પ અને ઉરપરિસર્પ પણ બંનેય પ્રકારના હોય છે. મનુષ્યો પણ કોઈક પ્રસંગે પચેન્દ્રિય સંમૂર્ચ્છિમ હોય છે. પક્ષિઓમાં સંમૂર્ચ્છિમ પ્રાણીઓ સૂડા વગેરે સ્વ-જાતિના મૃતકલેવરોમાંથી ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. ગર્ભજ પક્ષિઓ

અઢી ઢીપનો નકશો.

સૂચના : નકશામાં હિરણ્યવંત છે, ત્યાં રમ્યકૂક્ષેત્ર સમગ્રકું
અને જ્યાં રમ્યકૂક્ષેત્ર છે, ત્યાં હિરણ્યવંતકૂક્ષેત્ર સમગ્રવું.

ઈંડામાંથી જન્મે છે. તે અંડ-જ ગર્ભજ કહેવાય છે. મનુષ્યો, બળદ વગેરે જરાયુ=એરમાં વીંટાઈને જન્મે છે. તે જરાયુજ ગર્ભજ કહેવાય છે અને કેટલાક પશુઓ જરાયુ કે ઈંડા વિના સીધા બચ્ચાંરૂપે જન્મે છે. તે હાથી વગેરે પોતજ ગર્ભજ કહેવાય છે,

કોઈ વખતે આપણે બેઠા હોઈએ છીએ અને એકાએક વરસાદનું આપટું પડે છે, કે થોડી જ વારમાં પાંખોવાળા ઉધઈ જેવાં જીવડાં ઊડીને આપણને ગભરાવી નાખે છે. થોડી વારમાં તેની પાંખો તૂટી જાય છે. થોડી વારમાં તે જીવડાંઓ મરી જાય છે. તે બધા ગર્ભ વિના માત્ર સંમૂર્ચિર્મ તરીકે ઉત્પન્ન થયા હોય છે. એ રીતે ચોમાસામાં અનેક જાતના સંમૂર્ચિર્મ જીવો જન્મતાંની સાથે ઉભરાઈ જતા આપણે જોઈએ છીએ.

૨૨ સ્થાવરના, ૬ વિકલેન્દ્રિયોના, ૨૦ પંચેન્દ્રિય તિર્યં-ચોના, એ પ્રમાણે તિર્યંચગતિમાં રહેલા જીવોના કુલ ૪૮ ભેદો છે.

જંબૂદ્વીપમાં મેરૂ પર્વતની દક્ષિણે ભરતક્ષેત્ર છે. ભરતની ઉત્તરે હિમવંત ક્ષેત્ર અને હરિવર્ષ ક્ષેત્ર છે, તેની વચ્ચે અનુક્રમે હિમવંત અને મહાહિમવંત પર્વતો છે. હરિવર્ષ ક્ષેત્રની ઉત્તરે નિષદ્ય પર્વત અને તેની ઉત્તરે મહાવિદેહ ક્ષેત્ર છે, તેની ઉત્તરે નીલવંત પર્વત છે તેની પછી હિરણ્યવંત ક્ષેત્ર, રૂપ્યકપર્વત. રમ્યકક્ષેત્ર, શિખરી પર્વત અને ઐરવત ક્ષેત્ર આવે છે. આ રીતે એ સાત ક્ષેત્રોમાં મનુષ્ય રહે છે.

તેમાંના ભરત, ઐરવત અને મહાવિદેહ: એ ત્રણ કર્મભૂમિઓ છે બાકીનાં ચાર ક્ષેત્રો તથા મહાવિદેહમાં આવેલા દેવકુંડ અને ઉત્તરકુંડમાં મનુષ્યો રહે છે. એ છ ક્ષેત્ર અકર્મભૂમિ કહેવાય છે. તેમાંના મનુષ્યો પણ અકર્મભૂમિજ કહેવાય છે.

હિમવંત અને શિખરી પર્વતની બંને બાજુએ બંબે દાઢાઓ લવાણુસમુદ્રમાં ગયેલી છે. તે આઠ દાઢાઓ ઉપર સાત સાત અંતક્રીપો છે. એટલે કુલ ૫૬ અંતક્રીપો (સમુદ્રની અંદર રહેલા ક્રીપો) માં રહેલા મનુષ્યો અંતક્રીપજ મનુષ્યો ગણાય છે.

કર્મભૂમિ ૬, અને ૧૨ અકર્મભૂમિઓ ધાતકીખંડમાં, એમજ અર્ધપુષ્કર ક્ષીપમાં છે. એટલે-કુલ પાંચ ભરત, પાંચ ઐરવત, પાંચ મહાવિદેહ, પાંચ હિમવંત ક્ષેત્ર, પાંચ હરિવર્ષ ક્ષેત્ર, પાંચ હિરણ્યવંત, પાંચ રમ્યકું, પાંચ દેવકુંડ, પાંચ ઉત્તરકુંડ અને ૫૬ અંતક્રીપના મનુષ્યો. કુલ ૧૦૧ લેહ થયા.

તેના સંમૂર્ચિમ અને ગર્ભજ. તેમાં ગર્ભજ પર્યાપ્તિ અને અપર્યાપ્ત ગણુતાં ૨૦૨. અને સંમૂર્ચિમના ૧૦૧ અપર્યાપ્ત, એટલે કુલ ૩૦૩ લેહ થયા.

સંમૂર્ચિમ મનુષ્યો ગર્ભજ મનુષ્યોના-વિષ્ટા, મૂત્ર, ખડખા, નાસિકાનો મેલ, વમન, પડ, લોહી, મૈથુનક્રિયા, વીર્ય, પિત્ત, શ્લેષ્મ, વીર્યના સૂકા પુદ્ગલો (ભીંજ્ય તો) નગરના બાળ. મૃતકના કલેવરો અને અશુચિ-સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

દેવોના પેટા ભેદો સાથે મુખ્ય ભેદો.

દસ-દ્વા ભવણા-૬હિવર્ષ અદ્વ-વિહા વાણમંતરા હૃતિ ।

જોડસિયા પંચ-વિહા દુ-વિહા વેમાણિયા દેવા ॥૨૪॥

અન્વય: -ભવણાહિવર્ષ, વાણમંતરા, જોડસિયા, વેમાણિયા દેવા
દસદ્વા, અદ્વવિહા, પંચ-વિહા દુ-વિહા હૃતિ. ૨૪.

શબ્દાર્થ

દસદ્વા=દશપ્રકારેભવણાહિવર્ષ=	તિષ્ક=જ્યોતિષી પાંચવિહા=પાંચ- પ્રકારે. વેમાણિયા=વૈમાનિકો, વિમાનમાં રહેનારો. ૨૪
ભવનાધિપતિ=ભવનપતિઅદ્વવિહા	
=આઠ પ્રકારે. વાણમંતરા=વ્યંત-	
રો. વાણવ્યંતરો જોડસિયા=જ્યો-	

ગાથાર્થ

ભવનાધિપતિ દશ પ્રકારે, વ્યંતરો આઠ પ્રકારે, જ્યો-
તિષ્ક પાંચ પ્રકારે અને વૈમાનિક દેવો એ પ્રકારે છે. ૨૪.

સામાન્ય વિવેચન.

ભવનપતિ દેવો—રત્નપ્રભા નામની નારકપૃથ્વીના
૧૮૦૦૦૦ (એકલાખ એશીહજાર) યોજનના જડા થરમાંથી
ઉપર અને નીચેના એક એક હજાર યોજન બાદ કરતાં, બાકી
રહેલા ૧,૭૮,૦૦૦ યોજનમાં તેર પ્રતરના થરના બાર
આંતરામાં આ ભવનપતિ દેવો ધર જેવાં ભવનો અને
માંડવા જેવા આવાસોમાં રહે છે.

ભવનોમાં રહે છે, માટે તેઓ ભવનપતિ કહેવાય છે.
અને કુમાર જેવા રૂપાળા, આનંદી, રમતીયાળ, અને છેલ-

અટાઉ=શોખીન હોવાથી, અસુરકુમાર વગેરે હરેકના નામોને છેડે કુમાર શબ્દ લગાડેલ છે.

વ્યંતર દેવો—ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે રત્નપ્રભા નારક પૃથ્વીના ઉપર છોડેલા હજાર યોજનના ફળમાંથી નીચેના અને ઉપરના સો સો યોજન છોડીને, બાકીના આઠસો યોજનમાં આઠ વ્યંતર દેવોની જાતિ રહે છે.

તેવી જ રીતે ઉપરના છોડેલા સો યોજનમાં ઉપર અને નીચેના દશ દશ યોજન છોડીને, વચ્ચેના એંશી યોજનમાં આઠ વાણુવ્યંતર જાતિના દેવો રહે છે.

વ્યંતર એટલે અંતર વગરના, અથવા વિવિધ પ્રકારના અંતરવાળા, એટલે કે—છેટે—છેટે રહેનારા. વનો વગેરેમાં રહેવા ઉપરથી વાનમંતર—વાનવ્યંતર પણ નામ પડ્યું છે.

જ્યોતિષક દેવો—

ત્રણ લોકો:—જે ભાગમાં ૭ નારકો રહે છે, તે અધોલોક છે. ઉપર વૈમાનિક દેવો રહે છે, તે ઉઠ્ઠવંલોક કહેવાય છે. અને આપણે રહીએ છીએ, તે તિર્યંક—તિર્યંકલોક કહેવાય છે. એ પ્રમાણે ત્રણ લોક છે.

તિર્યંકલોકની બરાબર વચમાં મેરૂ પર્વત છે અને મેરૂ પર્વતના મૂળમાં રુચક પ્રદેશવાળી સમભૂતલા નામની એક સપાટ જમીનનો ભાગ છે, કે જ્યાંથી આપણા શાસ્ત્રમાં અતાવેલા હરેક માપ થાય છે, તે સમભૂતલાથી નવસો યોજન ઉપર: અને નવસો યોજન નીચે: એમ અઠારસો યોજન તિર્યંકલોક છે.

તેમાંના ઉપરના નવસો જોજનમાં પ્રકાશ કરનારા—જ્યોતિષક દેવો નીચે પ્રમાણે આવેલા છે:—સમભૂતલા ઉપર ૭૨૦ યોજને તારાનાં વિમાનો, પછી ૧૦ યોજન ઉપર સૂર્યના વિમાન, પછી ૮૦ યોજન ઉપર ચંદ્રના વિમાન, પછી ૪ યોજન ઉપર નક્ષત્રનાં વિમાન, અને તેથી ૧૬ યોજન ઉપર અહોનાં વિમાનો છે.

અઢી દ્વીપ ઉપર રહેલા ઉપર કહેલા પાંચેય જ્યોતિષકનાં સર્વ વિમાનો મેરૂ પર્વતની આબુઆબુ ફરે છે. માટે તે ચર જ્યોતિષક કહેવાય છે. અઢીદ્વીપની બહાર બધા સ્થિર રહે છે. માટે—તે સ્થિર જ્યોતિષક કહેવાય છે. એટલે પાંચ ચર અને પાંચ સ્થિર એમ દશ જ્યોતિષક દેવો છે.

આ ઉપરથી ભવનપતિદેવો અધોલોકમાં, અને વ્યંતર તથા વાણુવ્યંતર સામાન્ય રીતે તિર્થલોકના નીચેના ભાગમાં તથા જ્યોતિષકો ઉપરના ભાગમાં છે અને વૈમાનિક દેવો ઉર્ધ્વલોકમાં છે, તે નીચે પ્રમાણે :—

વૈમાનિકદેવો:—

વિ-માન=વિચિત્ર પ્રકારના માન=માપ-વાળા-વિમાનો, તેમાં ઉત્પન્ન થતા હોવાથી તે દેવોનું નામ વૈમાનિક છે.

અહોના વિમાનો પછી ઉપર જઈ એ ત્યારે અસંખ્ય યોજનનો એક રજબુલોક પૂરો થતાં પછી દક્ષિણ દિશામાં સૌધર્મ અને ઉત્તર દિશામાં ઈશાન દેવલોક આવેલ છે. એ જ પ્રમાણે દક્ષિણ દિશાએ ત્રીજો અને ઉત્તર દિશાએ ચોથો દેવલોક આવેલ છે.

પછી, વચ્ચે પાંચમો અને છઠ્ઠો દેવલોક ઉપરા ઉપર આવેલા છે. પછી છેવટે ઉપરા ઉપર સાતમો અને આઠમો દેવલોક આવે છે. પછી પહેલા-બીજા, અને ત્રીજા-ચોથાના એમ નવમો-દસમો અને અગિયારમો-બારમો એમ ચાર દેવલોક આવેલા છે.

આ બાર દેવલોકમાં કિલિખપિયા દેવોના ત્રણ અને લોકાંતિક દેવોનાં નવ વિમાનો છે. પહેલા-બીજાની નીચે; ત્રીજાની નીચે; અને છઠ્ઠાની નીચે; એમ કિલિખિક દેવોનાં ત્રણ વિમાનો છે. અને પાંચમા દેવલોકના અરિષ્ટ પ્રતરમાં કૃષ્ણરાજ (સચિત્ત-અચિત્ત પૃથ્વીમય કાળાથરની રેખા)માં નવ લોકાંતિક દેવોનાં વિમાનો છે.

બાર દેવલોકથી ઉપર-પહેલા=ઉપર ઉપર ત્રણ-પછી ઉપર ઉપર ત્રણ-અને પછી ઉપર ઉપર ત્રણ; એમ નવ ઐવેયક દેવોનાં વિમાનો છે. તેનીય ઉપર સરખી સપાટીએ પાંચ અનુત્તર વિમાનો છે, તેમાં સર્વાર્થશિદ્ધ વિમાન વચ્ચે છે; અને બાકીનાં ચાર, ચાર દિશાએ છે.

આ ઉપરાંત—વ્યંતર ભતિમાં ૧૦ તિર્થક્રમ્બલક દેવોનો સમાવેશ થાય છે, કે જેઓ તીર્થકર પ્રભુના સ્વયન-જન્માદિ કલ્યાણકો વખતે ધન-ધાન્યાદિથી તેમનાં ઘરો ભરી દે છે. તેઓ વૈતાલ્યમાં રહે છે.

નારક જીવોને દુઃખ દેનારા પરમાધાર્મિક દેવોનો ભવનપતિ દેવોમાં સમાવેશ થાય છે, પરમ-અધાર્મિક=કૂર=ભયંકર પાપી.

ભવનપતિમાં દરેકના બળે ગણતાં ૨૦, વ્યંતર અને
વાણવ્યંતરના બળે ગણતાં ૩૨, જ્યોતિષકમાં માત્ર સૂર્યઃ
અને ચંદ્રઃ એ ૨. અને વૈમાનિકના નવમા-દશમા દેવલોકોના
એક અને અગ્યારમા-બારમાનો એક-બાકીનાં વિમાનોનો એક
એકઃ એમ ગણતાં ૧૦ઃ એમ કુલ ૬૪ ઈન્દ્રો થયા.

ઈન્દ્ર એટલે દેવોના રાજા. એવી રીતે રાજા દેવ, નોકર
દેવ વગેરે ભતની આપણી સામાજિક વ્યવસ્થા=કલ્પ
પ્રમાણે, જે દેવોમાં પણ એવી એવી સામાજિક વ્યવસ્થા
છે. તે કલ્પોપપન્ન-કલ્પ યુક્ત કહેવાય છે. અને એવી
વ્યવસ્થા વગરના દેવો-ઐવેયક અને અનુત્તર દેવોજ છે.
તેથી તેઓ કલ્પાતીત=એટલે એવા કલ્પ રહિત છે. માટે
જ તીર્થંકર પ્રભુના કલ્યાણકોમાં કલ્પોપપન્ન દેવો જ
આવીને મહોત્સવ વગેરે કરે છે.

મૂળ ગાથામાં વૈમાનિક દેવોના જે બે ભેદ બતાવ્યા છે,
તે આ બે-કલ્પોપપન્નઃ અને કલ્પાતીતઃ એ બે ભેદ સમ-
જવા, અનુત્તર અને ઐવેયકો સિવાયના બધા દેવો કલ્પો-
પપન્ન છે, તે સમજાય તેવું છે.

કલ્પોપપન્નઃ—૧૦ ભવનપતિ, ૧૫ પરમાધાર્મિક, ૮ વ્યંતર,
૮ વાણવ્યંતર, ૫ ચરજ્યોતિષક, ૫ સ્થિર જ્યોતિષક,
૧૨ કલ્પવાસી, ૧૦ તિર્થક્રમ્ભૂલક, ૨ કિલ્બીષિક,
૬ લોકાંતિક.

કલ્પાતીતઃ—૯ ઐવેયક, ૫ અનુત્તર.

દેવોના ૯૯ ભેદોના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત ગણુતાં કુલ
૧૯૮ ભેદો થાય છે.

ઉપસંહાર

એ પ્રમાણે તિર્થંચગતિના ૪૮, નારકોના ૧૪, મનુષ્યોના
૩૦૩ અને દેવોના ૧૯૮ ભેદો ગણુતાં સંસારી જીવોના ૫૬૩
ભેદો થાય છે.

અહીં સુધીમાં સંસારી જીવોના ભેદો પૂરા થાય છે.

સૂચન-દેવોના સ્થાનો સમજવા માટે ચૌદ રજ્જુલોકના
(૭૯મા પેઠજ ઉપરના) નક્શાનો ઉપયોગ કરો,

મુક્ત જીવો.

મુક્ત જીવોના ભેદો, તથા જીવોના મુખ્ય મુખ્ય
ભેદોનું પ્રકરણ પૂરું થાય છે.

સિદ્ધા પનરસ-મેયા તિત્થા-ડતિત્થા-ડડહ-સિદ્ધ-મેણં ।

एए संखेवेणं जीव-विगप्पा समक्खाया ॥ २५ ॥

અન્વય:-તિત્થ-અતિત્થ-આહ-સિદ્ધ-મેણં સિદ્ધા પનરસ મેયા,

एए जीवविगप्पा संखेवेणं समक्खाया. २५.

શબ્દાર્થ.

તિત્થ-અતિત્થ-આર્ધ-સિદ્ધ-ભે	જીવો પનરસ ભેયા=૫૬૨ ભેદો.
એણું=તીર્થંકર અને અતીર્થંકર	એએ=એ. જીવ-વિગપ્પા=જીવ
વગેરે સિદ્ધોના ભેદોની અપેક્ષાએ	ના ભેદો. સંખેવેણું ટુંકામાં. સ-
સિદ્ધા=સિદ્ધી, મોક્ષમાં ગયેલા	મક્ખાયા=૨૫૪ સમજાવ્યા છે. ૨૫

ગાથાર્થ

તીર્થ, અતીર્થ વગેરે સિદ્ધોના લેહોની અપેક્ષાએ સિદ્ધો પંદર પ્રકારે છે.

જીવોના એ લેહો ટુંકામાં સ્પષ્ટ સમજાવ્યા છે. ૨૫.

સામાન્ય વિવેચન.

તીર્થ, અતીર્થ વગેરે સિદ્ધોના લેહોની અપેક્ષાએ સિદ્ધો પંદર પ્રકારે છે.

જીવોના એ લેહો ટુંકામાં સ્પષ્ટ સમજાવ્યા છે. ૨૫

આઠ કર્મોથી છુટા થઈ મોક્ષમાં ગયેલા જીવો મુક્ત જીવો કહેવાય છે. મુક્ત એટલે (કર્મોથી) છુટા પડેલા, મોક્ષ એટલે કર્મોથી છુટકારો, સિદ્ધ=તૈયાર, કર્મોથી છુટી નિર્મળ આત્મા તરીકે તૈયાર થઈ ગયેલા નિર્વાણુ=સંસારનું યુગ્મર્થ જવું. સિદ્ધિગતિ-સંપૂર્ણ ગુણો પ્રગટ થવા ૩૫ કાર્યની સફળતા પામેલ જીવો જેવી પરિસ્થિતિમાં રહે છે. તે પરિસ્થિતિ, વગેરે મોક્ષનાં નામો છે.

અહીં સુધી-સંસારી અને મુક્ત. સ સારીના ત્રસ અને સ્થાવર, સ્થાવરના પૃથ્વી, પાણી, વાયુ અગ્નિ, અને પ્રત્યેક તથા સાધારણ વનસ્પતિ. ત્રસના ખેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય=ચિકલેન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય જીવોના-સાત નરક, ગર્ભજ તથા સંમૂર્ચ્છિમ-પાંચ પાંચ જળચર, ચતુષ્પદ. ઉરપરિસર્પ, ભુજપરિસર્પ, અને ખેચર તિર્થંચો; કર્મભૂમિમાં. અકર્મભૂમિમાં અને અંતરદ્વીપમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યો, તથા ચાર પ્રકારના દેવો અને પંદર પ્રકારના સિદ્ધો: એમ આ જગતમાં જેટલા જીવો છે, તે તમામના લેહો અને પ્રકારો જો કે ટુંકામાં પણ બધા સમજાવી દીધા છે. ૨૫

જીવવિચાર [ભાગ ૨ ને]

જીવોના ભેદો ઉપર પાંચ દ્વારો:

एएसिं जीवाणं स्तरीरमाऊ ठिई स-कायम्मि ।

पाणा जोणि-पमाणं जेसिं जं अत्थि तं मणिमो ॥२६॥

અન્વય:-एएसिं जीवाणं-जेसिं जं स्तरीरं, आऊ, सकायम्मि ठिई
पाणा, जोणि-पमाणं अत्थि, तं मणिमो. २६.

શબ્દાર્થ

એએસિં=એ જીવાણું=જીવોમાં	ણા=પ્રાણો. નેણિ-પમાણું=યો-
જેસિં=જેઓને જે=જે. સરીર=	નિઓનું પ્રમાણ. અત્થિ=છે તે=
શરીર. આઝિ=આયુષ્ય સકાય-	તે ભાણુમો=કહીએ છીએ. ૨૬.
મિમ=સ્વકાયમાં. ઠિઈ=સ્થિતિ. પા	

આર્થ.

શરીર, આયુષ્ય, સ્વકાયમાં સ્થિતિ, પ્રાણો અને યોનિઓનું પ્રમાણ, એ જીવોમાં જેઓને જે-છે, તે કહીએ છીએ. ૨૬.

સામાન્ય વિવેચન.

શરીર એટલે શરીરની ઉંચાઈ સમજવાની છે. શરીરની ઉંચાઈ અને આયુષ્ય જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એ બંને પ્રકારનાં કહેવાશે. સ્વકાયસ્થિતિ, પ્રાણો અને યોનિઓની સમજ આગળ ઉપર આપશું. ૨૬.

૧. શરીરની ઉંચાઈ.

૧. એકેન્દ્રિયોના શરીરની ઉંચાઈ.

અંગુલ-અસંખ-ભાગો સરીરમેર્ગિદિયાણ સન્વેસિં ।

જોયણ-સહસ્સમહિયં નવરં પત્તેય-રુક્ત્વાણં ॥૨૭॥

અન્વય:-સન્વેસિં એર્ગિદિયાણ સરાં અંગુલ-અસંખ-ભાગો, નવરં
પત્તવસ્ત્વાણં અહિયં જોયણ-સહસ્સં. ૨૭.

શબ્દાર્થ.

સન્વેસિં=સર્વે. એર્ગિદિયાણુ=	નવરં=પરંતુ પત્તેય-રુક્ત્વાણુ=
એકેન્દ્રિયોનું. સરીરં=શરીર(ની ઉં	
ચાઈ) અંગુલ-અસંખ-ભાગો=	
આંગળનો અસંખ્યાતમો ભાગ.	
	પ્રત્યેક વનસ્પતિઓનું અહિયં=
	અધિક જોયણુ-સહસ્સં=હજાર
	યોજન. ૨૭.

માથાર્થ

સર્વ એકેન્દ્રિયોનું શરીર આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગ(જેટલું) છે. ફક્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિઓનું (કાંઈક) અધિક-હજાર જોજન છે. ૨૭.

સામાન્ય વિવેચન.

સર્વે એકેન્દ્રિયોનું શરીર અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું છે. એટલે-એકેન્દ્રિયોના ૨૨ લેદોમાં માત્ર પર્યાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય સિવાયના ૨૧ લેદોનું એ પ્રમાણ જાણવું. છતાં તેમાં નાનું મોટું હોય છે. તે વિશેષ વિવેચનમાંથી સમજવું. પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનું શરીર એક હજાર યોજનથી કાંઈક અધિક કહ્યું છે. હજાર જોજન જિંડા જળાશયોમાં તથા અઢી

દ્રીપની બહારના જખાશયોમાં થતી કમળની નાળો તથા વેદાઓને આશ્રયીને સમજવું. ૨૭.

૨. વિકલેન્દ્રિયોના શરીરની ઉંચાઈ.

બારસ-જોયણ તિન્નેવ ગાહઆ જોયણં ચ અણુક્કમસો ।

વેહંદિય-તેહંદિય-ચરિંદિય-દેહમુચ્ચત્તં ॥૨૮॥

અન્વય:-વે-હંદિય-તે-હંદિય ચરિંદિય-દેહમુચ્ચત્તં અણુક્કમસો

બારસ-જોયણ, તિન્નેવ ગાહઆ, ચ જોયણં. ૨૮.

શબ્દાર્થ

દેહુ=શરીરની. ઉચ્ચરાં=ઉંચાઈ.	વ=તણજ. ગાહિઆ=ગાહિ. અણુ- ક્કમસો=અણુક્રમે. ૨૮
દેહુમુચ્ચરાં=શરીરની ઉંચાઈઆ-	
રસ=માર. જોયણુ=યોજનતિન્ને-	

ગાથાર્થ

એ-ઇન્દ્રિય, તે-ઇન્દ્રિય અને ચરિન્દ્રિયના શરીરની ઉંચાઈ અણુક્રમે ખાર યોજન, ત્રણ ગાહિ, અને (એક) યોજન છે. ૨૮.

સામાન્ય વિવેચન.

સ્વયંભૂરમણુ સમુદ્રમાં થતા શંખો વગેરે અને અઢી દ્રીપની બહાર થતા કાનખજુરા વગેરે તથા લામરા વગેરેના શરીરની ઉંચાઈ એટલે લાંબાઈ આ ગાથામાં જણાવેલા માપ પ્રમાણે વધારેમાં વધારે હોય છે. આ ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના-વાળા જીવો અઢી દ્રીપની બહાર હોય છે.

૩. નારક જીવોના શરીરની ઉંચાઈ

ઘણુ-સય-પંચ-પમાણા નેરહયા સત્તમાહ પુઢવીણ ॥

તત્તો અદ્ધદ્ધુણા નેયા રયણ-પ્પહા જાવ ॥ ૨૧ ॥

અન્વય:—સત્તમાહ પુઢવીણ નેરહયા ઘણુ-પંચ-સય પમાણા, તત્તો

જાવ રયણપ્પહા (તાવ) અદ્ધદ્ધુણા નેયા. ૨૧.

શીખ-દાર્થ

સત્તમાઈ પુઢવીએ=સાતમી નારક | તો=ત્યાંથી જાવ=જ્યાં સુધી. ૨-
પૃથ્વીમાં. નેરઈયા=નેરયિકો-નારક | યણુપ્પહા=રત્નપ્રભા. અદ્ધદ્ધુણા
જીવો. ધણુ-સય-પંચ-પમાણા= | =અર્ધ અર્ધ ઓછા. ઉણા=ઓ-
પાંચસો ધનુષ્ય પ્રમાણવાળા. ત- | ણા. નેયા=જાણવા ૨૯.

સાથાર્થ

સાતમી (નારક) પૃથ્વીમાં નારક જીવો પાંચસો ધનુ-
ષ્યના પ્રમાણવાળા છે ત્યાંથી રત્નપ્રભા સુધી અર્ધા-અર્ધા
ઓછા જાણવા. ૨૯.

સામાન્ય ત્રિવેચન.

નૈરિકમીં નામ	ધનુષ—આંગળા
રત્નપ્રભાના નારકોના શરીરની ઉંચાઈ	૭૧૧ ૬
શર્કરાપ્રભાના " " "	૧૫૧ ૧૨
વાલુકાપ્રભાના " " "	૩૧ ૦
પંકપ્રભાના " " "	૬૨૧ ૦
ધૂમપ્રભાના " " "	૧૨૫ ૦
તમ:પ્રભાના " " "	૨૫૦ ૦
તમસ્તમ:પ્રભાના " " "	૫૦૦ ૦

આ ઉંચાઈ નારકોના સ્વાભાવિક શરીરની છે. ઉત્તર વૈદ્યની ખમણી હોય છે. નારક પૃથ્વીઓના જુદા જુદા થરોમાં-પ્રતરોમાં નારક જીવો રહે છે. તેમાં પ્રતર વાર શરીરની ઉંચાઈ જુદી જુદી હોય છે. તે મોટી સંગ્રહણી વગેરે ખીબા ગ્રંથોમાંથી બાણવું.

૪. તિર્યંચો અને મનુષ્યના શરીરની ઉંચાઈ.
ગર્ભજ તિર્યંચોની ઉંચાઈ

જોયણ-સહસ્સ-માણા મચ્છા ઉરગા ય ગ્ભમયા હુંતિ ।

ઘણુહ-પુહુત્તં પક્ષીસુ મુઅ-ચારી ગાઉઅ-પુહુત્તં ॥૩૦॥

અન્વયઃ—મચ્છા ય ગ્ભમયા ઉરગા જોયણ-સહસ્સ-માણા હુંતિ,

પક્ષીસુ ઘણુહ-પુહુત્તં, મુઅ-ચારી ગાઉઅ-પુહુત્તં. ૩૦.

શબ્દાર્થ.

મચ્છા=માછલાં-જલચર જીવો

ગર્ભજાથા=ગર્ભજ. ઉરગા=ઉરઃપ-

રિસર્પ જીવો. જ્યેષ્ઠુ=સહસ્સ-

માણા=હુનર યોજનના પ્રમાણ-

વાળા. પક્ષીસુ-પક્ષીઓ ઘણુ

હુહુહુત્તં-ધનુષ્યપૃથક્ત્વ. પુહુત્તં-

પૃથક્ત્વ-એક અને દશ સિવાય.

એટલે ૨ થી ૯ સુધી. ભુઅચારી

-ભુજપરિસર્પ. ૩૦.

ગાથાર્થ.

માછલાં (જલચર જીવો) અને ગર્ભજ ઉરઃપરિસર્પો

હુનર યોજનના પ્રમાણવાળા છે. પક્ષીઓ (જ્યેષ્ઠ જીવો)

ધનુષ્યપૃથક્ત્વ, ભુજપરિસર્પો ગાઉપૃથક્ત્વ હોય છે. ૩૦

સામાન્ય વિવેચન.

અહીં સંમૂર્ચિમ અને ગર્ભજઃ એ બન્નેય પ્રકારનાં જળચર જીવો સમજવા. આવા મોટા જળચર જીવો સ્વયં-ભૂરમણુ સમુદ્રમાં થાય છે, અહીં આપવામાં આવેલ પ્રમાણે અહીં દ્વીપની બહારના જીવોની અપેક્ષાએ સમજવાં. ૩૦. સંમૂર્ચિમ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયના શરીરની ઉંચાઈ સ્વયરા ધણુહ-પુહુત્તં મુચગા ડરગા ય જોચણ-પુહુત્તં । ગાડઅ-પુહુત્ત-મિત્તા સમુચ્છિમા ચડપ્પયા મણિયા ॥૩૧॥ અન્વયઃ-સમુચ્છિમા સ્વયરા મુચગા ધણુહ-પુહુત્તં, ય ડરગા જોચણ-પુહુત્તં, ચડપ્પયા ગાડઅ-પુહુત્તમિત્તા મણિયા. ૩૧.

શબ્દાર્થ

સમુચ્છિમા-સંમૂર્ચિમ ખચરા-		-ચતુષ્પદ.ગાડઅ-પુહુત્ત-મિત્તા
ખચરો, મુચગા-ભુજપરિસર્પ.		ગાઉપૃથક્ત્વ પ્રમાણવાળા ભણિયા
ઉરગા-ઉર:પરિસર્પ. ચડપ્પયા		-કહ્યા છે. ૩૧.

ગાથાર્થ

સંમૂર્ચિમ-ખચરો અને ભુજપરિસર્પો ધનુષ્યપૃથક્ત્વ, ઉર:પરિસર્પો યોજનપૃથક્ત્વ અને ચતુષ્પદો ગાઉપૃથક્ત્વ, આપના કહ્યા છે. ૩૧.

સામાન્ય વિવેચન.

સંમૂર્ચિમ ખચર
 " ભુજપરિસર્પ } ર થી ૯ ધનુષની ઉંચાઈ

સંભૂતિર્મ ઉર. પરિસર્પ— ૨ થી ૯ યોજનની ઉંચાઈ
 ,, ચતુષ્પદ— ૨ થી ૯ ગાઉની ઉંચાઈ.
 ,, જળચર— ૧ હજાર યોજનથી અધિક ઉંચાઈ
 ગર્ભજ ચતુષ્પદ અને મનુષ્યની ઉંચાઈ.

છત્ત્વેવ ગાડઆઈં ચડપ્પયા ગભયા મુણેયન્વા ।

કોસ—તિગં ચ મણુસા ઉકોસ—સરીર—માણેજં ॥૩૨॥

અન્વય:—ગભયા ચડપ્પયા છત્ત્વેવ ગાડઆઈં મુણેયન્વા, ચ મણુસા
 ઉકોસ—સરીર—માણેજં કોસ—તિગં. ૩૨.

શીલ્દાર્થ.

ગભયા=ગર્ભજ. છત્ત્વેવ=જળ	સ—સરીર—માણુજં=ઉત્કૃષ્ટસરીર-
ગાડઆઈં=ગાઉ મુણેયન્વા=મ-	ના પ્રમાણની અપેક્ષાએ. કોસતિ-
ણવા. મણુસા=મનુષ્યો. ઉકો-	ગં=ત્રણ ગાઉ. ૩૨.

માથાર્થ.

ગર્ભજ ચતુષ્પદો છ જ ગાઉ જણવા, અને શરીરના
 ઉત્કૃષ્ટ માપે (ગર્ભજ) મનુષ્યો ત્રણ ગાઉ હોય છે. ૩૨

સામાન્ય વિવેચન.

ગર્ભજ જળચરના શરીરની ઉંચાઈ	૧ હજાર જોજન.
,, ઉર:પરિસર્પના ,, ,,	૧ હજાર જોજન.
,, જળપરિસર્પના ,, ,,	૨ થી ૯ ગાઉ.
,, ચતુષ્પદના ,, ,,	૧ ગાઉ.
,, ખેચરના ,, ,,	૨ થી ૯ ધનુષ્.
ગર્ભજ મનુષ્યના શરીરની ઉંચાઈ ત્રણ ગાઉ હોય છે.	

મનુષ્યોની વધારેમાં વધારે આ ઉંચાઈ દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂ
 ક્ષેત્રમાં હોય છે. તેમજ ભરત-ઐરવતના સુપમસુપમ
 નામના પહેલા આરામાં હોય છે. છ ગાઉના ચતુષ્પદો દેવ-
 કુરૂ-ઉત્તરકુરૂમાં હોય છે.

૫. દેવોના શરીરની ઉંચાઈ.

ईसाणंत-सुराणं रयणीओ सत्त हुंति उच्चत्तं ।

दुग-दुग-दुग-चउ-गेविज्जणुत्तरेक्किक्कपरिहाणी ॥३३॥

अन्वयः-ईसाणंत-सुराणं उच्चत्तं सत्त रयणीओ हुंति, दुग-दुग-
 -दुग-चउगेविज्जणुत्तरेक्किक्क-परिहाणी. ३३.

શબ્દાર્થ :—

ઈસાણ--અંત--સુરાણ=ધર્માન | ચઉ-ગેવિજ્જ-ડણુત્તરે=એ, એ,
 દેવલોકના અંત સુધીના દેવોની. | એ, ચાર ઐવેયક અને અનુત્તરમાં.
 ઉન્વચ્ચત્ત=ઉંચાઈ. સત્ત=સાત. (ઈ) ક્કિક્ક-પરિહાણી=એક એક
 રયણીઓ=હાથ. દુગ-દુગ-દુગ- ની પરિહાણી-ઓછાશ. ૩૩.

આથાર્થ

ધર્માન દેવલોકના અંત સુધીના દેવોની ઉંચાઈ સાત
 હાથ છે (પછી) એ, એ, એ, ચાર, ઐવેયકો અને અનુત્ત-
 રોમાં એક એકની ઓછાશ છે. ૩૩.

સામાન્ય વિવેચન.

ભવનપતિ, વ્યંતર, વાણવ્યંતર }
 અયોતિષ્ક, તિયંકુજ્જંભક, પર- }
 માધામિક, પહેલા અને બીજા }
 દેવલોક અને પહેલા કિલિખલિક } ના દેવોની ઉંચાઈ ૭ હાથ.

ત્રીજા-ચોથા દેવલોક અને }
 બીજા કિલ્બષિક= } ના દેવોની ઉંચાઈ ૬ હાથ.

પાંચમા છઠ્ઠા દેવલોક
 ત્રીજા કિલ્બષિક, અને નવ }
 લોકાંતિક- } ના દેવોની ઉંચાઈ ૫ હાથ.

સાતમા આઠમા દેવલોક— ના દેવોની ઉંચાઈ ૪ હાથ.

નવમા દશમા અગ્યારમા
 અને બારમા દેવલોક— } ના દેવોની ઉંચાઈ ૩ હાથ

નવ ત્રૈવેયકોના દેવોની ઉંચાઈ— ૨ હાથ.

પાંચ અનુતરોના દેવોની ઉંચાઈ— ૧ હાથ.

જીવોની શરીરની ઉંચાઈનું વર્ણન અહીં પૂરું થાય છે.

૨. આયુષ્યદ્વાર.

૧. એકેન્દ્રિયોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય

બાવીસા પુઢવીણ સત્ત ય આઝસ્સ તિન્નિ વાઝસ્સ ।

વાસ-સહસ્સા દસ તરુ-ગણાણ તેઝ તિરત્તાઝ ૧૩૪॥

અન્વય:-પુઢવીણ, આઝસ્સ, વાઝસ્સ, તરુ-ગણાણ બાવીસા, સત્ત,
 તિન્નિ, ય દસ વાસ-સહસ્સા, તેઝ તિરત્તા ૬૬૫ ૩૪.

શબ્દાર્થ

બાવીસા=બાવીસ પુઢવીણ= | સસ=અપકાયનું તિન્નિ=ત્રણ. વા-
 પૃથ્વીકાયનું. સત્ત=સાત આઉ- | ઉસસ=વાયુકાયનું વાસ-સહસ્સા

=હજાર વર્ષ. દસ=તરુ-ગ- | ઉ=તેઉકાય. તિરનાઉ=ત્રણ અ-
શ્યાણુ=પ્રત્યેક વનરુપતિકાયનું તે- | હો રાત્રિના આયુષ્યવાળા છે. ૩૪.

ગાથાર્થ :

પૃથ્વીનું પ્વાવીશ, પાણીનું સાત, વાયુનું ત્રણ, પ્રત્યેક
વનરુપતિકાયનું દશ હજાર વર્ષ, અને તેઉકાય ત્રણ (અહો-
રાત્ર)રાતના આયુષ્યવાળા છે ૩૪

સામાન્ય વિવેચન.

અહોરાત્ર એટલે રાત અને દિવસ. ત્રણ રાત થાય, ત્યારે
વચ્ચે ત્રણ દિવસ પણ આવે જ, એટલે ત્રણ દિવસ અને ત્રણ
રાત; અર્થાત ત્રણ અહોરાત્રનું આયુષ્ય સમજવું. અહો
(અહન) એટલે દિવસ. ૩૪.

૨. વિકલેન્દ્રિયોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય.

વાસાણિ બારસાઠ વેદંદિયાણ તેદંદિયાણં તુ ।

અઝ્ઞાપન્ન-દિણાઈં ચઝરિંદીણં તુ છમ્માસા ॥૩૫॥

અન્વયઃ-વેદંદિયાણ તેદંદિયાણં તુ ચઝરિંદીણં આઠ બારસ વાસાણિ

અઝ્ઞાપન્ન-દિણાઈં, છમ્માસા. ૩૫.

શબ્દાર્થ.

વાસાણિ=વર્ષ.	પારસ=પાર.	ગણપચાસ દિવસો. ચઝરિંદીણું= ચઝરિંદ્રિયોને. છમ્માસા=૭ માસ -૭ મહિના. ૩૫.
અઝ્ઞાઉ=આયુષ્ય.	એદંદિયાણું=	
એદંદ્રિયોને.	તેદંદિયાણું=તેદંદ્રિ-	
યોને.	અઝ્ઞાપન્ન-દિણાઈં=ઓ-	

માથાર્થ.

એ-ઈન્દ્રિયો તથા તેઈન્દ્રિયોનું બાર વર્ષ ઓગણ, પચાસ દિવસ, અને ચૌરિન્દ્રિયોનું છ મહિના આયુષ્ય હોય છે. ૩૫.

૩. દેવો, ૪. નારકો, તથા ૫. ગર્ભજ-ચતુષ્પદ તિર્થંચો અને ૬ મનુષ્યોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય,

સુરનેરહ્યાણ ઠિઈ ઉક્કોસા સાગરાણિ તિત્તીસં ।

ચહપ્પય-તિરિય-મણુસ્સા તિન્નિય પલ્લિઓવમા હુંતિ ॥૩૬॥

અન્વય :—સુર-નેરહ્યાણ ઉક્કોસા ઠિઈ તિત્તીસં સાગરાણિ, ચ ચહપ્પયતિરિય-મણુસ્સા તિન્નિ ય-પલ્લિઓવમા હુંતિ. ૩૬.

શબ્દાર્થ.

સુરનેરહ્યાણ=દેવો અને નારકોની	ઉક્કોસા=ઉત્કૃષ્ટ=વધારેમાં વધારે.
ઈઈ=આયુષ્ય, રિથિતિ. ચૌરપય-	સાગરાણિ=સાગરોપમ. તિત્તીસ
તિરિય-મણુસ્સા=ચતુષ્પદ, તિ-	=તેત્રીશ. પલ્લિઓવમા=પદ્યોપમ.
ર્થંચ અને મનુષ્યો. તિન્નિ-ત્રણ.	૩૬.

માથાર્થ.

દેવ અને નારકોની ઉત્કૃષ્ટરિથિતિ તેત્રીશ સાગરોપમ અને ચતુષ્પદ તિર્થંચો અને મનુષ્યો ત્રણ પદ્યોપમ હોય છે. ૩૬.

સામાન્ય વિવેચન.

દેવોનું આયુષ્ય અનુત્તરવાસી દેવોની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ.

આયુષ્ય કહ્યું છે, અને નારકોનું સાતમી નારકની અપેક્ષાએ છે. તેમજ ચતુષ્પદ તિર્યંચો તથા મનુષ્યોનું દેવકુરૂ ઉત્તર-કુરૂની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. (પદ્યોપમ અને સાગરોપમની વ્યાખ્યા માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૬)

૭. ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય.

જલચર-ઉર-ભુચગાણં પરમાઝ હોદ્દ પુવ્વ-કોડી ૩ ।

પક્ષીણં પુણ મણિઓ અસંખ-भागो य पलियस्स ॥૩૭॥

અન્વય:-જલચર-ઉર-ભુચગાણં પરમાઝ પુવ્વ-કોડી હોદ્દ. પુણ ય પક્ષીણં પલિયસ્સ અસંખ-भागो મણિઓ. ૩૭.

શબ્દાર્થ.

જલચર-ઉર-ભુચગાણું=જલચર
ઉર:પરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પને
હોદ્દ=છે. પરમાઝ=ઉત્કૃષ્ટઆયુષ્ય.
પુવ્વ-કોડી-પૂર્વ કોડ વર્ષ. ઉ-
પાદપૂર્તિ માટે અન્વય છે. પ-

કૃષીણું-પક્ષિઓનું. પુણુ=વળી
ભણિઓ-કહેલ છે. અસંખ-
ભાગો-અસંખ્યાતમો ભાગ, પ-
લિયસ્સ-પદ્યોપમનો ૩૭.

ગાથાર્થ.

જળચર, ઉર:પરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય કોડપૂર્વ વર્ષ હોય છે. અને પક્ષિઓને પદ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ કહ્યો છે. ૩૭.

સામાન્ય વિવેચન.

આહીં જળચર-સંમૂર્ચિમ અને ગર્ભજ.એ બન્નેયનું કોડ પૂર્વ વર્ષનું આયુષ્ય સમજવું.કારણ કે-સંમૂર્ચિમ ઉર:પરિ-

સર્પ અને ભુજપરિસર્પનું આયુષ્ય અન્ય ત્રીંશોમાં બુદ્ધગણાબ્દ્યું છે. પણ જળચર જીવોનું બુદ્ધ ગણાબ્દ્યું નથી, તેથી સંમૂર્ચ્છમ ચતુષ્પદ ૮૦૦૦૦ વર્ષ, પક્ષિ-૭૨૦૦૦ વર્ષ, ઉર:પરિસર્પ-૫૩૦૦૦ વર્ષ, ભુજપરિસર્પ-૪૨૦૦૦ વર્ષ.

૭૦૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષે એક પૂર્વ થાય છે એવા એક કોડ પૂર્વ સમજવા. (પૂર્વની વ્યાખ્યા માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૯) ૩૭.

૮. સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય, ૯. સાધારણ વનસ્પતિકાય અને ૧૦. સંમૂર્ચ્છમ મનુષ્યોનું જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય

સંવે સુહુમા સાહારણા ય સમુચ્છિમા મણુસ્સા ય ।

ઉક્કોસ-જહન્નેણં અંત-મુહુત્તં ચિય જિયંતિ ॥૩૮॥

અન્વય :—સંવે સુહુમા, સાહારણા, ય સમુચ્છિમા મણુસ્સા
ઉક્કોસ-જહન્નેણં અંત-મુહુત્તં ચિય જિયંતિ. ૩૮.

શીખદાર્થ.

સંવે-દરેક. સુહુમા-સૂક્ષ્મ. સા-	-ઉત્કૃષ્ટથી અને જઘન્યથી. અંત- મુહુત્તં-અંતર્મુહુર્ત સુધી. ચિય- જ, નિશ્ચયથી. જિયંતિ-જીવે છે. ૩૮.
હારણા-સાધારણ વનસ્પતિકાય.	
સંમૂર્ચ્છિમા-સંમૂર્ચ્છમ મણુ-	
સ્સા-મનુષ્ય ઉક્કોસ-જહન્નેણં	

ગાથાર્થ.

દરેક સૂક્ષ્મ જીવો. સાધારણા : અને સંમૂર્ચ્છમ મનુષ્યો
ઉત્કૃષ્ટથી અને જઘન્યથી અંતર્મુહુર્ત સુધી જ જીવે છે ૩૮.

સામાન્ય વિવેચન.

સૂક્ષ્મ એટલે—સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેલકાય, વાયુકાય અને સાધારણ વનસ્પતિકાય લેવા અથવા સાધારણ એટલે સૂક્ષ્મ અને બાહર બન્નેય સાધારણ વનસ્પતિકાય સમજવા.

સંમૂર્ચિર્ધમ મનુષ્યો એટલે—૧૦૧ એકસો એક ક્ષેત્રના બર્બાજ સ્ત્રી—પુરુષ અને નપુંસક જાતિના મનુષ્યોના ૧ મળ, ૨ મૂત્ર, ૩ વીર્ય, ૪ સ્વેદ, ૫ પિત્ત, ૬ પરસેવો, ૭ એકવાડ, વગેરે વધારેમાં વધારે સ્ત્રી પ્રકારના અશુચિ સ્થાનોમાં અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા શરીરવાળા અસંખ્યાતા સંમૂર્ચિર્ધમ મનુષ્યો ઉત્પન્ન થાય છે. તે મન વગરના અને મિથ્યાદષ્ટિ હોય છે. તે અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં જ મરણ પામે છે. તેનું આયુષ્ય અંતમુહૂર્તાનું જ હોય છે. ૩૮.

બંને ય દ્વારોનો ઉપસંહાર.

ઓગાહ્ણા—ડડ—માણં એવં સંસ્થેવઓ સમક્ષાયં ।

જે પુણ્ણ ઇત્ય વિસેસા વિસેસ—સુત્તાઉ તે નેયા ॥૩૯॥

અન્વય :-એવં સંસ્થેવઓ ઓગાહ્ણા—ડડ—માણં સમક્ષાયં. પુણ્ણ ઇત્ય જે વિસેસા, તે વિસેસ—સુત્તાઉ નેયા. ૩૯.

શબ્દાર્થ,

ઓગાહ્ણાઉ—માણું—અવગાહ્ણા | સંસ્થેવઓ—સંસ્થેવથી—ટુંકામાં.
—ઉંચાઈ અને આયુષ્યનું પ્રમાણ | સમક્ષાયં—કલુ. ઇત્ય—એમાં.

પુષ્ટ-અને વળી. વિસેસા-વિશેષ | -તે આયુષ્ય અને શરીરની ઉંચાઈ
સ્પષ્ટીકરણો. વિસેસ-સુતાઉ- | નેયા-જણવા. ૩૯.
વિશેષ સૂત્રોથી, મોટા સૂત્રોથી. તે

માથાર્થ

એ પ્રકારે અવમાહુના અને આયુષ્યનું પ્રમાણ ટુંકામાં
કહ્યું. (પણ) એમાં જે વિશેષ હકીકત છે, તે મોટા સૂત્રોથી
જાણવી.

સામાન્ય વિવેચન.

આ પ્રકરણમાં માત્ર દરેક જાણતો ટુંકામાં જ સમજાવી
છે. દરેક જીવના દરેક દરેક મુખ્ય લેહોના પેટા લેહોનાયે
શરીરની ઉંચાઈ તથા આયુષ્ય ખીજાં પ્રથેમાં વિગતવાર
જાણાવેલ છે. તેથી તે તેવા મોટા પ્રથેમાં ખાસ સમજ
લેવા. તે પછી કેટલીક સમજવા જેવી જાણતો-વિશેષ
વિવેચનમાં અમે જાણાવીશું ૩૯.

૩. સ્વકાયસ્થિતિ દ્વાર

૧. એકેન્દ્રિયોની સ્વકાયસ્થિતિ.

एगिंदिया य सव्वे असंख उस्सप्पिणी सकायम्मि।

उववज्जंति चयंति य अणंत-काया अणंताओ ॥४०॥

અન્ય :—સવ્વે એગિંદિયા ય અણંતકાયા, સકાયમ્મિ અસંખ ય
અણંતાઓ ઉસ્સપ્પિણી ઉવવજ્જંતિ ય ચયંતિ. ૪૦.

ઉત્સર્પિણી-ઉત્સર્પિણી-ઉંચે ચ-
ડતી-ઉંચે ચડતો કાળ, અને વચ્ચે
અવસર્પિણી-એટલે નીચે ઉત-
રતો કાળ પણ આવે છે. તેથી
ઉત્સર્પિણી કાળ. અસંખ્ય-અસં-
ખ્યાત, સકાયમ્મિ-પોતાની કા-

યામાં-એકની એક જાતનાં શુભ
લેહમાં. ઉવવજ્જંતિ-ઉપજે છે.
અચંતિ-અચે છે. મરે છે. અ-
ણુંતકાયા-અનંતકાયા-સાધારણ
વનસ્પતિકાયા. અણુંતાઓ-અ-
નંત. ૪૦.

માથાર્થ.

સર્વે એકેન્દ્રિય જીવો અને અનંતકાયા જીવો પોતાની
જ કાયામાં (અનુક્રમે) અસંખ્ય અને અનંત ઉત્સર્પિણી
સુધી ઉપજે છે. અને અચે છે. ૪૦.

સામાન્ય વિવેચન.

સ્વકાયમાં-પૃથ્વીકાય જીવ પૃથ્વીકાયમાં જ કયાં સુધી
ઉત્પન્ન થાય? અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી સુધી ઉત્પન્ન
થાય. એ પ્રમાણે જ અપ્કાય, વાયુકાય, અને તેઉકાય તથા
પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય વિષે સમજવું. સાધારણ વનસ્પતિ જીવ
વારંવાર સાધારણ વનસ્પતિકાયમાં કયાં સુધી જન્મે? તે
અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી સુધી જન્મે અને મરે. (ઉત્સ-
ર્પિણી અને અવસર્પિણીના સ્વરૂપ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૦)
૨. બાકી રહેલા-વિકલેન્દ્રિય અને પાંચેન્દ્રિય-
જીવોની સ્વકાયસ્થિતિ.

સંખિજ્જ-સમા વિગલા સત્તહ-ભવા પર્ણિદિ-તિરિ-મણુઆ ।
હવવજ્જંતિ સકાપ્ નારય-દેવા ય નો ચેવ ॥૪૧॥

અન્વય:-વિગલા સંલિજ્જ-સમા, પર્ણિદિ-તિરિ-મણુઆ સત્તદ્દ-ભવહ
સકાણ ઉવવજ્જંતિ, ય નારય-દેવા નો ચેવ. ૪૧.

શબ્દાર્થ

સંખિજ્જ-સમા=સંખ્યાત વર્ષ.	=પંચેન્દ્રિય-તિયંચ અને મનુષ્યે-
વિગલા=વિકલેન્દ્રિયો, ખેત્રણ ચાર	=ઉવવજ્જંતિ=ઉપજે છે સકાએ=
ધન્દ્રિયોવાળા સત્તદ્દ-ભવા=સાત	પોતાની કાયામાં, નારય-દેવા=
આઠ ભવ. પશ્ચિદિતિરિ-મણુઆ	નારકો અને દેવો. ૪૧.

માથાર્થ

વિકલેન્દ્રિય જીવો સંખ્યાતા વર્ષ સુધી અને પંચેન્દ્રિય તિયંચો તથા મનુષ્યો સાત-આઠ ભવ સુધી પોતાની કાયામાં ઉપજે છે. પણ નારકો અને દેવતાઓ (પોતાની કાયામાં ઉપજે) નહીં જ ૪૧.

સામાન્ય વિવેચન.

સાત કે આઠ ભવ જે રીતે કહેવાનું કારણ એ છે, કે-આઠમો ભવ અસંખ્યાત વર્ષના યુગલિયામાં જ થાય. ત્યાંથી દેવ ભવમાં જાય અને પછી મનુષ્ય કે તિયંચમાં આવે. પણ એકી સાથે આઠથી વધારે ભવ ન જ કરે. સાત ભવ સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળામાં કરે. આઠમો ન કરે. આઠમો ભવ કરે તો અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળામાં થાય. ૪૧.

૪ પ્રાણુ દ્વાર.

૧૦ પ્રાણો, તથા એકેન્દ્રિયો અને વિકલેન્દ્રિયોને
કેટલાક પ્રાણો હોય છે !

દસહા જિઆણ પાણા ઇન્દિય-ઝસાસ-આઝ-બલ-રૂવા ।
ર્મિદિપ્સુ ચરો વિગલેસુ છ સત્ત અદ્રટેવ ॥ ૪૨ ॥

અન્વય :- જિઆણ ઇન્દિય ઝસાસ-આઝ-બલ-રૂવા દસહા પાણા.
ર્મિદિપ્સુ ચરો, વિગલેસુ છ સત્ત અદ્રટેવ. ૪૨.

શબ્દાર્થ

દસહા=દશ પ્રકારે. જિઆણુ=
જીવોને. પાણુ=પ્રાણો. ઇન્દિય=
પાંચ ઇન્દ્રિય. ઝસાસ=શ્વાસોચ્છ્વાસ-
વાસ. આઝિ=આયુષ્ય બલ=બળ.
-મન-વચન અને કાયાના બળ.
ઈન્દિય-ઝસાસ-આઝિ-બલ ૩-

વા=પાંચ ઇન્દ્રિયો, શ્વાસોચ્છ્વાસ
અને મન-વચન-કાયાનું બળ. તે
સ્વરૂપ [દશ પ્રાણો] એર્મિદિપ્સુ-
સુ=એકેન્દ્રિયોને. ચરો=ચાર. વિ-
ગલેસુ=વિકલેન્દ્રિયોને છ=છ. સત્ત
=સાત. અદ્રટ=આઠ. એવ=જ ૪૨.

ગાથાર્થ

જીવોને ઇન્દ્રિયો, શ્વાસોચ્છ્વાસ, આયુષ્ય અને બળરૂપે
દશ પ્રકારે પ્રાણો (હોય છે). એકેન્દ્રિયોને ચાર અને વિકલે-
ન્દ્રિયોને છ, સાત, અને આઠ જ (હોય છે) ૪૨.

સામાન્ય વિવેચન.

પ્રાણુ એટલે જીવન. જીવનું જીવન તે પ્રાણુ. શરીરધારી
કોઈપણ જીવ જીવન જીવે છે કે નહીં ? તે આ દશમાંના

કોઈપણ અમુક સંખ્યાના પ્રાણો ચાલુ હોય, તો જ સમજી શકાય છે કે જીવ જીવે છે.

અથવા જીવે જીવવું એટલે આ દશમાંના કોઈપણ અમુક જીવનો=પ્રાણ ધારણ કરવા. એક પણ પ્રાણ ન હોય, તો ‘અમુક જીવ, જીવન જીવે છે’ એમ કહેવાય જ નહીં, એટલે તે પ્રાણો વિના જીવ જીવી શકે જ નહીં તે તો મરણ કહેવાય.

ઈન્દ્રિય શબ્દથી પાંચ ઈન્દ્રિયો સમજવી. અને બીજા શબ્દથી મનબળ-વચનબળ-કાયબળ એ ત્રણે બળો સમજવાં. એમ પ્રાણોની દશની સંખ્યા પૂરી થશે.

આ દશ પ્રાણો જીવના છે. આત્મા તો અમર છે. તેના પ્રાણો તો જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર વગેરે છે. તેની સાથે આત્મા અનાદિ અનંતકાળ સુધી પ્રાણુવાન રહે છે, અને જીવે જ છે,

પરંતુ દશ પ્રાણ જીવના ગણાવ્યા છે, તે દુનિયામાં જેને જીવતો જીવ કહેવામાં આવે છે, તેના દશ પ્રાણો છે. જીવ અને આત્માનો ભેદ આગળ ઉપર સમજાવ્યો છે. તે ઉપરથી આ હકીકત બરાબર સમજી શકાશે.

એકેન્દ્રિયોને ચાર પ્રાણ હોય છે. સ્પર્શનિન્દ્રિય શ્વાસો-ચ્છ્વાસ, આયુષ્ય અને કાયબળ.

બેઈન્દ્રિયોને રક્ષનેન્દ્રિય અને વચનબળ વધીને છ પ્રાણ થાય છે. તેઈન્દ્રિયોને દ્રાણેન્દ્રિય વધારે હોવાથી સાત પ્રાણ થાય છે. ચક્રિન્દ્રિયને ચક્ષુરિન્દ્રિય વધારે હોવાથી આઠ પ્રાણ થાય છે. ૪૨.

મન વગરના કે મનવાળા પંચેન્દ્રિયોને પ્રાણો
કેટલા ? તથા ઉપસંહાર

અસન્નિ-સન્નિ-પંચિન્દ્રિયસુ નવ દસ કમેણ બોધન્વા ।

તેહિં સહ વિપ્પઓગો જીવાણં મળ્ણણ મરણં ॥૪૩॥

અન્વય : -અસન્નિ-સન્નિ-પંચિન્દ્રિયસુ કમેણ નવ-દસ બોધન્વા તેહિં
સહ વિપ્પઓગો જીવાણં મરણં મળ્ણણ. ૪૩.

શબ્દાર્થ

અસન્નિ-સન્નિ-પંચિન્દ્રિયસુ =
મન વગરના અને મનવાળા પં-
ચેન્દ્રિયોને. નવ=નવ દસ=દસ
કમેણુ=અનુક્રમે બોધન્વા=જાણવા.

તેહિં=તેઓની સહ=સાથે વિ-
પ્પઓગો=વિયોગ. જીવાણુ=જી-
વોનું. મળ્ણણુ=કહેવાય છે. મર-
ણુ=મરણ. ૪૩.

ગાથાર્થ.

મન વગરના અને મનવાળા પંચેન્દ્રિય જીવોને અનુ-
ક્રમે નવ અને દસ(પ્રાણો) જાણવા.

તેઓ (પ્રાણો)ની સાથેનો “વિયોગ” જ જીવોનું “મરણુ”
કહેવાય છે.

સામાન્ય વિવેચન.

અસંજિપંચેન્દ્રિય જીવોને પાંચમી શ્રોત્રેન્દ્રિય વધારે
હોવાથી તેઓને નવ પ્રાણ હોય છે, અને સંજિપંચેન્દ્રિય
જીવોને મનબળ વધારે હોવાથી તેને દસ પ્રાણો હોય છે.

દુનિયામાં “અમુક જીવ મરી ગયો” એવું કહેવાય છે,
તેનો વાસ્તવિક શો અર્થ છે ? તે, ગાથાના પાછલા

અરથા ભાગમાં સમજાવેલ છે. મરણ એટલે—ઉપર જેને જેટલા પ્રાણો ગણાવ્યા છે, તે સર્વનો નાશ, તે જ જીવનું મરણ, મરણ એટલે પોતાના પ્રાણોનો વિયોગ. પ્રાણોનો વિયોગ એટલે મરણ. “અમુક માણસ મરી ગયો.” એટલે તેના પ્રાણો છુટી ગયા.” એટલે “ તે માણસ મરી ગયો,” એટલે કે પોતાના પ્રાણો સાથે તેના આત્માનો વિયોગ થયો. તે જીવતા જીવનું મરણ ગણાય છે. આત્મા અમર છે, તે કદી મરતો નથી, પરંતુ પ્રાણો અને આત્મા જુદા પડે, તે મરણ કહેવાય છે.

ગર્ભ મનુષ્યો અને તિર્થંચો તથા દેવતા અને નારકો સંજ્ઞિપચેન્દ્રિય કહેવાય છે. બાકીના જીવો અસંજ્ઞિ કહેવાય છે. કેમકે—તે મન વિનાના છે. એટલે એકેન્દ્રિયો અને વિકલેન્દ્રિયો પણ અસંજ્ઞિ કહેવાય છે. મન વિનાના પંચેન્દ્રિયો અસંજ્ઞિપચેન્દ્રિયો ગણાય છે. સંમૂર્ધ્ધિમ પચેન્દ્રિય તિર્થંચો અને સંમૂર્ધ્ધિમ મનુષ્યો પણ અસંજ્ઞિ પચેન્દ્રિયો છે; કેમકે તે મન વિનાના હોય છે.

કેટલાક સંમૂર્ધ્ધિમ મનુષ્યોમાં વચનગળ નથી હોતું, તેથી આઠ પ્રાણ હોય છે. અને શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્ત પૂરી કરતાં પહેલાં મરી જાય છે. તેને સાત પ્રાણો હોય છે એટલી વિશેષતા સમજવી. ૪૩.

ઉપદેશ.

एवं अणोर-पारे संसारे सायरम्मि भीमम्मि ।

पतो अंत-बुतो जीरेहिं अरत-धम्मेहिं ॥४४॥

અન્વય :- અળોર-પારે મીમમ્મિ સંસારે સાચરમ્મિ અપત્ત-ધમ્મેહિં
જીવેહિં એવં અણંત-સ્વુત્તો પત્તો. ૪૪.

શબ્દાર્થ

<p>એવં=એ પ્રકારે. અણોર-પારે= આ પાર કે સામા પાર-વગરનો. આ કાંઠા કે સામા કાંઠા વગરનો અનાદિ અનંત. સંસારે=સંસાર રૂપી. સાચરમ્મિ=સાગરમાં-લી. મમ્મિ=લયંકર અપત્તધમ્મેહિં</p>	<p>=ધર્મને ન પામેલા. જીવેહિં=જી- વોએ. [પ્રાણોનો વિયોગ એટલે મરણ] પત્તો=પામ્યા છે. અણુ- તપુત્તો=અનંત વાર. પુત્તો= વાર.) ૪૪</p>
---	--

આર્થ

પારાવાર વગરના સંસારરૂપી લયંકર સમુદ્રમાં ધર્મ
ન પામેલા જીવો એ પ્રકારે (પ્રાણોનો વિયોગ=મરણ)
અનંતવાર પામ્યા છે. ૪૪

સામાન્ય વિવેચન

સંસાર અનાદિ અનંતકાળનો છે, અને તે ઘણો જ લયંકર
છે. ધર્મ ન પામેલા જીવોને અનંતવાર પ્રાણોનો વિયોગ
થાય છે. એટલે મરવું પડે છે. અનંતવાર મરવું-જન્મવું એ જ
તેનો સંસાર. અનંતવાર મરવું અને જન્મવું એ જ તેની
લયંકરતા. અનંત મરણોમાંથી બચવું હોય, તો ધર્મ એ જ
તેનો ઉપાય છે. ધર્મ કરનાર જીવ જેમ અને તેમ વેળાસર
મરણોની પરંપરામાંથી છૂટો થાય છે. અને અમર બને છે.
અજ-જન્મરહિત બને છે. અમર-મરણ વગરનો થાય છે.
મુક્ત-છૂટો થાય છે.

આ જગતમાં ધર્મની સુખ્ય જરૂર જોટલા માટે જ છે. જગતમાં મરણ ન હોત તો ધર્મની જરૂર કદાચ ન રહેત. જીવને માટે જગતમાં સુખનાં અનેક સાધનો છે. તેમજ દુઃખમાંથી છોડાવનાર પણ અનેક સાધનો મળી શકે છે. પરંતુ, અનંત મરણોમાંથી છોડાવનાર ધર્મ સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુ નથી. ધર્મ એક એવી વસ્તુ છે કે તે અદૃશ્ય રીતે અનંત મરણોની પરંપરામાંથી છોડાવીને જીવને અમર બનાવે છે, ધર્મની બીજા કોઈપણ કારણે જરૂર ન હોય, તો પણ અમર થવાને તો ધર્મ વિના ચાલશે જ નહીં. ધર્મ અને ધર્મના સાધનોની જરૂરીઆત દુનિયાદારીના કોઈપણ સંજોગો માટે ન નક્કી થતી હોય, તો પણ આ આત્માના અનાદિ અનંતકાળના મહાજીવનની દૃષ્ટિએ અનંત મરણમાંથી છૂટવાને ધર્મની અનિવાર્ય જરૂર છે. માટે દરેકે દરેક ક્ષણે, દરરોજ, દરેક મહિને, અને એકંદર આખી જીંદગી જેટલો વખત મળે, તેટલો વખત, અને જેટલી શક્તિ હોય, તેટલી શક્તિનો ઉપયોગ કરીને અવશ્ય ધર્મ કરવો જોઈએ, એ આ ઉપદેશનો સાર છે. જગતના દરેક માણસે સમજી રાખવું જોઈએ કે જન્મ-મરણની પરંપરામાંથી છોડાવનાર જૈનધર્મ જેવી શક્તિ બીજા કોઈપણ ધર્મમાં નથી, કેમકે-તેઓની પાસે તેને લાયકનાં સાધનો નથી. ૪૪.

(શિક્ષકોએ ગાથામાં આપવામાં આવેલો ધર્મની જરૂરીઆત માટે ઉપર જે સમજાવવામાં આવેલું છે, તે બરાબર ઠસાવવું.)

પ મું યોનિદ્વાર.

એકેન્દ્રિયોની યોનિસંખ્યા

તહ ચરરાસી લક્ષ્વા સંખા જોણીણ હોઈ જીવાણં ।

પુઠવાઈણં ચરણહં પત્તેયં સત્ત સત્તેવ ॥૪૫॥

અન્વય :- તહ જીવાણં જોણીણ સંખા ચરરાસી લક્ષ્વા હોઈ.

પુઠવાઈણં ચરણહં પત્તેયં સત્ત સત્તેવ. ૪૫.

શબ્દાર્થ.

તહ=તથા.	ચરરાસી=ચોરાશી.	પૃથ્વીકાયાદિક.	ચઉણ્ણુ=ચારેબખાં
લક્ષ્વા=લાખ	સંખ્યા=સંખ્યા.	પત્તેયં=દરેકને.	સત્ત=સત્ત-સાત
જોણીણ=યોનિઓની.	હોઈ=છે.	સાત એવ=જ. ૪૫.	
જીવાણું=જીવોની,	પુઠવાઈણું-		

માથાર્થ.

તથા, જીવોની યોનિઓની સંખ્યા ચોરાશી લાખ છે. પૃથ્વી વગેરે ચારખાં દરેકને સાત સાત (લાખ)જ છે. ૪૫

સામાન્ય વિવેચન.

યોનિએટલે જીવોની ઉત્પત્તિનું સ્થાન. ઉત્પત્તિનાં સ્થાનો અસંખ્ય છે, પરંતુ જે જે સ્થાનોમાં અમુક અમુક સમાનતા છે. તેઓનું એક સ્થાન ગણીને તેનાં ચોરાશી લાખ સ્થાનો નક્કી ગણાવ્યાં છે. અમુક પ્રકારના વર્ણુઃ ગંધઃ રસઃ સ્પર્શઃ અને સંસ્થાનઃ—આકારઃ જેનો સમાન હોય, તેવાં ઘણાં ઉત્પત્તિસ્થાનો હોય, તેા પણ તે સર્વ એક યોનિ ગણાય છે.

એ રીતે કુલ ચોરાશી લાખ જીવોનિઓ છે. પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેહકાય અને વાયુકાયને સાત સાત લાખ યોનિઓ હોય છે. ૪૫.

૨. આકીના જીવોની યોનિઓની સંખ્યા.

દસ પત્તેય-તરૂણં ચડદસ લક્ષ્વા હવંતિ હ્યરેસુ ।

વિગલિંદિણ્ણુ દો દો ચડરો પંચિંદિ-તિરિયાણં ॥૪૬॥

ચડરો ચડરો નારય-સુરેસુ મણુઆણ ચડદસ હવંતિ ।

સંપિંદિઆ ય સન્વે ચુલસી લક્ષ્વા ઉ જોણીણં ॥૪૭॥

અન્વય :-પત્તેય-તરૂણં દસ, (હ્યરેસુ) ચડદસ લક્ષ્વા હવંતિ ।

વિગલિંદિણ્ણુ દો દો પંચિંદિ-તિરિયાણં ચડરો. નારય-સુરેસુ ચડરો ચડરો. મણુઆણ ચડદસ લક્ષ્વા હવંતિ.

સન્વે સંપિંદિઆ જોણીણ ચુલસી લક્ષ્વા. ૪૬-૪૭.

શીખ-દાર્થ

પત્તેય-તરૂણ્ણુ=પ્રત્યેક વનસ્પતિ-
પ્રથમે. ધૃથિરેસુ-ધૃતરોને-સાધારણ
વનસ્પતિકાયને. વિગલિંદિણ્ણુ
વિકલેન્દ્રિયોમાં સંપિંદિયા-સર-

વાજો કરતાં એકઠી થયેલી ચુલસી
લક્ષ્વા-ચોરાશી લાખ. જોણીણ
-યોનિઓની.

ગાથાથ

પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયને દશ, અને ધૃતર (સાધારણ
વનસ્પતિકાય)ને ચૌદ લાખ, વિકલેન્દ્રિયોને બપ્પે, પંચેન્દ્રિય
તિર્યંચોને ચાર (લાખ) છે. ૪૬

નારકો અને દેવોને ચાર ચાર, અને મનુષ્યોને ચૌદ (લાખ). હોય છે.

સર્વ એકઠી કરવાથી યોનિઓ ચોરાશી લાખ થાય છે. ૪૭.

સામાન્ય વિવેચન.

	બેધન્દ્રિય—૨ લાખ.
પૃથ્વીકાય—૭ લાખ.	તેષ્ઠન્દ્રિય—૨ લાખ.
અપકાય—૭ લાખ.	ચઉરિન્દ્રિય—૨ લાખ.
તેઉકાય—૭ લાખ.	તિર્યંચ પચ્ચેન્દ્રિય—૪ લાખ.
વાઉકાય—૭ લાખ.	દેવતા—૪ લાખ.
પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય—૧૦ લાખ.	નારકો—૪ લાખ.
સાધારણ વનસ્પતિકાય—૧૪ લાખ.	મનુષ્યો—૧૪ લાખ.

કુલ ૮૪ લાખ.

૩. (યોનિદ્વાર ચાલુ) સિદ્ધો ઉપર યોનિદ્વાર સાથે બાકીના પાંચેય દ્વારો પ્રસંગે ઘટાબંધ છે :—

સિદ્ધાણં નત્થિ દેહો ન આઝ કમ્મં ન પાણ જોણીઓ ।
સાહ—અણંતા તેસિં ઠિઈં જિણંદાગમે મણિઆ ॥ ૪૮ ॥

અન્વય :- સિદ્ધાણં દેહો નત્થિ, આઝ-કમ્મં નત્થિ, પાણ-જોણીઓ

ન. તેસિં ઠિઈં જિણંદાગમે સાહ-અણંતા મણિયા—૪૮.

શબ્દાર્થ

સિદ્ધાણું=સિદ્ધોને નત્થિ=નથી.	સાદિ-અનંત, તેસિં=તેઓની કિ.
દેહો=શરીર. ન=નથી આઉકમ્મ	ધ=સ્થિતિ. જિણુંદાગમે=શ્રી જિ-
=આયુષ્ય કર્મ. સાદિ-અણુંતા=	નેશ્વરોના આગમોમાં ૪૮.

ગાથાર્થ.

સિદ્ધોને નથી શરીર, નથી આયુષ્ય-કર્મ, નથી પ્રાણો અને યોનિઓ, ફક્ત તેઓની સ્થિતિ શ્રી જિનેશ્વર પ્રભુના આગમોમાં સાદિ-અનંત કહી છે. ૪૮

સામાન્ય વિવેચન

સિદ્ધો ઉપર પાંચ દ્વારો નીચે પ્રમાણે ઉતાર્યાં છે:—
શરીરની ઉચ્ચાઈ-શરીર જ નથી, તો પછી તેની ઉંચાઈ શી?
આયુષ્યનું પ્રમાણુ—આયુષ્યકર્મ જ નથી, તો પછી તેના પ્રમાણુની વાત શી ?

પ્રાણો—દશમાંનો એકેય નથી. માત્ર જ્ઞાનાદિક ભાવ પ્રાણો હોય છે.

યોનિ-જન્મવાનું જ નથી, તો પછી તેનું સ્થાન કયાંથી હોય ?
સ્વ-સ્વરૂપમાં સ્થિતિ—સાદિ અનંતકાળ સુધીની હોય છે. ૪૮.

૪. (યોનિદ્વાર ચાલુ) યોનિઓની ભયંકરતા કાલે અણાઈ-નિહળે જોણિ-ગહળમ્મિ મીસળે હત્ય મમિયા મમિહિંતિ ચિરં જીવા જિણ-વચળમલહંતા ॥૪૯॥

અન્વય :-અગાઈ-નિહ્ણે કાલે જોણિ-ગહ્ણમ્મિ મીસણે इत्थ जिण-
वयणम्लहंता जीवा चिरं भमिया, भमिहिंति. ४९.

શબ્દાર્થ.

અણ્ણાઈ-નિહ્ણે=આદિ એટલે
શરૂઆત, અને નિધન એટલે અં-
ત, તે વગરનો=એટલે અનાદિ નિ-
ધન=આદિ અને અંત વગરના
કાલે=કાળમાં. જોણીગહ્ણમ્મિ
=યોનિઓએ કરીને ગંભીર. લી-

સણુ=ભયંકર. ઇત્થ=અહીં=અ
સંસારમાં. ભમિયા-ભમ્યા. ભ-
મિહિંતિ=ભમશે. ચિરં=લાંબે
વખત. જિણુવયણુ-જિનવચન
અલહંતા=ન પામતા. ૩૯.

આર્થ.

જિનેશ્વર પ્રભુના વચનને નહીં પામેલા જીવો યોનિ-
ઓથી ગહુન અને ભયંકર આ(સંસાર)માં અનાદિ અનંત-
કાળ ઘણા વખત સુધી ભમ્યા છે અને ભમશે. ૪૯.

સામાન્ય વિવેચન.

પ્રાણવિયોગરૂપ મરણો : અને યોનિઓ એટલે જન્મ-
સ્થાનો: એ બે સંસારની ગંભીરતા અને ભયંકરતાના મુખ્ય
મથકો છે. એવા ભયંકર સંસારમાં અનાદિથી જીવો ભમે
છે, તે ભમવામાંથી બચવાનો ઉપાય જિનેશ્વર પ્રભુનો
ઉપદેશ જ છે. જ્યાં સુધી એ ઉપદેશ સાંભળ્યો ન હોય, તેનો
સાર સમજ્યા ન હોય, અને તે પ્રમાણે આચરણ કર્યું ન
હોય, ત્યાં સુધી તે ભયંકર સંસારમાંથી છૂટી શકાતું નથી,
અને અનંતકાળ ભમવું પડે છે. માટે જો તે રખડપટ્ટીમાંથી
છૂટવું હોય, તો પ્રભુના ઉપદેશને અનુસરવું આ સિવાય બીજો

ઉપાય નથી કોઈ ઠેકાણે-મમિયા, મમન્તિ, મમિહિન્તિ-એવે
પણ પાઠ છે.

૫. (ચોનિક્ષર ચાલુ) ઉપદેશ.

તા સંપદ સંપત્તે મણુઅત્તે દુલ્લહે વિ સંમત્તે ।

સિરિ-સંતિસૂરિ-સિટ્ઠે કરેહ મો ! ઉજ્જમં ધમ્મે ॥૫૦॥

અન્વય :-તા સંપદ દુલ્લહે વિ મણુઅત્તે સંમત્તે સંપત્તે, મો !

સિરિ-સંતિસૂરિ-સિટ્ઠે ધમ્મે ઉજ્જમં કરેહ. ૫૦.

શબ્દાર્થ.

તા=તેથી. સંપદ=હવે દુલ્લહેવિ=
દુર્લભ છતાં પણ. મણુઅત્તે=
મનુષ્યપણું. સમ્મત્તે=સમ્યક્ત્વ-
સંપત્તે=મળ્યે છતે, મળે છે તો.
સૂરિ-સંતિ-સૂરિ-સિટ્ઠે=શ્રીશાં-
તિસૂરિશિષ્ય=શ્રી=જ્ઞાનાદિ લક્ષ્મી

શાંતિ=એટલે ઉપશમયુક્ત સૂરિ-
એટલે પૂજ્ય પુરુષોએ સિટ્ઠે=ઉપ
દેશેલા. અથવા શ્રી શાંતિસૂરિએ
(પતાવેલ). ધમ્મે-ધર્મમાં,
ઉજ્જમ-ઉદમ. કરેહ-કરો.
ભો !-હે મનુષ્યો.

ગાથાર્થ

માટે હવે તો દુર્લભ છતાં મનુષ્યપણું અને સમ્યક્ત્વ
મળ્યાં છે, તો હે ભવ્ય મનુષ્યો ! જ્ઞાનાદિ લક્ષ્મી અને શાંતિ-
યુક્ત પૂજ્ય પુરુષોએ-(તથા શ્રી શાંતિસૂરિ મહારાજે)
પતાવેલા ધર્મમાં ઉદમ કરો. ૫૦.

સામાન્ય વિવેચન.

માઠી, પ્રાણી વગેરે એકેન્દ્રિયપણાથી માંડીને વિકલેન્દ્રિયો,

પંચેન્દ્રિય સિદ્ધિ એ અને દેવ-નારક સુધી જીવે ઉત્પન્ન થાય છે. છતાં મનુષ્યપણું કોઈકને જ મળે છે, મનુષ્યપણું મળવા છતાં, અજ્ઞાન-મિથ્યાત્વ વગેરે હોવાથી ધર્મ સમજી શકાય નહીં, તેથી સમકિત પામવું તો ઘણું દુર્લભ થાય છે, છતાં તે મળ્યું, તો પછી ધર્મ-શા માટે ન કરવો ? માટે ધર્મની ભૂમિકારૂપ સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી ધર્મ કરવો જ જોઈ એ પછી પ્રમાદ કરવાની જરૂર નથી. સમજવા માટે સમ્યક્ત્વના બુદ્ધિ બુદ્ધિ અપેક્ષાર્થે અર્થ થાય છે. શુદ્ધ દેવ: શુદ્ધ ગુરુ: શુદ્ધ ધર્મની શ્રદ્ધા, તે સમ્યક્ત્વ:

ધર્મ પશુ અનેક જાતના દુનિયામાં સંભળાય છે. પણ જે શ્રી-જ્ઞાન: દર્શન: અને શાંતિ-ઉપશમતાયુક્ત હોય, અને સૂરિ-એટલે વીતરાગ એવા પૂજ્યતમ પુરુષોએ સિદ્ધિ-ઉપ-દેશોલ હોય તે ખરો ધર્મ અને તેમાં ઉદ્યમ કરવો જોઈ એ.

“આ ગ્રંથના કર્તા શ્રી શાંતિસૂરીશ્વરજી મહારાજ છે.”
એમ ગર્ભિત રીતે કર્તાએ પોતાનું નામ પણ સૂચવ્યું છે. ૫૦.

૩. ગ્રંથનો ઉપસંહાર.

एसो जीव-वियारो संखेव-रुईण जाणणा-हेउ ।
संखित्तो उद्धरिओ रुदाओ सुय-समुदाओ ॥५१॥

અન્વય :- एसो जीव-वियारो रुदाओ सुय-समुदाओ उद्धरिओ.

સંખેવરુઈણ જાણણાહેऊ-સંખિત્તો. ૫૧.

શબ્દાર્થ.

એસો=આ જીવ-વિચારો=જીવ વિચાર. સંખેવ-રુદ્ધિ=થોડી બુ- દ્ધિવાળાઓને જાણણા-હેહો=સ- મજાવવા માટે રુદ્ધાઓ=ગંભીર.	સુથ-સમુદાઓ=શાસ્ત્રોપી સમુદ્ર- માંથી. સંખિતો=ટુંકાવ્યો છે. ઉદ્ધરિયો=લીધો છે. ૫૧.
---	---

ગાથાર્થ.

જીવોનો આ વિચાર આગમ-શાસ્ત્રોપી ગંભીર સમુ-
દ્રમાંથી લીધો છે. થોડી બુદ્ધિવાળાઓને સમજાવવા
ટુંકાવ્યો છે. ૫૧.

[અવતરણ, ગાથા, અવય, શબ્દાર્થ, ગાથાર્થ અને
સામાન્ય વિવેચન સહિત શ્રી જીવવિચાર પ્રકરણ સંપૂર્ણ]

જીવ—વિચાર વિશેષાર્થ

૧

૧ આ પ્રકરણના રચનારા વાદિવેતાળ શ્રી શાંતિસૂરીધરજી મહારાજનું પ્રભાવવાળું જીવનચરિત્ર પ્રભાવિક ચરિત્રમાં છે.

૨ મંગલાચરણમાં એ ભાવાર્થ સમગ્ર છે કે-જેમ દીવાનો પ્રકાશ ભોંયરા વગેરેમાં પણ લઈ જઈ શકાય છે, તેમ સૂર્ય લઈ જઈ શકતો નથી અર્થાત મહાવીર પ્રભુ જગતના ગમે તેવા સૂક્ષ્મ સ્વરૂપેને પણ જાણે છે.

૩ આ પ્રકરણના જ્ઞાનનું પરંપરાએ પ્રયોજન શ્રોતા વક્તા બંનેયને મોક્ષપ્રાપ્તિ છે. એ પ્રયોજનને ઉદ્દેશીને વક્તા-અંધકાર ઉપદેશ આપીને કર્મનિર્જરા કરે છે. અને શિષ્ય-શ્રોતા જ્ઞાન મેળવવાનો પ્રયત્ન કરીને નિર્જરા કરે છે. શ્રોતાને લાભ થાય કે ન થાય. પરંતુ હિતચુદ્ધિથી ઉપદેશ આપનાર વક્તાને તો એકાંતે લાભ થાય જ છે. અને શ્રોતાને જે સત્ય શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન થાય, તો તેના ફળરૂપ અયોગ્ય પ્રવૃત્તિથી અટકીને સુયોગ્ય પ્રવૃત્તિમાં લાગે, તો તેને ઉંચી ગતિએ પ્રાપ્ત થઈ પરિણામે તે મોક્ષ પામી શકે છે.

૪ સંબંધ—આચાર્ય પરંપરા ઉપરાંત, જ્ઞાન-જ્ઞેય, વાચ્ય-વાચક, ઉપાય-ઉપેય વગેરે સંબંધો અહીં સમજાવવાના છે. જીવોનું સ્વરૂપ સમજવું-એ જ્ઞાન, અને જીવનું સ્વરૂપ જે રીતે છે. તે-જ્ઞેય કહેવાય. અંધના શબ્દો જીવ સ્વરૂપના વાચકો છે. અને જીવનું સ્વરૂપ વાચ્ય છે. અંધ તે જ્ઞાન કરવાનો ઉપાય અને જ્ઞાન ઉપેય છે. ઉપરાંત-ટીકાકાર, વિવેચનકાર, સામાન્ય જ્ઞાન, વિશેષ જ્ઞાન, પ્રસિદ્ધ કરનાર, લણનાર, લણાવનાર વગેરે ઘણા સંબંધો લાગુ હોય છે, તે સમજવા જોઈએ.

પ ભણામિ-વર્તમાનકાળનો પ્રયોગ તુરતના ભવિષ્યકાળના અર્થમાં થયો છે. ભણામિ એટલે હમણાં જ-હવે-કહું છું-એટલે “ હમણાં જ કહેવાનો છું ” એવો અર્થ કરવો.

૧ જીવ શબ્દમાં જીવ પ્રાણ-ધારણ કરવાના અર્થમાં વપરાય છે. અને એ અપેક્ષાએ-દ્રવ્યપ્રાણ ધારણ કરવાની અપેક્ષાએ-જીવ એટલે શરીરધારી સંસારી જીવ સમજવો, અને જ્ઞાનાદિ ભાવપ્રાણો ધારણ કરવાની અપેક્ષાએ-મોક્ષમાં ગયેલા જીવો સમજવા. આત્મા કહેવાથી સંસારી જીવોના શરીરમાં રહેલા : અને સિદ્ધમાં શુદ્ધ સ્વરૂપે રહેલા : એમ શુદ્ધ સ્વરૂપની અપેક્ષાએ બંનેય પ્રકારના આત્માઓ સમજાશે.

૧. વિકાસના આદર્શની દૃષ્ટિથી જીવના મૂળ ભેદોના મુક્ત, ત્રસ વિગેરે નામો ગાથામાં પહેલાં આપ્યાં છે. પરંતુ દરેકનું વિવેચન મૂળ ગાથાઓના વિકાસક્રમના પ્રાથમિક ક્રમથી કરવામાં આવ્યું છે. મુક્ત: અને સંસારી: એ એ ભેદોનો આ ક્રમ બતાવીને વિશેષ વિવેચન પ્રથમ સંસારી જીવોનું કર્યું છે. તેમાં પણ ત્રસ: અને સ્થાવર: એવો ક્રમ જણાવી વિવેચન સ્થાવર જીવોનું પહેલું કર્યું છે. પરંતુ સ્થાવરના ભેદો પૂર્વાનુક્રમથી બતાવ્યા છે, અને વિવેચન પણ એ જ ક્રમથી કરેલ છે. એ ક્રમ ઠેઠ પંચેન્દ્રિયો સુધીના ભેદોમાં અને વિવેચનમાં જળવાયો છે. છતાં તિર્થંચ અને મનુષ્યોને-વચલા (તિર્ચા) લોકમાં રહેતા હોવાથી-વચ્યે વર્ણવ્યા છે. નારકો નીચે રહે છે, અને દેવો ઉપર રહે છે, માટે નારકો નીચે પહેલાં વર્ણવ્યા અને દેવો જાંચા-છેલ્લે ક્રમમાં વર્ણવ્યા છે. બીજી રીતે તિર્થંચો દેશવિરતિ પામી શકે છે, અને મનુષ્યો મોક્ષે જઈ શકે છે એ રીતે જાંચા મણાય, તેથી કાંતો પહેલાં અને કાંતો પછી વર્ણવવા બેઈએ પણ રહેવાના નિવાસસ્થાનના ક્રમને ઉદ્દેશીને વચ્યે વર્ણવ્યા છે. એ જ

ક્રમ જળ, સ્થળ અને ખેચરમાં પણ જોવામાં આવે છે. લગભગ પાણી નીચી જમીનમાં-ખાડામાં રહે છે, પક્ષીઓ જાંચે ઊડે છે, અને સ્થળચરો વચ્ચે સ્થળમાં રહે છે. શાસ્ત્રકારોની પૂર્વાનુક્રમ, પશ્ચાનુક્રમ, અનંતર ક્રમ, પરંપરાક્રમ: એમ જુદા જુદા આશયોથી અનેક રીતે વર્ણન કરવાની શૈલી હોય છે. તે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી સમજી શકાય છે, તથા, કોઈ વખત હંદ રચવાની સમગ્ર ઉપરાંત ક્રમ ભેદો કરવાના બીજા પણ જુદા જુદા આશયો હોય છે.

૨. શ્રી હાણાંગ સૂત્રમાં પાંચ સ્થાવરોના નામ અનુક્રમે ૧ ઈન્દ્રસ્થાવરકાય, ૨ બ્રહ્માસ્થાવરકાય, ૩ શિલપસ્થાવરકાય, ૪ સંમતિ સ્થાવરકાય, ૫ પ્રજાપતિ સ્થાવરકાય આપ્યા છે. નક્ષત્ર, દિશાઓ વિગેરેના જેમ જુદા જુદા દેવો સ્વામી તરીકે ગણાય છે, તેમ અહીં પણ લોકપ્રસિદ્ધિથી ઈન્દ્રાદિકને સ્વામીપણે ગણીને પૃથ્વીકાયાદિકના ઉપરના નામ શાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યાં હોય તેમ જણાય છે.

૩. હાલના પ્રાણીશાસ્ત્રમાં-આંચળવાળા, કરોડવાળા, પાંખોવાળા, ઈંડાં મૂકનાર, ભર્યાં જણનાર એવા ક્રમથી જગતમાં જોવામાં આવતા પ્રાણીમાત્રનું પૃથક્કરણ એકાદ રીતે કરવામાં આવ્યું છે. જ્યારે જૈનશાસ્ત્રમાં પ્રાણીવિજ્ઞાન-જીવસ્વરૂપ અનેક દૃષ્ટિમિનુદુઓથી પૃથક્કરણો કરીને સમજાવવામાં આવ્યું છે:-

“શ્રી જિન પ્રણીત વ્રતો”નો વિચાર કરીને સ્થવિર ભગવંતો જીવાજીવાભિગમ સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે બતાવે છે.

૧ જીવો બે પ્રકારે છે—મુક્ત અને સંસારી.

૧ સંસારી જીવો ૨ પ્રકારે છે—ત્રસ અને સ્થાવર.

સ્થાવર ૩ પ્રકારે—પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, વનસ્પતિકાય.

- ત્રસ જીવ ૩ પ્રકારે છે-તેલકાય, વાઉકાય, ઉદાર (મોટા). સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસક, વેદની અપેક્ષાએ.
- ૨ સંસારી જીવો ચાર પ્રકારે છે-નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય, દેવ (ગતિની અપેક્ષાએ)
- ૩ „ પાંચ પ્રકારે છે-એકેન્દ્રિય બેઘન્દ્રિય, તેઘન્દ્રિય, ચત્તરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય. (ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ)
- ૪ „ છ પ્રકારે છે-પૃથ્વી, અપ્, તેલ, વાયુ, વનસ્પતિ, ત્રસ, (કાયની અપેક્ષાએ)
- ૫ „ સાત પ્રકારે છે-નારક, તિર્યંચ, તિર્યંચિણી, મનુષ્ય, માનુષી, દેવ. દેવી, (જાતિના દ્વન્દ્વની અપેક્ષાએ.)
- ૬ „ આઠ પ્રકારે છે-ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયના અને પછીના સમયોના-નારક, તિર્યંચો, મનુષ્યો અને દેવો. (ઉત્પત્તિના સમયની અને પછીના સમયની વિશિષ્ટતાની અપેક્ષાએ.)
- ૭ „ નવ પ્રકારે છે-પૃથ્વી, અપ, તેલ, વાયુ, વનસ્પતિ, બેઘન્દ્રિય, તેઘન્દ્રિય, ચત્તરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય.
- ૮ „ દશ પ્રકારે છે-પ્રથમ સમયના અને તેની પછીના સમયના એકેન્દ્રિય, બેઘન્દ્રિય, તેઘન્દ્રિય, ચત્તરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય. (ઉત્પત્તિ સમયની વિશિષ્ટતાની અપેક્ષાએ.)

કેટલાક આચાર્યો સર્વ જીવોના ભેદો નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે :—

સર્વ જીવો—

૨ પ્રકારે—સિદ્ધ અને સંસારી. ૨ ઇન્દ્રિયોવાળા અને ઇન્દ્રિયો વિનાના. ૩ શરીરી અને અશરીરી. ૪ યોગવાળા અને યોગ રહિત ૫ વેદવાળા અને વેદરહિત. ૬ કષાયવાળા અને કષાયરહિત. ૭ લેશ્યાવાળા અને લેશ્યારહિત. ૮ જ્ઞાની અને અજ્ઞાની. ૯ આહારી અને અણાહારી. ૧૦ ભાષાવાળા અને ભાષારહિત. ૧૧ સાકારોપ-યોગવાળા અને અનાકારોપયોગવાળા.

૩ પ્રકારે—૧ સમ્યગ્દષ્ટિ, મિથ્યાદષ્ટિ, મિશ્રદષ્ટિ. ૨ પરીત્ત સંસારી, અપરીત્ત સંસારી, નોપરીત્ત નોઅપરીત્ત સંસારી. ૩ પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તા, નોપર્યાપ્તા નોઅપર્યાપ્તા. ૪. સૂક્ષ્મ, બાહર, નોસૂક્ષ્મ નોબાહર, ૫ સંસિ, અસંસિ, નોસંસિ-નોઅસંસિ. ૬ ભવ્ય-સિદ્ધ, અભવ્ય સિદ્ધ, નોભવ્ય સિદ્ધ-નોઅભવ્ય સિદ્ધ. ૭ ત્રસ, સ્થાવર, નોત્રસ-નોસ્થાવર.

૪ પ્રકારે—૧ મનયોગી, વચનયોગી, કાયયોગી, અયોગી. ૨ સ્ત્રીવેદી, પુરુષવેદી, નપુंसકવેદી, અવેદી. ૩ ચક્ષુર્દર્શની, અચક્ષુર્દર્શની, અવધિદર્શની, કેવળદર્શની. ૪ સંયત, અસંયત, સંયતા-સંયત, નોસંયત-નોઅસંયત.

૫ પ્રકારે—૧. નારક, તિર્થંચ, મનુષ્ય, દેવ અને સિદ્ધ ૨ ક્રોધી, માની, માયી, લોભી, અકષાયી.

૬ પ્રકારે—૧. એકેન્દ્રિય, બેઠેન્દ્રિય, તેઠેન્દ્રિય, ચત્તરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય, અનિન્દ્રિય. ૨ ઔદારિક-વૈક્રિય-આહારક-તૈજસ-કાર્મણ-શરીરી, અશરીરી.

૭ પ્રકારે—૧ પૃથ્વીકાય, અધકાય, તેહકાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય. ત્રસકાય અને કાયરહિત.

૮ પ્રકારે—૧ નારકી, તિયંચ, તિયંચી, મનુષ્ય, માનુષી, દેવ, દેવી, સિદ્ધ. ૨ મતિજ્ઞાની, શ્રુતજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની, મનઃપર્યાવજ્ઞાની, કેવળજ્ઞાની, મતિઅજ્ઞાની, શ્રુતઅજ્ઞાની, ત્રિભંગજ્ઞાની. ૩. અંડજ, પોતજ, જરાયુજ, રસજ, સંસ્વેદજ, ઉદ્ભિજ, સંભૂતિજ અને ઔપપાતિક.

૯ પ્રકારે—૧ એકેન્દ્રિય, બેઘન્દ્રિય, તેઘન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, નારકી, તિયંચ, મનુષ્ય, દેવતા, સિદ્ધ. ૨ પ્રથમ સમય નારક, અપ્રથમ સમય નારક, એ પ્રમાણે તિયંચ, મનુષ્ય અને દેવતા. એમ આઠ અને સિદ્ધ.

૧૦ પ્રકારે—૧ પૃથ્વી, અપ્, તેહ, વાયુ, વનસ્પતિ, બેઘન્દ્રિય, તેઘન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, પચેન્દ્રિય અને ઘન્દ્રિયરહિત. ૨ પ્રથમ સમય અને અપ્રથમ સમયના-નારક, તિયંચ, મનુષ્ય, દેવ અને સિદ્ધ, એમ દશ પ્રકાર.

૨૪ પ્રકારે—૧ નારક, અસુરકુમારાદિ ભવનપતિ ૧૦, ૫ સ્થાવર, ૩ વિકલેન્દ્રિય, ૧ તિયંચ, ૧ મનુષ્ય, ૧ વ્યંતર, ૧ જ્યોતિષી, વૈમાનિક. (સાંસારિક જીવોના ૨૪ દંડકની અપેક્ષાએ.)

૨૨ પ્રકારે—૨૨ પ્રકારે એકેન્દ્રિય, ૬ વિકલેન્દ્રિય, નારક, તિયંચ, મનુષ્ય, દેવ. (સાંસારિકની અપેક્ષાએ)

આ ભેદ-પદ્ધતિ સંક્ષેપમાં જ છે. આ સિવાય ઘણી રીતે ભેદો પાડી શકાય છે, અને જૈન શાસ્ત્રોમાં પાડેલા ય છે. મોટા ગ્રંથો જોવાથી તે સમજશે. ૫૬૩ ભેદો આ જ ગ્રંથમાં સમજાવ્યા છે.

૩=૪.

શ્રી આચારંગ સૂત્રમાં—માદર પૃથ્વીકાયના ભેદ નીચે પ્રમાણે અતાવ્યા છે :—

બાદર પૃથ્વીના ૨ પ્રકાર—શ્લક્ષણ (સુવાળી), ખર (કઠણ)
સ્લક્ષણ પૃથ્વી—કાળી, લીલી, લાલ, પીળી અને ઘોળી એમ
 વર્ણમેદે પાંચ પ્રકારે હોય છે.

ખર પૃથ્વીના ૩૬ પ્રકાર—માટી, કાંકરા, રેતી, પથ્થર,
 શીલા, લવણ, ઉસ, લોદું, ત્રાંબુ, જસત, સીસુ, રૂપું, સોનું, હીરા,
 હડતાળ, હિંગળોક, મણુશીલ, કથીર, અંજન, પરવાળા, અખરખ,
 ક્રીણી રેતી, એ બાવીશ સામાન્ય પૃથ્વી, ગોમેદક, રૂચક, અંક,
 સ્ફટિક, લોહિતાક્ષ, મરકત, મસારગલ, ભુજમોદક, ઇન્દ્રનીલ, ચંદ્ર-
 પ્રભા, વૈદૂર્ય, જળકાન્ત, એ ચૌદ રત્નો છે.

૫

નહી ગળેલા પાણીના એક ધિન્દુમાં સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી ૩૬૪૫૦
 હાલતા ચાલતા ત્રસ જીવો દેખાય છે, તેનું ચિત્ર ૭૨ માં પૃષ્ઠ ઉપર
 આપ્યું છે. પરંતુ પાણી પોતે સ્થાવર જીવરૂપ છે, તે અપ્કાય છે.
 પાણીમાં પોરા વિગેરે દેખાય છે, તે અપ્કાય જીવો સમજવાના નથી
 તે તો બેઇન્દ્રિય વિગેરે હોય છે. પાણી બરાબર ગાળવાથી તેમાં
 પોરા વિગેરે બેઇન્દ્રિય જીવો ન રહે અને ત્રણ ઉકાળવાથી બરાબર
 ઉકાળવાથી અપ્કાયના-પાણી જીવો ચ્યવી જાય છે. એટલે માત્ર
 અચિત્ત પાણી રહી જાય છે. તે ઉનાળામાં ૫, શિયાળામાં ૪, અને
 ચોમાસામાં ૩ પહોર સુધી અચિત્ત રહે છે. પછી સચિત્ત થાય છે.
 અને જો સચિત્ત થતાં પહેલાં તેમાં ચૂનો નાંખવામાં આવે, તો બીજા
 ૨૪ પહોર સુધી અચિત્ત રહી શકે છે. આમ કરવાથી લાંબા વખત
 સુધી જીવદયા પાળી શકાય છે. અને જીવદયાની ભાવના ટકાવી શકાય
 છે, તથા મુનિ મહારાજો વગેરે કે જેઓને નિર્જીવ-અચિત્ત આહાર
 પાણી મેળવવાનો નિયમ હોય છે, તે જાળવી શકે છે. સચિત્ત પાણીને
 વ્રત ધારી કે મુનિ મહારાજોએ અડકીપણુ ન શકે.

વિજળી—વિજળી સચિત્ત માનવી કે અચિત્ત માનવી ? એ પ્રશ્ન છે. આ માધ્યમાં વિજળી શબ્દ ઉપરથી સચિત્ત હોવાનું સ્પષ્ટ જ છે. તેમજ “વિજ-દીવાતણી ઉજ્જેહી હુઈ” એ વાત અતિ-ચારમાં આવે છે. એટલે સામાયિકમાં રહેલ ગૃહસ્થ કે મુનિ ઉપર દીવા કે વીજળી વગેરેનો પ્રકાશ પડે, ત્યારે જો યતના ન રાખે, તો વિરાધક થાય છે. કેમકે—તે સચિત્ત હોવાથી તેની હિંસાની યતનામાં અનુપયોગવંત થવાથી વિરાધના થાય, આ દૃષ્ટિથી વિજળી જૈન શાસ્ત્રકારોને સચિત્ત હોવાની સમ્મત છે.

પરંતુ આજે મશીનથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવતી વિજળીનો ઉપયોગ દીવા, પંખા વગેરેમાં થાય છે. એ વિજળી સચિત્ત છે ? કે અચિત્ત છે ? એ પ્રશ્ન આજે ખાસ ચર્ચાનો વિષય બન્યો છે.

કેટલાક એમ કહે છે, કે—“દીવા કરવાના ઉપયોગમાં લેવાતી હાલની વિજળી અચિત્ત છે, કેમકે—એક પેટીમાંથી પવન કાઢી લઈ આપણે તેમાં દીવો મૂકીશું, તો તે તરત ઓલવાઈ જશે. કારણ કે—દીવાને-અગ્નિને-પવનની જરૂર પડે છે. પવન વિના જેમ માણસ વગેરે જીવો જીવી શકતા નથી. તેમ પવન વિના અગ્નિ પણ જીવી શકે નહીં. માટે પવન હોય તો જ જીવે છે. (આથી અગ્નિમાં જીવ હોવાની એક વધુ સામિતી પ્રાપ્ત થાય છે.)

વીજળીના દીવા જે કાચના જ ગોળા (ગ્લોબ)માં થાય છે, તેમાંથી પવન કાઢી લઈ તેને ખાલી કરવા પડે છે. એ રીતે ખાલી કરેલા ગ્લોબમાં જ વિજળીનો દીવો સળગી શકે છે. જે પવન ખાલી કરવામાં ન આવ્યો હોય, તો—વીજળીનો દીવો સળગી શકતો નથી. આમાં કાંઈ કલ્પના જેવું ચે નથી. હાલનો સાર્જન્ટીસ્ટ સંચાઓની સહાયથી આ પ્રયોગ પ્રત્યક્ષ દેખાડી શકે છે. એટલે—દીવાની વીજળી કૃત્રિમ રીતે બનાવેલ છે. માટે તે અચિત્ત છે. બધી વીજળી અચિત્ત

જ હોય, એમ કહેવા અમે ધચ્છતા નથી. કારણ કે—આકાશી વીજળી સચિત્ત. અને તેથી શાસ્ત્રમાં અગ્નિકાયના બેદોમાં વિજળી ગણાવી છે, તે બરાબર છે. પરંતુ હાલની વિજળીની શોધ શાસ્ત્રો રચાયા પછીની છે, અને તેનો અચિત્ત કે સચિત્ત તરીકેનો ઉલ્લેખ શાસ્ત્રોમાં ન હોય, તે સ્વાભાવિક છે. તેથી શાસ્ત્રોમાં અનુલ્લેખિત આવતોને પણ શાસ્ત્રશૈલીથી જેમ ઘટે તેમ યથાતથ્ય સમજી લેવાને શાસ્ત્રકારોનો આદેશ જ હોય છે. એટલે પવન વગર સળગતી વીજળી અચિત્ત છે. અને તેની ઉજ્જેહી (ઉઘોત) સાધુ મુનિરાજ કે સામાયિકમાં રહેલા શ્રાવક ઉપર પડે, તો તેમાં ખાસ દોષ જણાતો નથી.

કદાચ કોઈ તેના ઉજ્જેહી સ્પર્શને લીધે તેને સચિત્ત કહે તો તે યોગ્ય નથી. કેમ કે—“ઉજ્જેહી હોય ત્યાં સચિત્ત હોય” એ યોગ્ય નથી. જે તેમ માનીયે, તો ગરમ કરેલું દૂધ, ગરમ દાળ, શાક, વિગેરે ગરમ રસોઈ, કે ગરમ પાણીનો ઉપયોગ સાધુ મુનિરાજ એ જે કરી શકે છે, તે કરી શકે નહીં. પેટ ઉપર ગરમ પાણીની કોથળી અને ગરમ ઇંટ વિગેરેથી શેક પણ કરી શકે નહીં. માટે ગરમી, ઉજ્જેહી જ્યાં હોય ત્યાં સચિત્તતા એ નિયમ બરાબર નથી. તેથી દીવાની વિજળી ગરમ અને દાહક હોય, એટલા ઉપરથી તે સચિત્ત છે એમ કહી શકાય નહીં.

સંચારી ઉત્પન્ન કરીને દીવા કરવામાં વપરાતી હાલની વિજળીને અચિત્ત માનવાની દલીલો ઉપર પ્રમાણે કરે છે તે યોગ્ય નથી.

હવે—હાલના દીવાની વિજળીને સચિત્ત માનવાની નીચેની દલીલો ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે :—“હાલના દીવાની વિજળી પણ સચિત્ત હોવામાં વાંધો જણાતો નથી. એટલે કે તે સચિત્ત જ છે. કારણ કે—ઉજ્જેહી સ્પર્શ યુક્ત જ્વાળાને અચિત્ત માની શકાય નહીં. અને તેવું કોઈ અગ્નિ સિવાય ખીન્નું દષ્ટાંત જગતમાં મળશે જ નહીં. કે-જે ઉજ્જેહી સ્પર્શ યુક્ત હોય, અને સાથે જ્વાળાણે હોવા સાથે

અચિત્ત હોય. જ્વાળા સચિત્ત હોવાનું દષ્ટાંત છે. વિજળી દીવો પણ જ્વાળા સ્વરૂપ છે, એ તો સ્પષ્ટ જ છે.

વાત રહી પવન કાઢી લેવાની અને તેના અભાવમાં સળગવાની. આ પ્રશ્નનો જવાબ પણ બહુ જ સહેજ છે.

જેમ પૃથ્વીકાય જીવો અનેક પ્રકારના છે. જમીનમાંથી અનેક પ્રકારની વિચિત્ર વિચિત્ર ધાતુઓ મળી આવે છે. તેમ વાયુ અને અગ્નિ જીવો પણ અનેક પ્રકારના હોય છે.

પવન વિના અગ્નિકાય જીવ જીવે નહીં. એ વાત ખરી, પણ જેવો અગ્નિકાય જીવ, તેને પવન પણ તેવો જોઈએ, અગ્નિ જીવની શક્તિ કરતાં પવન વધારે હોય, તો પણ તે મૃત્યુ પામે. માટે અગ્નિ જીવની શક્તિના પ્રમાણમાં પવન જોઈએ. તેના કરતાં ઓછો પવન હોય, તો પણ તે જીવી ન શકે. દાખલા તરીકે—કોઈ પણ દીવાને વધારે પવનનો ઝપાટો લાગે કે ઓક્ષવાઈ જાય છે. ત્યારે લાકડાનો ભડકો વધુ સળગે છે, પવન કાઢી લીધેથી પેટીમાં દીવો ઠરી જાય છે, પણ પવન ન કાઢી લીધો હોય છતાં એક બંધ ઓરડીમાં ઘણા માણસોને પૂર્યાં હોય, તો પણ મરી જાય છે: કારણ કે—પવન કાઢી ન લીધો હોવા છતાં જોઈતા પ્રમાણમાં પવન નથી હોતો, તેથી માણસો મરી જાય છે. પવન કાઢી લીધેથી પેટીમાં દીવો ઠરી જાય છે, તેનું કારણ ત્યાં પવનનો અભાવ છે, એમ નથી. પરંતુ દીવાને જોડલો અને જેવો પવન જોઈએ છે. તેવો પવન તેમાં ન હોવાથી તેને ઠરી જવું પડે છે.

પેટીમાંથી પવન ખેંચી લેવાય છે ખરો, પણ તે સ્થૂલ પવન ખેંચાય છે. બહુ જ પાતળો પવન એવો હોય છે, કે જે ખેંચવાના યંત્રથી પણ અગોચર છે; એવો પવન તો ત્યાં રહે જ છે પણ તે પવન પેટીમાં મૂકેલા સાદા દીવાને સળગવાને પૂરતો ન હોવાથી તેને ઠરી જવું પડે છે.

હવે ઝોલખમાંથી પવન ખેંચી લેવા છતાં વિજળીના દીવો કેમ બળે છે ? તેનું કારણ એ છે કે-સ્થૂલ પવન ખેંચી લેવો પડે છે, કે જે વિજળીના દીવાથી સહન થઈ શકે તેવો નથી, પણ પાતળો પવન ખાકી રહી જાય છે, કે જે વિજળીના દીવાને જીવાડે છે, જ્વાળા, દીવો, તેલનો દીવો, ઘાસલેટનો દીવો વગેરેના અગ્નિમાં જેમ ફરક હોય છે, જેમ કોલસા, પથરીયા કોલસા, છાણા, ઘાસ વગેરેના અગ્નિમાં ફરક હોય છે, તેમ વિજળીના દીવાનો અગ્નિ પણ જુદી જાતનો હોય છે. અને ધણો સ્પષ્ટ, શુદ્ધ તથા તીવ્ર હોય છે, એટલે કે તે અગ્નિ જીવોમાં ઊંચી જાતનો અગ્નિ હોય છે રાજકુટુંબ જેવો તે હોય છે. એટલે ધાટા પવનને તે સહન કરી શકતો નથી. સુખમાં ઉછરેલો શેઠનો છોકરો મજુરની માફક તડકો સહન ન કરી શકે, તેમ તે, અગ્નિ આકરો પવન સહન કરી શકતો નથી.

પાતળો પવન ખેંચવાની મશીનમાં તાકાત નથી હોતી, એટલે પાતળો પવન તે ખેંચી શકતું નથી. માટે ઝોલખમાં પાતળો પવન હોય છે કે જે વિજળીના દીવાને માટે પુરતો અને જરૂરી હોય છે. જૈન શાસ્ત્રમાં ધનવાત અને તનુવાત એટલે ધાટોવાયુ અને પાતળો વાયુ: એ બે પ્રકારના વાયુ ગણાવ્યા છે. છતાં તે બન્નેયના પરિણામોની વિચિત્રતાને લીધે અસંખ્ય ભેદો પડી જાય છે. તેમાંના પાતળા વાયુના અસંખ્ય ભેદોમાંનો કોઈપણ પાતળો વાયુ ઝોલખમાં રહે જ છે, કે જેના બળથી વિજળીનો દીવો બળે છે. માટે તે સચિત્ત છે, અને તેની ઉજ્જેહીની યતના રાખવી, એ જૈન વ્રતધારીની ફરજ સમજાય છે.

વિજળી એ ધણો જ તીવ્ર અગ્નિ છે. થોડો છતાં તે ધણો જ આકરો હોય છે. લોઢાના પાનાનું ભાલું હાથીને વશ કરી લે. ઈમી-ટેશન (નકલી) હીરાનો અને ખરા હીરાનો અળકાટ સરખો લાગે. છતાં બન્નેયની શક્તિમાં ફરક હોય છે. જગતમાં એવી ધણી વસ્તુઓ

હોય છે. એ સિક્કાંતથી ચોમાસામાં જોસથી કુંકાતા પવનમાં પણ વિજળી ઝલુકી શકે છે. તેનું કારણ વિજળીનો જથ્થો જ તીવ્ર હોય છે. જેથી જોરથી કુંકાતો વાસુ તેને નાણુઠ કરી શકતો નથી. તેમજ તેને જોઈએ તેવી જાતનો પવન હોય છે. એટલે તેને ઉત્પન્ન થવામાં વાંધો આવતો નથી. અર્થાત્ વિજળી એ શુદ્ધ ધણો તીવ્ર અગ્નિ છે. તેની તીવ્રતા અને તેની શુદ્ધિ અમુક જ જાતના પવનને સહન કરી શકે છે. બળવાન કરતાં બુદ્ધિશાળી માણસ વધારે તીવ્ર હોય છે, છતાં તેને શરીરબળવાળો સામાન્ય માણસ દબાવી શકે છે. પરંતુ તેની તીવ્રતાને દબાવી ન શકે. તે જ પ્રમાણે વિજળીમાં પણ કેમ ન અને?

ચોમાસામાં ઝમકતી વિજળી જો બરાબર પકડી લેવામાં આવે તો તેનાથી આખી દુનિયામાં વરસોના વરસો સુધી દીવા બાળી શકાય, તેટલો તેજ:પુંજનો જથ્થો તેમાં હોય છે. અને તેનો એક સૂક્ષ્મ કણ તેલની મશાલ કરતાં પણ વધારે તીવ્ર હોય છે, અર્થાત્ તે શુદ્ધ તેજસ્વી પરમાણુઓના પરિણામવાળો હોય છે એટલે થોડો હોય તો પણ પ્રકાશ ધણો આપી શકે છે. વિજળીના દીવામાં એ વિદ્યુત્ તેજ:કણનો અદ્ભૂત જથ્થો સ્થૂલ પવનને કેમ સહન કરી શકે? માટે ઝલોબમાંથી ઘાટો પવન કાઢી લેવો પડે છે. પરંતુ પાતળો પવન તો કાઢી શકાતો નથી. માટે પાતળા પવનના આધાર ઉપર તે જીવે છે.

જૈન શાસ્ત્રોમાં બાળ જીવોને સમજવાને કેટલાક સ્થૂલ બુદ્ધિ-ગ્રાહ્ય તત્ત્વો સમજાવ્યા છે, અને બેદો વગેરે પણ તેવા જ પાડયા હોય છે. કેમકે-જૈનશાસ્ત્ર વ્યવહારશાસ્ત્ર પણ છે. પરંતુ જેમ જેમ ઊંડે જઈએ, તેમ તેમ એ તત્ત્વો અને બેદોથી પર કોઈ જુદી જ વસ્તુઓનું પણ સ્વરૂપ લાસે છે, કેમકે-તે સૂક્ષ્મશાસ્ત્ર છે-નિશ્ચયશાસ્ત્ર પણ છે. એટલે સ્થૂલ વિચારો: અને સૂક્ષ્મ વિચારો: બન્નેય તેમાંથી

મળે છે, એમ કરીને વિશ્વના દરેક પ્રકારના-એક છોડાથી પેન્ના છોડા સુધીના-સંપૂર્ણ લાવો તે સમજાવે છે. માટે તે નિશ્ચય અને વ્યવહાર એમ બંનેયના મિશ્રણવાળું સાંગોપાંગ શાસ્ત્ર છે.

માટે-તે જ રીતે હાઈડ્રોજન અને ઓક્સીજન વાયુના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થતા પાણી વિષે પણ સમજવું. કારણ કે-જૈન શાસ્ત્રકારો નૈયાયિક અને વૈશેષિકોની માફક પાણી કે વાયુના તદ્દન જુદા જુદા સ્વતંત્ર પરમાણુઓ માનતા નથી. પરંતુ પરમાણુઓ તો સામાન્ય રીતે એક જ જાતના હોય છે, સંજોગને અનુસરીને તેના જુદા જુદા પરિણામો થઈ જાય છે. એટલે વાયુનું શરીર એકખીજના સંજોગોથી પ્રવાહીરૂપે બની જઈને અપકાયના શરીરરૂપે પરિણત થઈ શકે છે. તેમાં કાંઈ જૈનશાસ્ત્ર સાથે વિરોધ આવતો નથી. વાયુને અપ્યોનિ પણ કહેલ છે. વાયુ અને પાણીના સંઘર્ષણથી વિજળી-અગ્નિ આકાશમા ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. તથા “જત્ય જલં તત્ય વણુ” “આ વાક્યમાં જ્યાં પાણી હોય, ત્યાં (સાધારણ) વનસ્પતિ હોય જ.” પાણીમાં સેવાળ બાજે જ. જે લોટામાં પાણી પીઈએ, તેમાં પણ સૂક્ષ્મ વનસ્પતિ હોય છે. અરે, ચોકખું ઝરણાતું પાણી ભરી લાવીએ, તો તેમાં પણ એટલા બધા સૂક્ષ્મ વનસ્પતિ જીવો હોય છે, કે જે આપણે ન જાણી શકીએ.

પાણીમાં વનસ્પતિ ક્યાંથી આવે? એ પ્રશ્ન થશે. પરંતુ કુદરતી રીતે જગતમાં એવા સંજોગો થયા કરે છે, કે જેનો કાર્યકારણભાવ માનવચુદ્ધિ ન સમજી શકે, તેવી રીતે તે કુદરતી સંજોગોથી ગોઠવાઈ ગયો હોય છે, અને વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ ચાલ્યા કરે છે. મનુષ્યે કુદરતને હાથમાં લેવા તથા જાણવા ધણા પ્રયત્નો કર્યા છે, પણ તે તો હજી સમુદ્રમાંથી બિન્દુતુલ્ય જ જાણવામાં આવેલ છે, “તે બિન્દુમાં જે ન હોય, તે ખોટું” એવી માન્યતા ત્રિજોને હાસ્યાસ્પદ છે, શોષણોજોની મોટી મોટી વાતો પણ કુદરતના ખમના આગળ

ખિન્દુ માત્ર જ છે. અનંતજ્ઞાની પુરૂષોએ કુદરતને પ્રત્યક્ષ જાણી છે. સારાંશ કે—તેનો ઉપદેશ જ પ્રાણીમાત્રને સનાતન શરણરૂપ છે, તેનાથી વિમુખ રહી વ્યામોહમાં પડે છે, તે સાચો રાહ ચૂકે છે. જે યોગ્ય અને ન્યાયસર નથા.”

ગાથા ૮ થી ૧૪

વનસ્પતિકાય

વનસ્પતિમાં—૧ પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય પણ ૧૨ પ્રકારે હોય છે.

૧ વૃક્ષ—આંબા, વડ વિગેરે.

૨ ગુચ્છ—કપાસ, તુલસી, મરચી વગેરે.

૩ ગુદ્મ—નગોડ, મોગરા વગેરે ફૂલઝાડ.

૪ લતા—પુન્નાગ, અશોક, ચંપક, અતિમુક્ત, મચકુંદ વગેરે પુષ્પોના નિરાશ્રિત વેલા.

૫ વહ્નિ—કોળું, કારેલા, કાકડી, તુંબડી વગેરેના વેલા.

૬ પર્વગા—ગાંઠો વાવવાથી હોય તે શેરડી, વાંસ, સુગંધી-વાળો, સેવાંતી વગેરે.

૭ તૃણ—ઠાલ, ધ્રો, વગેરે ધાસ.

૮ વલય—કેવડો, કેળ, સોપારી, નાળીએરી, ખજૂરી, તમાલ વગેરે વળીયાવાળા ઝાડો.

૯ હરિત—શાક, લાજી.

૧૦ ઔષધિ—ડાંગર, ઘઉં, જવ, ખાજૂરી વગેરે.

૧૧ જલરુહ—કમળ, શેવાળ, (આ સાધારણ વનસ્પતિકાય છે, પરંતુ જલરુહના દૃષ્ટાંત તરીકે અહીં આપેલ છે.) વગેરે પાણીમાં થતી અનેક પ્રકારની વનસ્પતિઓ.

૧૨ કુંડુણાં—ગિલાડીના ટોપ (પણુ સાધારણુ છતાં દૃષ્ટાંત સમજવા માટે અહીં આપેલ છે) વગેરે.

૨. કોઈ પણ વનસ્પતિના ૧૦ ભાગ હોય છે. મૂળ, કંદ, સ્કંધ, છાલ, ડાળી કાષ્ઠ, પત્ર, પુષ્પ, ફળ, ખીજ.

૧. મૂળીયાં, ૨. તેની ઉપર કંદ, ૩. તેની ઉપર સ્કંધ, (થડ) ૪. તેના ઉપર શાખાઓ (ડાળીઓ), ૫. ડાળીમાંથી પાંદડાં ફૂટે, ૬. અગ્રભાગમાં ફૂલ આવે, ૭. તેમાંથી ફળ ઉત્પન્ન થાય, ૮ ફળ-માંથી ખીજ નીકળે, ૯. વચ્ચે કઠણુ ભાગ હોય, તે લાકડું (કાષ્ઠ), અને ૧૦ લાકડા ઉપર છાલ હોય છે.

૩. સાધારણુ વનસ્પતિકાય છ રીતે ઉગે છે.

૧. અગ્રખીજ—કોરંટક, નાગવલ્લિની માફક જેના અગ્રભાગ વાવવાથી ઉગે તેવા.

૨. મૂળખીજ—ઉપલકંદ, કેળ વગેરેની માફક જેના મૂળ વાવવાથી ઉગે તે.

૩. સ્કંધખીજ—સલ્લકી, અરણી વગેરેની જેમ જેની ડાળ વાવવાથી ઉગે તે.

૪. પર્વખીજ—શેરઠી, વાંસ, નેતર, વગેરેની જેમ જેની ગાંઠો વાવવાથી ઉગે તે.

૫. ખીજરુહ—ડાંગર, ઘઉં વગેરેની જેમ જેના ખીજ વાવવાથી ઉગે તે.

૬. સંમૂર્છનજ—સિંગોડા વગેરેની જેમ વાવ્યા વિના ઉગે. અહીં સમજવા માટે દૃષ્ટાંતો પ્રત્યેક વનસ્પતિનાં આપ્યાં છે.

૪. કેટલીક વિશેષ હુકીકતો.

૧. સાધારણુ વનસ્પતિકાયના છવો એક શરીર પાંધીને એકી સાથે અનંતા ઉત્પન્ન થાય છે.

૨. તેઓ આહાર અને શ્વાસોચ્છ્વાસ એકી સાથે લે છે. કેમકે—તે અનંત જીવોને એક જ શરીર હોય છે. જુદું જુદું (પ્રત્યેક-વિશેષ) શરીર હોતું નથી એટલે તેઓ સાધારણ (ધણાનું એક શરીર) કહેવાય છે. તેનું ખીણું નામ અનંતકાય, નિગોદ છે. એટલે, તે શરીર અધાનું અને અધામાંના એક-એકનું પણ ગણાય છે.

૩. મોટી સંગ્રહણીમાં કણું છે કે—“આ લોકમાં અસંખ્ય ગોળા છે, એક એક ગોળામાં અસંખ્ય નિગોદ શરીર હોય છે, એક એક નિગોદ શરીરમાં અનંત જીવો હોય છે, સૂક્ષ્મવાલાગ્રના એક અંશ ઉપર અસંખ્ય નિગોદ શરીરના ગોળાકારે અનેલા ગોળા હોય છે.

૪. પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય તેો આદર જ હોય છે, પરંતુ સાધારણ વનસ્પતિકાય આદર અને સૂક્ષ્મ મન્તેય પ્રકારે હોય છે.

૫. સૂક્ષ્મ સાધારણ વનસ્પતિકાય એ પ્રકારે છે. સાંવ્યાવહારિક રાશિના અને અસાંવ્યાવહારિક રાશિના.

૬. સામાન્ય રીતે જીવરાશિનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે :—

(૧) અનાદિ અસાંવ્યાવહારિક રાશિના સૂક્ષ્મ અનંત સાધારણ વનસ્પતિકાય જીવો, એટલે કે જેઓ કંદી એ સ્થિતિમાંથી બહાર નીકળ્યા જ નથી, તે.

(૨) સાંવ્યાવહારિક રાશિના સૂક્ષ્મ અનંત સાધારણ વનસ્પતિકાય જીવો, કે જેઓ પોતાની અનાદિ કાળની સ્થિતિમાંથી બહાર નીકળીને પાછા ત્યાં જ અસાંવ્યાવહારિક જેવી સ્થિતિમાં રહેલા છે છતાં, તે કહેવાય સાંવ્યાવહારિક.

(૩) અસાંવ્યાવહારિક રાશિમાંથી નીકળેલો જીવ સૂક્ષ્મ પૃથ્વી-કાયાદિક થાય છે તે.

(૪) તેમાંથી, બાદર નિગોદ (બાદર સાધારણ વનસ્પતિકાય), અને બાદર પૃથ્વીકાયાદિક થાય છે, એમ ઠેઠ વિકલેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય, વગેરે થઈને મનુષ્ય થઈ, ગુણસ્થાનકો ચડી - સંયમ લઈ ઠેઠ મોક્ષે જાય છે. વચ્ચે વચ્ચે ઊતરી પડે, તો સૂક્ષ્મ નિગોદ સુધી પણ પહોંચી જાય છે.

(૫) સૂક્ષ્મ નિગોદથી માંડીને ઠેઠ મનુષ્ય સુધીના ગાઠ અસા-નાવસ્થાથી માંડીને ઠેઠ મોક્ષ સુધીના વિકાસ ક્રમમાં અસંખ્ય અસંખ્ય પ્રકારો છે.

૭. સાંવ્યાવહારિક રાશિમાંથી જેટલા મોક્ષમાં જાય, તેટલા જ અસાંવ્યાવહારિક રાશિમાંથી બહાર નીકળે છે (વિશેષ હકીકત વિશે-પણવતી ગ્રંથમાં આપેલ છે.)

૮. અસાંવ્યાવહારિક રાશિમાં કેટલાકની સ્થિતિ અનાદિસાંત હોય છે. કેટલાક અલબ્ધ અને દુર્લભ જીવોની સ્થિતિ અનાદિ અનંત હોય છે.

૯. સાંવ્યાવહારિકની સ્થિતિ સાદિ-સાંત હોય છે, એટલે કે સામાન્ય રીતે અઢીક્ષેત્ર પુદ્ગલ પરાવર્તનની પંચસંગ્રહમાં કહી છે.

૧૦. સાંવ્યાવહારિક સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવ જઘન્યથી અંતર્મુ-હૂર્ત, અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી સુધી થાય. એટલે તેમાં ને તેમાં જ ઉત્પન્ન થયા કરે છે.

૧૧. બાદર નિગોદ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સીતેર કેટાકોટી સાગરોપમ સુધી થાય-તેમાં ને તેમાં ઉત્પન્ન થયા કરે છે.

૧૨. ઉપર અઢીક્ષેત્ર પુદ્ગલ પરાવર્તન જે બતાવ્યા છે, તેનો અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળ થાય. તેથી સ્વકાયસ્થિતિમાં

સાધારણ વનસ્પતિકાયની અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી સુધી સ્વ-કાયસ્થિતિ ગણાવી છે, તે અસંખ્ય છે.

૧૩. ઉપર સૂક્ષ્મ અને બાહરનો જુદો જુદો વખત બતાવ્યો છે, પણ બાહરમાંથી સૂક્ષ્મમાં અને સૂક્ષ્મમાંથી બાહરમાં એમ જઈ આવવાને એકંદરે સામાન્ય રીતે સાધારણ વનસ્પતિકાયની સ્થિતિ અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી-અઠી પુદ્ગલ પરાવર્તન થાય.

૧૪. સમભાગ—એટલે-મૂળ, કંદ, થડ, છાલ, લાકડું, ડાળ, પ્રવાળ, પાંદડાં, ફૂલ, ફળ, અને ખીજ, એ દરેક પ્રકારની અનંત-કાયને ભાંગતાં સરખા ભાગ થાય છે.

૧૫. કેટલાક વનસ્પતિના એક શરીરમાં એક જીવ હોય છે. કેટલાકમાં સાથે સંખ્યાત, કેટલાકમાં અસંખ્યાત, અને કેટલાકમાં અનંત હોય છે. અનંત જીવોવાળું એક શરીર તે સાધારણ વનસ્પતિકાય છે.

૧૬. કેટલાએક વનસ્પતિકાય એવા હોય છે, કે-ઉપર ગણાવેલ મૂળ વગેરે ભાગોમાં અમુક ભાગ એક જીવવાળો હોય, અમુકની સાથે સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અને અનંતકાય પણ હોય છે.

૧૭. દરેક વનસ્પતિ ઉત્પન્ન થતી વખતે અનંતકાય જ હોય છે, પણ જો તે અનંતકાય જાતિની વનસ્પતિ હોય, તો તે અનંતકાય જ રહે છે. નહીંતર પ્રત્યેક થઈ જાય છે.

૧૮. એક શરીરમાં એક જીવ હોય, તે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય કહેવાય છે, પણ એક મૂળ વગેરે પ્રત્યેકને આશ્રયે ખીજ અસંખ્યાત પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય જીવો રહેલા હોય છે.

૧૯. દરેક પાંદડાં, ફૂલ, ફળ, ખીજ વગેરેમાં એક એક જીવ હોય છે, તે આખા વૃક્ષનો એક જીવ સર્વમાં વ્યાપક પણ હોય છે. આમ

એક ઝાડની અપેક્ષાએ સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા અને કોઈ ભાગ અનં-
તકાય હોય છે. તેથી તે અનંત જીવોના સમૂહવાળું પણ મણાય છે.

૨૦. વનસ્પતિ ચોમાસામાં સારી રીતે આહાર કરે છે. ઉનાળામાં મધ્યમ અને હેમંતથી થોડો થોડો કરતાં વસંતમાં થોડો આહાર કરે છે. ઉનાળામાં કેટલાક ઝાડો સુદર દેખાય છે, તેનું કારણ ઉષ્ણ યોનિવાળા જીવો તેમાં આવીને વધારે ઉપજે છે, એક ઝાડ વણા જીવોનો એક મોટો ખંડ સમજવો. અને એક એક ફળ એક એક મોટું ગામ સમજવું. ફળમાં પણ ભાગો હોય છે, તે શરીરો અને મહોલ્લા સમજી શકાય.

૨૧. વનસ્પતિ જીવોના શરીરની વિવિધ રચના-વન-
સ્પતિનો અભ્યાસ બહુ જ રસ પડે તેવો વિષય છે. જગતમાં અનેક પ્રકારની વનસ્પતિ થાય છે, કોઈકના મૂળમાં સૂરણ વગેરેની જેમ વિકાસ થયો હોય છે. કેળ વગેરેના પાંદડામાં વિકાસ થયો હોય છે, કેળમાં તે થડ પણ પાંદડાઓનું બનેલું હોય છે. જ્યારે આંખલીનાં પાંદડાં ખારીક હોય છે, પણ તેનું લાકડું મજબૂત હોય છે. સાગ વગેરેના થડમાં વિકાસ થયો હોય છે, પણ આકડાનું થડ નખળું હોય છે. કોઈ-વડ, ડાંડલીઓ થોર, ખીજડો વગેરેમાં ડાળીઓમાં વિકાસ થયો હોય છે. ત્યારે કેટલાક શેરડી, વાંસ વગેરે સીધા થડ-રૂપે જ હોય છે. તરખૂચ, તુંબડી વગેરેના ફળમાં વિકાસ થયો હોય છે. કમળકાકડી વગેરેના ખીજ મોટા હોય છે. ખારેક વગેરેના ફળોઆ મોટા હોય છે. કોઈના ફળ નાના હોય છે, તે કોઈ કમળ વગેરેના ફૂલ મોટા હોય છે. આંખા વગેરેના મીઠા અને કિંપાક વગેરેના ઝેરી હોય છે. વલ્કલ વગેરેમાં છાલનો વિકાસ થાય છે. ત્યારે નાળાયેરી વગેરે કેટલાક ઝાડની છાલ ઉતરે જ નહીં, એમ કોઈમાં જુદા જુદા ગંધ, રંગ, સ્વાદ, સ્પર્શ હોય છે. જેમ લજ્જળુ શરમાય છે. તેમ કોઈ કોઈ હિંસક પણ હોય છે; લોબી, કામી, કોધી,

પણ હોય છે, આમ અનેક પ્રકારની વિવિધતા વનસ્પતિઓમાં હોય છે.

૨૨. શરીરરચનાની વિવિધ ખૂબીઓ—મનુષ્યો પ્રમાણે શરીરની રચના પણ વિચિત્ર હોય છે. નાળિયેરને ચોટલી, મોઢું, બે આંખો જોવામાં આવે છે. બાવળ વિગેરેના ઘડમાં ઉચ્છેર પ્રમાણે લાકડામાં પડ જોવામાં આવે છે. ઘડના વળીયાં ઉપરથી કેટલા વર્ષનું જૂનું ઝાડ છે, તે કહી શકાય છે. વચ્ચેથી રસ ચૂસવાને ઠેઠ સુધી એક સીધો સંબંધ જોવામાં આવે છે. ખીજમાં પણ રસ, માંસ (મર), ઠળીયો, મગજ (મજ્જા) ચામડી (છાલ) યોનિ (ઉત્પત્તિસ્થાન) માથું (અગ્રભાગ) રીંગણાને ટોપી, નાળિયેરને જટા, કોખી પાંદડાંરૂપ ફળ, બટાટા ફળરૂપ મૂળ, મગફળી ખીજવાળી સીંગરૂપ મૂળ, સોપારી ઉપર વસ્ત્ર જેવું પડ, એલચીમાં સુગંધ, ઇંદ્યાદિ અદ્ભુત વિચિત્રતાઓ જોવામાં આવે છે. જે વિચારતાં જિંદગી બચ, અને આશ્ચર્ય આશ્ચર્ય થાય !

સ્થાવર જીવોમાં જીવોની સિદ્ધિ.

૧. તે તે શરીરમાં જીવ હોવાની નિશાની સામાન્ય રીતે ચૈતન્ય-શક્તિ છે, તેથી માણસો, પશુઓ, પંખીઓ, માખી વિગેરે જીવડાઓ ઈરાદાપૂર્વક-સમજપૂર્વક હાલતાં-ચાલતાં હોવાથી તેમાં ચૈતન્ય દેખાય છે. એટલે તેઓ સજીવ છે, એમ સહજ રીતે સમજી શકાય છે. અને મરી ગયેલા હોય, ત્યારે તેમાંથી જીવ ચાલ્યો ગયો હોય છે. ત્યારે તેનાં મડદાં નિર્જીવ છે એમ સૌ કબૂલ કરે છે. માટે જ તે જીવો ત્રસ કહેવાય છે.

ત્રસ એટલે ત્રસન શક્તિવાળા. એટલે કે સ્ફૂરાયમાન ચૈતન્યવાળા જીવો, અને જોમાં ચૈતન્ય બહુ સ્ફૂરાયમાન જણાતું નથી, પરંતુ મૂઠ ચૈતન્ય છે, તે સ્થાવર જીવો ગણાય છે.

હવે-સ્થાવરમાં ચૈતન્ય હોય છે? કે કેમ? એ સામાન્ય શુદ્ધિવાળા જીવોને (જેમ દૂધમાં ઘી, તલમાં તેલ સીધી રીતે સમન્વી શકાતું નથી તેમ) સમન્નવવું મુશ્કેલ પડે છે. તેથી નીચેના અનુમાનોથી તેમાં પણ ચૈતન્ય છે. એમ કેટલેક અંશે સમજાશે.

કેટલીક ચીજો ચૈતન્ય સહિત હોય છે. છતાં તે સમન્નવું નથી, અથવા ચૈતન્ય યાદ્યું ગયું હોય છે, તો પણ તે પ્રાયઃ સમન્નવું નથી. એટલે મોટે ભાગે જ્ઞાનીઓનાં વચન ઉપર તો આધાર રાખવો જ પડે છે.

પુદ્ગલ પરમાણુઓ ધણા સૂક્ષ્મ છે, તેનો જથ્થો શરીરરૂપે થઈ, ઇન્દ્રિયગોચર થાય છે. તે જીવ વિના થઈ શકે નહીં. કેમકે-જીવ વિના કોઈ પણ શરીર બાંધી શકે નહીં, બાંધી શકાય નહીં, અને શરીર બાંધવા પરમાણુઓને ખેંચી શકે નહીં. જીવની મદદ વિના પરમાણુઓ ઇન્દ્રિયગોચર થઈ શકતા નથી. એટલે કે-કોઈને કોઈ વખતે કોઈપણ જીવો પુદ્ગલ પરમાણુઓના સમૂહને શરીરરૂપે બનાવ્યા પછી જ તે ઇન્દ્રિયગોચર થઈ શકે છે. એટલે પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ વિગેરેના શરીરો પણ જીવે જ બનાવ્યા હોય છે.

૧. વનસ્પતિમાં જીવસિદ્ધિ—

૧. પાંચ ઇન્દ્રિયોથી જેમ મનુષ્ય શબ્દાદિ જાણે છે, તેમ વનસ્પતિકાય જીવો એક ઇન્દ્રિયવાળા છતાં પાંચેય ઇન્દ્રિયોનો વિષય અનુભવતા જણાય છે, કેમકે-એકેન્દ્રિયોને બાહ્ય-ઇન્દ્રિય એક જ હોય છે, પરંતુ ભાવેન્દ્રિયો પાંચેય હોય છે.

૨. જન્મત દશા, રાગ-પ્રેમ, હર્ષ, લોભ, લજ્જા, ભય, મૈથુન, ક્રોધ, માન, માયા, આહાર, જન્મ, વૃદ્ધિ, મરણ, રોગ, ઓધ વગેરે સંજ્ઞા પણ તેઓ મનુષ્યોની માફક અનુભવે જ છે.

૩. મનુષ્યમાં જેમ બાલ્ય, યૌવન અને વૃદ્ધાવસ્થા હોય છે, વનસ્પતિને પણ તેમ એ ત્રણ અવસ્થા હોય છે. મનુષ્યને જેમ નિયત આયુષ્ય હોય છે, તેમ વનસ્પતિને પણ નિયત આયુષ્ય હોય છે.

૪. ગયા જન્મના સંસ્કારોને લીધે વનસ્પતિ જીવોમાં પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયો ગ્રહણ કરવાની શક્તિઓ નીચે પ્રમાણે જોવામાં આવે છે :—

જેમ પક્ષીઓમાં સુધરી ઉત્તમ ધર-માજો બાંધવામાં જેવી કુશળ છે, જેમ પોપટ, મેના, કોયલ વિગેરે મીઠા શબ્દ બોલવામાં જેવા કુશળ છે, ચઉરિન્દ્રિયોમાં લમરાઓ વાંસમાં કાણા પાડવામાં કુશળ છે, તેવા ખીબ્બ નથી હોતા. તે જ પ્રમાણે વનસ્પતિ જીવો ખીબ્બ એકેન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ પાંચેય ઈન્દ્રિયોના વિષય ગ્રહણ કરવાની શક્તિ ધરાવવામાં આશ્ચર્યકારક કુશળતા ધરાવે છે.

૧. શબ્દગ્રહણ શક્તિ—કંદલ અને કુંડલ વિગેરે વનસ્પતિઓ એકગર્જનાથી પલ્લવિત થાય છે.

૨. રૂપગ્રહણ શક્તિ—વેલાઓ અને લતાઓ પોતાને ટેકા દેવાના બીંતો વગેરે આશ્રય તરફ ફરીને વધે છે.

૩. ગંધગ્રહણ શક્તિ—કેટલીક વનસ્પતિઓ એવી હોય છે કે, તે ધૂપની સુગંધથી વધે છે.

૪. રસગ્રહણ શક્તિ—શેરડી વિગેરે કેટલીક વનસ્પતિઓ જમીનમાંથી મીઠો ખાસ રસ વધારે ચૂસે છે.

સ્પર્શગ્રહણ શક્તિ—લજ્જળ વિગેરે કેટલીક વનસ્પતિઓ સ્પર્શ કરવાથી સંકોચાઈ જાય છે.

૨. નિદ્રા વગેરે જીવી જીવી લાગણીઓ :—

૧. નિદ્રા અને જાગ્રત અવસ્થા—પુંઆડ, આંબલી વિગેરે

વૃક્ષ, અંદ્રવિકાસ—સૂર્યવિકાસી વિગેરે કમળો, અંખાડી વિગેરેના ફૂલો, અમુક વખતે સંકોચાય છે, અને અમુક વખતે ખીલે છે.

૨. રાગ—પ્રેમ—ઝંઝરના ઝમકાર સહિત સ્ત્રીના પગની પાકુ લાગવાથી અશોક, ફલ્ગુસ વિગેરે વૃક્ષો ફળે છે.

૩. હુર્ષ—કેટલીક વનરપતિઓના અકાળે ફૂલ—ફળ ખીલી ઉઠે છે.

૪. લોભ—ઘોળા આકડા, ખાખરા, બિલીવૃક્ષ વિગેરેના મૂળ ભોંયમાં રહેલા ધનના નિધિઓ ઉપર ફેલાઈ જાય છે.

૫. લજ્જા—લજ્જાળુ વેલમાં દેખાય જ છે.

૬. ભય—એ પણ ઉપરની વેલમાં જણાય છે.

૭. મૈથુન—યુવાન સ્ત્રીના મુખના તાંબુસ છાંટવાથી કે આલિંગન દેવાથી તથા હાવભાવ અને કટાક્ષથી કેટલાકે ઝાડ તરત ફળે છે, પોપૈયા વિગેરેમાં નર ઝાડ અને માદા ઝાડ હોય છે, નરનો પરાગ માદા ફૂલમાં પડે, તો ફળ આવે. માટે માદા ઝાડની પાસે નર વૃક્ષ વાવવું પડે છે. કેટલાક પાણીના ફૂલોના નરના પરાગ ઉપરથી પાણીમાં પડતાં જ માદા ફૂલ પાણીથી બહાર નીકળી નર પરાગ ચૂસીને અંદર પાછું આવ્યું જાય છે. વિગેરે મૈથુન સંદાના પુરાવા છે.

૮. ક્રોધ—કોકનદત્તું ઝાડ હુંકારનો અવાજ કરે છે.

૯. માન—રુદાંતીવેલ પાણીના ટીપા જરે છે, તેનો ભાવ એવો ઉત્પ્રેક્ષવામાં આવે છે, કે—“ જગતમાં મારી વિષમાનતા છતાં નિર્ધન લોકોનો સંભવ જ કેમ રહે ? ” આ જાતનું કેમ જાણે તેને અભિમાન છે.

૧૦. માયા—ધણી વેલાઓ પોતાના ફળોને પાંદડાંથી ઢાંકી રાખી છુપાવવા પ્રયત્ન કરે છે.

૧૧. આહાર—પાણી, ખાતર વિગેરે આહાર મળે, તો જ વનરપતિ વધે છે. અને ન મળે, તો સુકાઈને મરણ પામે છે, નાગ-

રવેલીને છાણ-દૂધનો દોહલો ઉપજે છે, તે રેડવામાં આવે, તેા જ તેના પત્ર, ફૂલ, ફળ, રસ વિગેરે વધે છે.

૧૨. જન્મ—વાવવાથી વનસ્પતિ ઉગી નીકળે છે. ચોમાસામાં અનેક પ્રકારની વનસ્પતિ એકાએક ચારેય તરફ ઉગી જાય છે, માટે જન્મે છે.

૧૩. વૃદ્ધિ—દરેક વનસ્પતિ અંકુરા પછી ડાળા, પાંદડાથી વધે છે.

૧૪. મરણ—આયુષ્ય પુરું થયે, તથા હિમ વિગેરે આઘાત લાગવાથી સુકાઈ ને મરણ પામે છે.

૧૫. રોગ—મનુષ્યોને જેમ પાંડુ, ક્ષય, સોજા, ઉદરવૃદ્ધિ વિગેરે અનેક રોગો થાય છે, અને ઔષધોપચારથી મટે છે, તેમ વનસ્પતિને એવા ઘણા રોગો હવા, પાણી, ખોરાક વિગેરેના વિકાસથી થાય છે. અને તેવા ઔષધોપચારથી મટે પણ છે. ખગીયાના માળીને આ બાબતની ઘણી સારી માહિતી હોય છે.

૧૬. ઝોધ સંજ્ઞા—વેલાઓ ગમે ત્યાં ઉગ્યા હોય, છતાં ચડવા માટે ઝાડ, વાડ વિગેરે તરફ સહજ રીતે જ પોતાની મેજે વળે છે, અને તેના ઉપર ચડે છે, તથા વીંટાય છે, એ ઝોધસંજ્ઞા છે.

૩. વેલાઓ ફળ આવે એટલે સુકાવા માંડે છે. અમુક છોડ-વાઓ પણ ફળ આવે એટલે સુકાવા માંડે છે, કોઈ ઝાડ અમુક વર્ષ ફાલ આપીને સુકાવા માંડે છે.

૨. પવનમાં જીવસિદ્ધિ—

કોઈની પ્રેરણા વિના આમથી તેમ ગતિ કરવાની વાયુની શક્તિ તેને સચેતન સાબિત કરવા પૂરતી છે. પ્રભાવકદેવ કે અંજનાદિકના યોગથી જેમ મનુષ્ય અદૃશ્ય રહે છે. તેમ વાયુ પણ તેવા પ્રકારની રૂપપરિણતિને યોગે અદૃશ્ય રહી શકે છે. છતાં સ્પર્શ વિગેરેથી તેની વિદ્યમાનતા જાણી શકાય છે.

૩. અગ્નિમાં જીવસિદ્ધિ—

આગિયા, પતંગીયા વિગેરેમાં પ્રકાશ, તથા મનુષ્ય વિગેરેના શરીરમાં સહજ ગરમી, જેમ જીવ પ્રયોગ વિના અસંભવિત છે, તે જ પ્રમાણે અગ્નિના પ્રકાશ, અને સહજ ઉષ્ણતા જીવપ્રયોગથી જ સાધ્ય છે. વળી તે છેલ્લ, ભેદ પણ છે. સૂર્યના ગરમી અને પ્રકાશમાં કોઈ વાંધો લેશે, પરંતુ જૈન શાસ્ત્રોની દૃષ્ટિથી તે પણ જીવપ્રયોગથી જ છે. અગ્નિને લાકડાં વિગેરે ખોરાક મળતાં મનુષ્યાદિકના શરીરની પેઠે વધે છે. અગ્નિની જ્વાળા નીચે ન પ્રસરતાં ઊંચે ચડે છે, અનુકુળ પવન હોય તો વધે છે, અથવા યુઝાઈને મરણ પામે છે. ઘર્ષણ વિગેરેથી જન્મ પામે છે. વિગેરે અગ્નિની સ્થિતિઓ તેને સચેતન સાબિત કરવાને પૂરતી છે.

૪. પાણીમાં જીવસિદ્ધિ—

હાથીનો ગર્ભ પ્રથમ અંદર ગર્ભમાં પ્રવાહી (કલલ) રૂપે હોય છે. ઇંડામાં પક્ષિ શરૂઆતમાં પાણીરૂપે હોય છે. તે પ્રવાહી છતાં જેમ તેમાં હાથી કે પક્ષિનો જીવ છે. તેમ પાણી પણ પ્રવાહી છતાં સચેતન હોઈ શકે છે. મૂત્ર, પેશાબ, દૂધ વિગેરે અચેતન છે, તેમ દરેક પ્રાણી અચેતન નથી હોતા, પેશાબ, દૂધ વિગેરેનું પ્રવાહીપણું પણ જીવપ્રયોગ વિના તો થતું જ નથી. પારાના પ્રવાહીપણાના વિલક્ષણપણાને લીધે અપકાય નથી, પરંતુ તે પૃથ્વીકાય છે. તેવી જ રીતે પેટ્રોલ વિગેરે તેલો વિષે સમજવું.

હાથીનું કલલ જેમ શસ્ત્રથી અનુપહત સજીવ દ્રવ્ય (પ્રવાહી) રૂપ દ્રવ્ય છે. તેમ પાણી પણ છે. માટે તે પણ સચેતન છે.

વાદળમાં સંનિર્ગો મળતાં પાણીની ઉત્પત્તિ થાય છે. વખતે તેનું છેદન ભેદન થાય છે. તેનું શરીર ઠંડું હોય છે. વખતે તેમાં ઉષ્ણરૂપથી પણ હોય છે. માણસના શરીરમાં જ્યારે બહાર વાતા-

વરણમાં ઠંડી હોય, ત્યારે અંદર ગરમી જણાય છે, તેમ પાણીમાં પણ શિયાળામાં ઘણા પાણી ગરમ જણાય છે. શિયાળામાં પશ્ચિમ દિશા તરફ ઉભા રહીને જોઈએ, તો તેમાંથી વરાળનો જલ્દી ઊંચે ચડતો હોય છે. શિયાળો છતાં વરાળ ઊંચે ચડવી, એ શરીરની ઉષ્ણતા વિના ન સંભવે. માટે આવા દાખલાઓથી પાણી સચેતન છે.

પાણીના બિંદુમાં પોરા વિગેરે જે જીવો હોય છે, જેનું ચિત્ર પૃષ્ઠ છર ઉપર આપેલું છે, તે તો બેધન્દ્રિય જીવો હોય છે. પણ પાણીના જીવોનું શરીર તો પાણી જ છે. પાણી પોતે અસંખ્ય જીવોના અસંખ્ય શરીરના સમૂહ રૂપ દેખાય છે.

૧. પૃથ્વી સચેતન છે—

પૃથ્વીમાં બે કે વનસ્પતિ વિગેરેની પેઠે ચૈતન્ય એકાએક તરત સમજી શકાતું નથી. છતાં જરા ધીરજથી તપાસીએ, તો તેમાં પણ ચૈતન્ય માલુમ પડશે. જેમ માદક દ્રવ્ય પીવાથી માણસ મૂર્છિત દશામાં પડ્યો રહે છે, છતાં ચૈતન્ય હોય છે, તેમ પૃથ્વીકાયમાં પણ હોય છે. મનુષ્યના શરીરના અવયવો તથા મસાલ વિગેરે જેમ વધે છે, તેમ પૃથ્વીશરીરમાં વૃદ્ધિ થાય છે. લવણ, પરવાળા, પત્થર વિગેરેમાં સમાન અંકુરાઓ ઉત્પન્ન થઈને તે વધે જાય છે. જમીનમાંથી જે કાંઈ વસ્તુઓ નીકળે છે, તે દરેક સચેતન હોય છે પછી અમુક વખત પછી અચેતન બની જાય છે. અને પોતાની સજ્જતીય વસ્તુમાંથી તે વધે છે. કોલસા વિગેરે પણ મૂળ તો વનસ્પતિકાય શરીર હોય છે, પણ કાળક્રમે પરિણામ પામીને પૃથ્વીના સંબંધથી તે પૃથ્વીકાયના શરીરરૂપ બની જાય છે.

પરવાળા, પત્થર કઠણ છતાં મનુષ્યના હાડકાની માફક સચેતન છે. તથા હેદન, બેદન, ફેંકવું, ભોગ, સુમંધ, રસ, સ્પર્શ, એ સર્વના આશ્રયરૂપ એ દ્રવ્ય છે, પરંતુ એ સર્વ જીવપ્રયોગ વિના સંભવિત નથી. વળી પારો જે ખાણોમાંથી નીકળે છે, ત્યાંથી તેને

બહાર ઠાઠવાનો અગાઉ એવો વિધિ હતો કે-એક માણસ કુમારિકાને થોડા ઉપર એસાડીને તેનું મોઢું પારાના કુનામાં દેખાડીને નાસી જાય એટલે પારો મૈથુન સંસારી ઉચ્છળીને આબુઆબુ ફેલાઈ જાય. પારાની આ મૈથુન સંસારી પારો સચેતન હોવાની સામિતી છે.

આ પ્રમાણે પૃથ્વી વિગેરે જીવો છે. અને જેમ-મુંગો, બહેરો, આંધળો માણસ દુઃખી થવા છતાં દુઃખ જાહેર કરી શકતો નથી. તે પ્રમાણે આ જીવોને દુઃખ થાય છે, છતાં તેઓ તે જાહેર કરી શકતા નથી, માટે તેઓના ઉપર પણ દયા રાખવી, કેમ કે-તેઓ પણ જીવો છે.

જીવનાં સ્થાનો—

પાંચેય સૂક્ષ્મ સ્થાવરો ચૌદેય રાજલોક વ્યાપી હોય છે, પરંતુ બાહ્ય એકેન્દ્રિય જીવો અને પાંચેન્દ્રિય જીવો ત્રણેય લોકમાં હોય છે, અને વિકલેન્દ્રિયો તો માત્ર તિર્યક્લોકમાં જ હોય છે. બાહ્ય-પૃથ્વી અપ્ અને વનસ્પતિકાય બાર દેવલોક અને સાત નારક પૃથ્વીઓમાં પણ હોય છે. તેઉકાય તિર્યક્લોકમાં અને તે મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ હોય છે. વાયુ આખા લોકમાં હોય છે.

દેવલોકની વાવોમાં મત્સ્યાદિ જળચર જીવો નથી, પરંતુ તે આકારના દેવો હોય છે. ઐવેયક વિગેરેમાં તો વાવો નથી, એટલે ત્યાં મત્સ્યાદિ જળચર જીવો નથી.

સૂક્ષ્મ જીવોની હિંસા વિષે—

સૂક્ષ્મ જીવો લોકમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલા છતાં, જેમ-પાણીને એમ ને એમ રહેવા દર્દને ચાળણી ચાલી જાય છે, તેમ સૂક્ષ્મ જીવોને કાંઈ પણ દુઃખ આપ્યા વિના આપણા શરીરો આદ્યા જાય છે, એટલે આપણાં કાંઈ પણ પ્રવૃત્તિથી તેઓની હિંસા થતી નથી. પરંતુ કાંઈ જીવની-મનથી કદપના કરીને-“આ જીવો શા માટે અહીં ભર્યા હશે? માટે મારો એને” એમ માનસિક હિંસા થાય

છે, તેમજ તે સૂક્ષ્મ જીવો કાંઈ પણ કામમાં પણ આવતા નથી. એટલે તેની હિંસા થવાનો સંભવ નથી. પરંતુ તેની પણ હિંસા ન કરવાનું વ્રત ન હોય, તેને તેની હિંસાનો તો દોષ લાગે જ છે.

સ્થાવરોના આકારો—

પૃથ્વીકાયનો આકાર મસુર જેવો.

અધ્કાયનો આકાર પરપોટા જેવો.

તેલકાયનો આકાર સોયના જત્થા જેવો.

વાયુકાયનો આકાર ઘન જેવો.

વનસ્પતિકાયનો આકાર ત્રિવિધ પ્રકારનો હોય છે,

આગમમાં નવની સંખ્યાની પૃથક્ત્વ સંજ્ઞા છે એમ ટીકામાં લખેલું છે. પૃથક્ત્વનો ૧ એકમ અને ૧૦ દશકની સંખ્યા સિવાય ૨ થી ૯ એવી સંખ્યા દરેક ઠેકાણે જેવામાં આવે છે. એટલે જ્યાંય ટીકાકારે નવને પૃથક્ત્વ કહેલ છે. છતાં પ્રસિદ્ધિની અપેક્ષાએ ૨ થી ૯ સમયને જઘન્ય અંતર્મૂહર્ત અમોએ લખેલ છે.

ગાથા ૧૫ થી ૨૨

એઘન્દ્રિય, તેઘન્દ્રિય, ચઠરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય જળચરો, ખેચરો, ઉર:પરિસર્પો, ભુજપરિસર્પો, અને ચતુષ્પદો આ જગતમાં અનેક પ્રકારના મળે છે. એક એક જીવન્મતિનું સ્વરૂપ ધણું અદ્ભુત છે. મોટાં મોટાં વિચિત્ર આકારના માછલાં, ઉડતાં માછલાં, પાંખ સંકોચીને રહેલાં અને ઊડી ન જાણતાં પક્ષીઓ, વિગેરે વિચિત્ર પશુઓ, પક્ષીઓ, જંતુઓ, કીડાઓ દુનિયામાં મુસાફરી કરવાથી જેવામાં આવે છે. અહીં તો માત્ર પ્રસિદ્ધ જીવોનાં નામ માત્ર આપવામાં આવ્યાં છે. હાલની દુનિયામાં નહીં જેવામાં આવતાં છતાં સર્વસ્થ પરમાત્માને મનુષ્યક્ષેત્રમાં અને બહાર જણાયેલા એ જીવોનાં નામો પૂજ્ય આગમોમાં પુષ્કળ વર્ણવાયેલાં છે.

ગાથા ૨૩.

અકર્મક ભૂમિઓમાં યુગલિક મનુષ્યો રહે છે, તેઓનું આયુષ્ય અસંખ્યાતા વર્ષનું હોય છે. હિમવંત અને હિરણ્યવંતમાં શરીર એક ગાઉ અને આયુષ્ય એક પલ્લોપમનું હોય છે, ત્યાં રાજ ત્રીજો આરો હોય છે. તેઓને એકંતરે આંખળા જેટલો આહાર કરવાની ઇચ્છા થાય છે. પોતાના યુગલિકસંતાનનું ૭૯ દિવસ પાલન કરે છે.

હરિવર્ષ અને રમ્યક્ષેત્રમાં બમણું આયુષ્ય અને બમણી ઊંચાઈ છે. ત્યાં સદા બીજો આરો હોય છે. એ દિવસને આંતરે ખેર જેટલા આહારની ઇચ્છા થાય છે. ૬૪ દિવસ સંતાનોનું પાલન કરે છે. દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુમાં ત્રણ ગાઉ ઊંચાઈ અને ત્રણ પલ્લોપમનું આયુષ્ય હોય છે, ત્યાં સદા પહેલો આરો વર્તે છે. ત્રણ દિવસને આંતરે તુવરના દાણા જેટલા આહારની ઇચ્છા થાય છે. ૪૯ દિવસ સંતાનનું પાલન કરે છે.

મહાવિદેહુ ક્ષેત્રમાં સદા ચોથો આરો વર્તે છે, શરીર ૫૦૦ ધનુષનું અને આયુષ્ય પૂર્વકોડ વર્ષનું હોય છે.

ભરત અને ઐરવતમાં ૬ આરા હોય છે, અને એ એ તથા મહાવિદેહુક્ષેત્ર : એ ત્રણ કર્મભૂમિ કહેવાય છે કેમ કે—અસિ= તલવાર વિગેરે હથિયાર, મધી=શાહીથી લખાણકામ, કૃષિ=ખેતી એ ત્રણ કર્મ જ્યાં થાય, તે કર્મભૂમિ. અને એ ત્રણની જરૂરીયાત વિના જેમાં મનુષ્યો જીવે, તે અકર્મભૂમિ યુગલિયા મનુષ્યોને કર્મ ઓછા લાગે છે. એટલે યુગલિયા મનુષ્યો અને તિયોંચો મરી દેવલોકમાં જ જાય છે. તેઓ સ્વભાવે સરળ અને શરીરે રૂપાળા હોય છે. આ પ્રમાણે જંબૂદ્વીપમાં ૯ ક્ષેત્ર, ધાતકીખંડમાં ૧૮, અને પુષ્કરાવર્તમાં ૧૮, કુલ ૪૫ અને જંબૂદ્વીપમાં ૫૬ અંતર્દ્વીપ. એમ કુલ ૧૦૧. અંતર્દ્વીપના મનુષ્યો પણ યુગલિયા જ હોય છે, તેઓને એકંતરે

આહારની ઈચ્છા થાય છે. ૭૯ દિવસ સંતાનનું પાલન કરે છે. શરીરની ઊંચાઈ ૮૦૦ ધનુષ્ય અને આયુષ્ય પદ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ હોય છે.

ગાથા ૨૪

પરમાધાર્મિક દેવો નારકીના જીવોને ત્રણ નારકી સુધી ભયંકર દુઃખ આપે છે, તે મિથ્યાદષ્ટિ હોય છે. તિર્થંકરનૃભક દેવો વૈતાલ્ય પર્વત ઉપર રહે છે, અને તીર્થંકરપ્રભુના ચ્યવનાદિકાળે તેમના ઘરમાં ધનાદિકનો સંચાર કરે છે. જ્યોતિષી દેવોમાં એક ચંદ્ર તથા એક સૂર્ય હોય, ત્યાં ૮૮ ગ્રહ, ૨૮ નક્ષત્ર, ૬૬૯૭૫ કોડાકોડ તારા હોય છે.

ચાર યોજન ઊંચે ભુધ, પછી ત્રણ યોજને શુક્ર, ઘૃહસ્પતિ, મંગળ, શનૈશ્વર ઉપરાઉપરી છે.

નક્ષત્રોમાં—ભરણી નીચે, ઉપર સ્વાતિ, બહાર મૂળ, અને અભિજિત વચ્ચે ગુપ્ત છે.

ચર જ્યોતિષક વિમાનો કરતાં સ્થિર જ્યોતિષકના વિમાનોની લંબાઈ, પહોળાઈ અને ઊંચાઈનું પ્રમાણ અરધું જાણવું.

કિલ્બિષિક દેવો ચંડાલતુલ્ય છે. અને લોકાતિક દેવો પવિત્ર અને એકાવતારી હોય છે, તથા તીર્થંકર પ્રભુ દીક્ષા લે તે પહેલાં એક વર્ષે આવીને વર્ષાદાન આપી નિષ્કમલ માટે તેમને ઉજમાળ કરે છે. નવ ગ્રૈવેયકો લોકરૂપી પુરૂષના ગળાને સ્થાને છે, અનુત્તર (સૌથી ઊંચા) વિમાનોની આબુઆબુ ચાર ચાર વિમાનો અને વચ્ચે સર્વાર્થસિદ્ધ નામનું વિમાન હોય છે.

કુલ જીવલેહાની સંખ્યા

૨૨ સ્થાવર	૨૦ તિર્થંચ પંચેન્દ્રિય	૩૦૩ મનુષ્યો
૬ વિકલેન્દ્રિય	૧૪ નારકી	૧૯૮ દેવો

કુલ—૫૬૩

૫૬૩ ભેદની જુદે જુદે સ્થળે સંભવતી ઉત્પત્તિ

સ્થળ	જીવના ભેદો				
	નારકીના ભેદ-૧૪	તિર્થંચના ભેદ-૪૮	મનુષ્યના ભેદ-૩૦	દેવતાના ભેદ-૧૯૮	સર્વસંખ્યા ૫૬૩
ભરત ક્ષેત્રમાં	૦	૪૮	૫૩	૦	૫૧
મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં	૦	૪૮	૫૩	૦	૫૧
જંબૂદ્વીપમાં	૦	૪૮	૬૨૭	૦	૭૫
લવણસમુદ્રમાં	૦	૪૮	૮૬૮	૦	૨૧૬
ઘાતકીખંડમાં	૦	૪૮	૭૫૪	૦	૧૦૨
કાલોદધિસમુદ્રમાં	૦	૪૮	૦	૦	૪૮
અર્ધ પુંકરવરદ્વીપમાં	૦	૪૮	૫૪	૦	૧૦૨
અધોલોકમાં	૧૪	૪૮	૫૩	૮૫૦	૧૧૫
નંદીશ્વરાદિ દ્વીપમાં	૦	૧૪૬	૦	૦	૪૬
નંદીશ્વરાદિ સમુદ્રમાં	૦	૧૪૬	૦	૦	૪૬
તિર્થલોકમાં	૦	૪૮	૩૦૩	૯૭૨	૪૨૩
ભિર્ધલોકમાં	૦	૪૮	૦	૭૬	૧૨૪
મેરુગિરિમાં	૦	૮૮	૦	૦	૪૮
અઢીદ્વીપમાં	૦	૪૮	૩૦૩	૦	૩૫૧
૧૨ દેવલોકમાં	૦	૨૨૦	૦	૪૮	૬૮
૯ ઐવેયકમાં	૦	૩૧૪	૦	૧૮	૩૨
લોકને છોડે	૦	૪૧૨	૦	૦	૧૨
અધોગ્રામમાં	૦	૪૮	૩	૦	૫૧
મુઠીમાં	૦	૪૧૨	૦	૦	૧૨

૧. નંદીશ્વર દ્વીપ અને સમુદ્ર પ્રમુખમાં-બાહર પર્યાપ્ત-અપ-
ર્યાપ્ત-તેજકાય વિના તિર્થંચગતિના ૪૬.

૨. ૧૨ દેવલોકમાં—બાહર તેહકાય પર્યાપ્તા—અપર્યાપ્તા વિના એકેન્દ્રિયના ૨૦.

૩. ઝૈવેયકૈમાં—પાંચ સૂક્ષ્મ, બાહર પૃથ્વી અને વાયુ એ સાત પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા ૧૪.

૪. લોકને છેડે અને મૂઠીમાં—પાંચ સૂક્ષ્મ, બાહર વાયુ: એ છ પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા ૧૨.

૫ ભરત, મહાવિદેહ, ઐરવત, અધોલોક અને અધો-આમ ૧૦૦૦ યોજન ભાંડી કુચડી વિભ્ય દરેક એક એકમાં—ગર્ભાન્ પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તા અને સંમૂર્ચ્છિમ અપર્યાપ્તા મનુષ્ય કુલ ૩ પ્રકાર.

૬. જ'મૂઠીપમાં—ભરત-ઐરાવત-મહાવિદેહ અને છ યુગ-લિયાનાં ક્ષેત્રો મળી ૯ ક્ષેત્રના ૨૭ ભેદ, ધાતકી અને પુષ્કરવરદ્વીપા-ધર્માં તેથી બમણાં ક્ષેત્રો ૧૮, તેના ગર્ભાન્ પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તા અને સંમૂર્ચ્છિમ અપર્યાપ્તા મનુષ્ય કુલ ૫૪.

૭. લવણસમુદ્રમાં—૫૬ અંતર્દ્વીપના ગર્ભાન્ પર્યાપ્તા અપ-ર્યાપ્તા અને સંમૂર્ચ્છિમ અપર્યાપ્તા મનુષ્ય કુલ ૧૬૮.

૮. અધોલોકમાં—૧૦ ભવનપતિ અને ૧૫ પરમાધામી કુલ ૨૫, તેના પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તા મળી ૫૦ ભેદ દેવના થાય.

૯. તિર્ચ્છાલોકમાં—૮ વ્યંતર, ૮ વાણવ્યંતર, ૧૦ તિર્થગૂળ્-લોક, પાંચ ચર અને પાંચ સ્થિર જ્યોતિષી, કુલ ૩૬, તેના પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તા મળી ૭૨ ભેદ દેવોના થાય.

આ ઉપરાંત—જ'ધારણ વિદ્યારણ, સંહરણ, તીર્થકર પરમાત્માઓના જન્મોત્સવાદિક વિગેરેના સંભવની અપેક્ષાએ તથા દેવોના જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં ગમનાગમનને લીધે ઉત્પત્તિ ત્રિનાના ક્ષેત્રોમાં પણ મનુષ્યોનો સંભવ થાય છે, તે ઘટાવતાં શિષ્પુ.

ગા. ૨૫

મોક્ષમાં જનારા જીવોના ૧૫ ભેદો નવતત્ત્વમાં ઉદ્ધારણ સાથે તમારા શીખવામાં આવશે.

મોક્ષસ્થાનનું તથા તેમાં ખિરાજમાન સિદ્ધતા જીવોનું વિશેષ સ્વરૂપ પણ ખીજા ગ્રંથોમાંથી ખરાખર સમજાશે. મોક્ષમાં 'ગયેલા જીવોને અનંત સુખ હોય છે. તેના જેવું જગતમાં ખીજું કોઈપણ કે કોઈનેય સુખ નથી. સંસારને લગતા તમામ સુખો કરતાં મોક્ષનું સુખ અનંતગણું હોય છે. તે સુખનો પૂરો અનુભવ તો સિદ્ધ પરમાત્માએને જ હોય છે. કેવળજ્ઞાની લગવંતો જાણે તો બધુંય, છતાં તેનું ચત્કિંચિત્ જ વર્ણન કરી શકે છે. તે ઉપરથી આપણે સહજ ખ્યાલ લઈ શકીએ છીએ. તે સિવાય તો જાણવાનું ખીજું કંઈ પણ સાધન આપણને નથી.

ગા. ૨૭

૧	સર્વથી નાનું શરીર—સૂક્ષ્મ નિગોદ (સાધારણ વનસ્પતિનું)	
૨	તેથી સંખ્યાત ગણું મોટું	—સૂક્ષ્મ વાયુનું.
૩	”	—સૂક્ષ્મ અગ્નિનું.
૪	”	—સૂક્ષ્મ અસ્કાયનું.
૫	”	—સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયનું.
૬	”	—બાહર વાયુનું.
૭	”	—બાહર અગ્નિનું.
૮	”	—બાહર અસ્કાયનું.
૯	”	—બાહર પૃથ્વીકાયનું.
૧૦	”	—બાહર નિગોદનું.

છતાં દરેકનું ઓછામાં ઓછું અંગુલના અસંખ્યાત લાગ જેટલું અને મોટામાં મોટું પણ અંગુલના અસંખ્યાત લાગ જેટલું

હોય છે. ખ્યાલ રાખવો કે-અંગુળના અસંખ્યાતમા ભાગના પણ અસંખ્યાત ભેદ પડે છે. હજાર યોજન ઉંડા ખાડામાં ઉડેલી પક્ષનાળનો ડોડો બહાર દેખાય, તેટલી અધિકતા સમજવી.

પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની હજાર યોજનથી અધિક ઉંચાઈ કહી છે, ને સમુદ્રાક્રિમાં તેથી વધારે ઉંચાઈનાં લક્ષ્મીદેવી વગેરેનાં કમળો હોવાનું શાસ્ત્રમાં વર્ણન આવે છે, તે વનસ્પતિ સ્વરૂપે પૃથ્વીકાયના આકારો સમજવા.

સૂક્ષ્મ શરીરો ધણા એકત્ર થવા છતાં દેખી શકાય છે. એક લીલા આંબળા પ્રમાણ પૃથ્વીકાયમાં રહેલ જીવો સરસવ જેવડું શરીર કરે, તો તે જંબૂદ્વીપમાં ન સમાઈ શકે. તે જ પ્રમાણે-પાણીના એક ઝિંદુમાં રહેલા જીવો પારેવા જેવડું શરીર કરે, તો જંબૂદ્વીપમાં ન સમાઈ શકે. એટલા બધા એક ઝિંદુમાં જીવાત્માઓ હોય છે. ઇત્યાદિ.

ગાથા ૨૮

ઉંચાઈ શબ્દથી અહીં લંબાઈ સમજવી જેન શાસ્ત્રમાં એક વાત એવી આવે છે. કે-અઠી દ્વીપમાં પણ ખાર ગાઉના પ્રમાણનું એઈન્દ્રિય અલસ જીવ ચક્રવર્તિના સૈન્યના પડાવના દખાણથી મરી જાય, તો તે સૈન્ય એક મોટા ખાડામાં જઈ પડે છે. સામાન્ય રીતે અઠી દ્વીપની બહારના એઈન્દ્રિય જીવોની અવગાહના કરતાં અઠી દ્વીપમાં રહેલાની બહુ ઓછી હોય છે.

ગાથા ૨૯

સાત નારકોમાં ઝોગણપચ્યાસ પ્રતરો છે. દરેક પ્રતરવાર નારકજીવોની ઉંચાઈ મોટી સંગ્રહણી વગેરે વગેરે ગ્રંથોમાં બતાવેલ છે. તે ત્યાંથી સમજ લેવી.

ગાથા ૩૧

उरग भुयगा य जौयणपुहुत्त—એવો યે પાઠ જોવામાં આવે છે. તે અનુસાર ભુજપરિસપંતું શરીર યોજન પૃથક્ત્વ થાય છે. પરંતુ તે પ્રમાણ પન્નવણ્યાસૂત્ર તથા મોટી સંપ્રહુણી સાથે મળતું આવતું નથી.

ગાથા ૩૩

આ ઉંચાઈ ભવધારણીય શરીરની અપેક્ષાએ છે. ઉત્તરવેક્રિય શરીરની ઉંચાઈ લાખ જોજનની હોય છે. ઐવેચક અને અનુત્તર-વાસી દેવો ઉત્તરવેક્રિય શરીરો કરતા જ નથી.

એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય-તિર્થંચ, મનુષ્ય અને દેવો તથા નારક જીવોના શરીરની જઘન્ય ઉંચાઈ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી જ હોય છે. (ઉત્પત્તિ સમયની અપેક્ષાએ,) શરીરની ઉંચાઈ ઉત્સેધાંગુલને માપે ગણાય છે. તેનું સ્વરૂપ કોષ્ટકમાં આપેલ છે.

ગાથા ૩૪

દરેક પૃથ્વીકાયનું જઘન્ય આયુષ્ય અંતર્મૂર્હન સમજવાનું છે,	
સુંવાળી પૃથ્વીનું	૧ હજાર વર્ષ
શુદ્ધ પૃથ્વીનું	૧૨ હજાર વર્ષ
રેતીનું	૧૪ હજાર વર્ષ
મણ્ણશિલનું	૧૬ હજાર વર્ષ
પત્થરના કાંકરાનું	૧૮ હજાર વર્ષ
અતિ કઠણ પૃથ્વીનું	૨૨ હજાર વર્ષ

આ પ્રમાણે પૃથ્વીકાયમાં વિશેષતા સમજવી.

ગાથા ૩૬

મનુષ્ય અને તિર્થંચનું ભરત તથા ઐરાવત ક્ષેત્રોમાં અવસર્પિ-ણીના પહેલા આરામાં પણ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ત્રણ પત્યોપમનું હોય છે.

૬૬૩

દેવ, નારકેનું જન્મ ૧૦ હજાર વર્ષનું, મનુષ્ય અને તિર્યં-
ચોનું અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ જન્મ-ય આયુષ્ય હોય છે.

ગાથા ૩૭

સંમૂર્ચિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય=

સંમૂં ચતુષ્પદ	૮૪૦૦૦ હજાર વર્ષ
સંમૂં પક્ષિ	૬૨૦૦૦ હજાર વર્ષ
સંમૂં ઉર:પરિસર્પ	૫૩૦૦૦ હજાર વર્ષ
સંમૂં જૂળપરિસર્પ	૪૨૦૦૦ હજાર વર્ષ

સમુચ્છી પર્ણિદિ થલયર-સ્વયર-ઊરગ-મુયગ-જિદ્દ-દ્વિઈ કમસો ।
વાસ-સહસ્સા ચુલસી વિસત્તરી-તિપન્ન-વાયાલા ॥

ગાથા ૩૯

વિશેષ વિચાર વિશેષ સૂત્રો એટલે પન્નવણાસૂત્ર કે માટી
સંમહણી સૂત્ર વગેરેથી જાણવો.

ગાથા ૪૦

અહીં આ સ્વકાયસ્થિતિ સાંવ્યાવહારિક નિગોદના જીવોને
આશ્રયીને કહી છે. અસાંવ્યાવહારિક નિગોદના જીવો તો અનાદિકાળથી
જન્મ-મરણ કર્યા કરે છે.

ગાથા ૪૧

આઠ ભવનો ઉત્કૃષ્ટકાળ-ત્રણ પદ્યોપમ અને ઉપરાંત પૂર્વ કોડ
પૃથકૂતવ (૭ પૂર્વ કોડ) સમજવો. જન્મ-સ્વકાયસ્થિતિ દરેકની અંત-
મુહૂર્તની સમજવી.

ઉરપરિસર્પનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય પૂર્વ કોડ વર્ષનું છે. અને ખેચરનું પદ્યોપમતો અસંખ્યાતમો ભાગ આયુષ્ય છે. ગર્ભજ ચતુષ્પદ અને ગર્ભજ ખેચરને ૭-૮ ભવ વાંચવા. ખાકીના દરેક ગર્ભજ સંમૂર્ચિતિય તિર્થંચ પંચેન્દ્રિય ૭ જ ભવ વાંચવા.

તેમાં ખાસ એટલું જ સમજવું કે-કોઈ પણ પંચેન્દ્રિય તિર્થંચની એક જાતિનો ભવ કરે તો પણ સાત જ કરે, અને જુદા જુદા પંચેન્દ્રિય તિર્થંચ થાય તો પણ સાત જ ભવ કરે, પરંતુ જે કોઈને આઠમો ભવ કરવાનો હોય તો યુગલિક તિર્થંચપણે ગર્ભજ ચતુષ્પદ અને ખેચરનો જ દરેક કરી શકે, છીજે કોઈ પણ ભવ ન થાય, કેમકે કોડ પૂર્વ વર્ષથી અધિક આયુષ્યવાળા જ યુગલિક હોય છે, ચતુષ્પદ અને ખેચર સિવાય તેટલું કોઈ પંચેન્દ્રિય તિર્થંચનું આયુષ્ય નથી.

ગાથા ૪૧

હિંદિયસાસાસાસાસાસાસાસાસાસાસા એવો પણ પાઠ છે. સંમૂર્ચિતિ મનુષ્યને ભાષાપર્યાપ્ત ન હોય. તેથી વચનબળ વિના ૮ જ પ્રાણ હોય. પરંતુ જે શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્ત પૂરી કર્યા વિના જ મરે, તો સાત જ પ્રાણ હોય. આ પ્રમાણે કોઠા તથા તેની સમજ તથા ૨૫ મા પૃષ્ઠમાં પણ સુધારીને વાંચવું. અપર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્યને ૯ પ્રાણ હોય.

ગાથા ૪૮

સિદ્ધ ભગવંતોને શરીરની અવગાહના નથી, પરંતુ તેઓને આત્મા-વધારેમાં વધારે ૩૩૩ ઋ ધનુષ્ય (૩૩૩ ધનુષ્ય અને ૩૨ આંગળ) અને ઓછામાં ઓછા ૪૩ હાથ પ્રમાણના અવકાશમાં તીર્થંચ કરો હોય છે, અને સામાન્ય કેવલિ ભગવંતો જાન્ય ૩૨ અંગુલના અવકાશમાં સિદ્ધ હોય છે. સિદ્ધશિલા ૪૫ લાખ યોજન પ્રમાણ છે.

૧ આચારાંગ સૂત્રને વિષે સિદ્ધ પરમાત્માના એકત્રીશ ગુણ આ પ્રમાણે કહેલા છે, કે-તેઓ દીર્ઘ નથી, હ્રસ્વ નથી, ગાળ

नथी, त्र्यक्ष (त्रिकोणाकार) नथी, चतुरक्ष (चोपुष्पाकार) नथी, परिभङ्ग (वडवृक्षना आकारे) नथी, राता नथी, पीणा नथी, घोणा नथी, काणा नथी, लीला नथी, सुगंधवाणा नथी, दुर्गंधवाणा नथी, कडवा नथा, तीप्पा नथी, कपायेला नथी. आटा नथी, भधुर नथा, कर्कश (अडभयडा) नथी. सुंवाणा नथी. लारे नथी. लुलका नथी, सीत नथी उष्ण नथी. स्निग्ध (यीकाशवाणा) नथी. इक्ष (लुभा) नथी, देहधारी नथी, क्रियावाणा नथी, स्त्रीरूप नथी, पुरुषरूप नथी, अने नपुंसक नथी. अ ३१ गुण गणवा.

विशेषार्थ संपूर्ण.

श्री जीवविचार-प्रकरणस्य संस्कृतच्छाया.

भुवनप्रदीपं वीरं नत्वा भणामि अबुधबोधार्थम् ।

जीवस्वरूपं किञ्चिदपि यथा भणितं पूर्वस्वरिभिः ॥१॥

जीवा मुक्ताः संसारिणश्च त्रसाः स्थावराश्च संसारिणः ।

पृथ्वी जलं ज्वलनः वायुर्वनस्पतिः स्थावरा ज्ञेयाः ॥२॥

स्फटिक-मणि-रत्न-विद्रुम-हिमूल-हरिताल मनःशिला रसेन्द्राः

कनकादयो धातवः खटिका वर्णिका अरणेटकः पलेवकः ॥३॥

अभ्रकं तूर्युषं मृत्तिका-पाषाणजातयोऽनेकाः ।

सौवीराञ्जनलवणादयः पृथ्वीभेदा इत्यादयः ॥४॥

भौमान्तरीक्षमुदकमवश्यायो हिमं करको हरिततनुर्महिका ।

भवान्त घनोदध्यादयो भेदा अनेके चापकायस्य ॥५॥

अङ्गार-ज्वाला-सुर्पुर-उल्काशनयः कणको विद्युदादयः ।
 अग्निजीवानां भेदा ज्ञातव्या निपुणबुद्ध्या ॥६॥
 उद्भ्रामक-उल्कलिकौ मण्डलि-महा (मुख) शुद्ध-गुञ्जवाताश्च ।
 घनवाततनुवातादिका भेदाः खलु वायुकायस्य ॥७॥
 साधारणप्रत्येका वनस्पति-जीवा द्विधा श्रुते भणिताः ।
 येषामनन्तानां तनुरेका साधारणास्ते तु ॥८॥
 कन्दा अङ्कुराः किसलयानि पनकाः शेवालं भूमिस्कोटाश्च ।
 आर्द्रकत्रिकं गर्जरं मुस्ता वस्तूलः थेगः पल्लङ्कः ॥९॥
 कोमलफलं च सर्व्वं गूढशिराणि सिनादिपत्राणि ।
 थोहरी-कुमारी-गुग्गुल्ल-गडूची-प्रमुखाश्च छिन्नरुहाः ॥१०॥
 इत्यादयोऽनेके भवन्ति भेदा अनन्तकायानाम् ।
 तेषां परिज्ञानार्थं लक्षणमेतच्चछूते भणितम् ॥११॥
 गूढशिरासंधिपर्व समभङ्गमहीरकं च छिन्नरुहम् ।
 साधारणं शरीरं तद्विपरीतं च प्रत्येकम् ॥१२॥
 एकस्मिन् शरीरे-एको जीवो येषां तु, ते च प्रत्येकाः ।
 फलपुष्पछल्लिकाष्ठानि मूलकपत्राणि बीजानि ॥१३॥
 प्रत्येकतरुं मुक्त्वा पञ्चापि पृथिव्यादयः सकललोके ।
 सूक्ष्मा भवन्ति नियमादन्तर्मुहूर्तायुषोऽदृश्याः ॥१४॥
 शङ्खः कपर्दको गण्डोलो जलौकाश्चन्दनकालसलहकादयः ।
 (लघुगात्री) । मेहरकः कृमयः पूतरका द्वीन्द्रियाः मातृवाहि-
 कादयः ॥१५॥

गुल्मो मत्कुण-यूके पिपील्युपदेहिका च मत्कोटकाः ।
 ईलिका घृतेलिका-सावा-गोकीटक-जातयः ॥१६॥
 गर्दभक-चौरकीटा गोमय-कीटाश्च धान्य-कीटाश्च ।
 कुन्धुगोपालिकां ईलिका त्रीन्द्रिया इन्द्रगोपादयः ॥१७॥
 चतुरिन्द्रियाश्च वृश्चिको ढिङ्कुणा भ्रमराश्च भ्रमरिकास्तिङ्गाः ॥
 माक्षका दंशा मशकाः कंसारिका-कपिलडोलकादयः ॥१८॥
 पञ्चेन्द्रियाश्च चतुर्धा नारकास्तिर्यञ्चो मनुष्या देवाश्च ।
 नैरयिका सप्तविधा ज्ञातव्याः पृथ्वीभेदेन ॥१९॥
 जलचर-स्थलचर-खचरास्त्रिविधाः पञ्चेन्द्रियास्त्यञ्चश्च ।
 शिशुमारा मत्स्याः कच्छपा ग्राहा मकराश्च-जलचराः ॥२०॥
 चतुष्पदा उरःपरिसर्पा भुजपरिसर्पाश्च स्थलचरास्त्रिविधाः ।
 गोसर्पनकुलप्रमुखा बोद्धव्यास्ते समासेन ॥२१॥
 खचरा रोमजपक्षिणश्चर्मजपक्षिणश्च प्रकटाश्चैव ।
 नरलोकाद् बहिः समुद्गपक्षिणो विततपक्षिणः ॥२२॥
 सर्वे जल-स्थल-खचराः संमूर्च्छिमा गर्भजा द्विधा भवन्ति ।
 कर्माकर्मभूमिजा (महीजा) अन्तर्द्वीपा मनुष्याश्च ॥२३॥
 दशधा भवनाधिपतयोऽष्टविधा वानमन्तरा भवन्ति ।
 ज्योतिष्काः पञ्चविधा द्विविधा वैमानिका देवाः ॥२४॥
 सिद्धाः पञ्चदशभेदाः तीर्थातीर्थादिसिद्धभेदेन ।
 एते संक्षेपेण जीवविकल्पाः समाख्याताः ॥२५॥

एतेषां जीवानां शरीरमायुः स्थितिः स्वकाये ।
 प्राणा यानिप्रमाणं येषां यदस्ति तद् भणिष्यामः ॥२६॥
 अङ्गुलासङ्ख्येयभागः शरीरमेकेन्द्रियाणां सर्वेषाम् ।
 योजनसहस्रमधिकं नवरं प्रत्येकवृक्षाणाम् ॥२७॥
 द्वादश योजनानि त्रीण्येव गव्यूतानि योजनं चानुक्रमशः ।
 द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियदेहस्योच्चत्वम् ॥२८॥
 पञ्चशतधनुः प्रमाणा नैरयिकाः सप्तम्यां पृथिव्याम् ।
 ततोऽर्द्धार्द्धोना ज्ञेया रत्नप्रभां यावत् ॥२९॥
 योजनसहस्रमाना मत्स्या उरगाश्च गर्भजा भवन्ति ।
 धनुःपृथक्त्वं पक्षिषु भुजपरिसर्पाणां गव्यूतपृथक्त्वम् ॥३०॥
 खचराणां धनुःपृथक्त्वं भुजगानामुरगाणां च योजनपृथक्त्वम् ।
 गव्यूतिपृथक्त्वमात्राः संमूर्च्छिमाश्चतुष्पदा भणिताः ॥३१॥
 षड्गव्यूतय एव चतुष्पदा गर्भजा ज्ञातव्याः ।
 क्रोशत्रिकं च मनुष्या उत्कृष्टशरीरमानेन ॥३२॥
 ईशानान्तसुराणां रत्नयः सप्त भवन्त्युच्चत्वम् ।
 द्विकद्विकद्विकचतुष्कग्रैवेयकानुत्तरेष्वेकैकपरिहानिः ॥३३॥
 द्वाविंशतिः पृथिव्याः सप्तापकायस्य त्रीणि वायुकायस्य ।
 वर्षसहस्राणि दश तरुगणानां तेजस्कायस्य त्रीण्यहोरात्राप्यायुः ॥
 वर्षाणि द्वादशायुर्द्वीन्द्रियाणां त्रीन्द्रियाणां तु ।
 एकोनपञ्चाशद्दिनानि चतुरिन्द्रियाणां तु षष्मासाः ॥३५॥

सुरनैरयिकाणां स्थितिरुत्कृष्टा सागरोपमाणि त्रयस्त्रिंशत् ।
 चतुष्पदतिर्यङ्मनुष्याणां त्रीणि च पल्योपमानि भवन्ति ॥३६॥
 जलचरोरगभुजगानां परमायुर्भवति पूर्वकोटी तु ।
 पक्षिणां पुनर्भणितोऽसङ्ख्येयभागः पल्योपमस्य ॥३७॥
 सर्वे सूक्ष्मा साधारणाश्च समूर्च्छिमा मनुष्याश्च ।
 उत्कर्षेण जघन्येनाऽन्तर्मुहूर्तमेव जीवन्ति ॥३८॥
 अवगाहनाऽऽयुर्मानमेवं संक्षेपतः समाख्यातम् ।
 ये पुनरत्र विशेषा विशेषसूत्रेभ्यस्ते ज्ञेयाः ॥३९॥
 एकेन्द्रियाश्च सर्वेऽसंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीः स्वकाये ।
 उत्पद्यन्ते च्यवन्ते चानन्तकाया अनन्ताः ॥४०॥
 सङ्ख्येयसमान् विकलाःसप्ताष्ट-भवान् पञ्चेन्द्रियतिर्यङ्मनुष्याः
 उत्पद्यन्ते स्वकाये नारका देवाश्च न चैव ॥४१॥
 दशधा जीवानां प्राणाः इन्द्रियोच्छ्वासायुर्बलरूपाः ।
 एकेन्द्रियेषु चत्वारो विकलेषु षट् सप्त अष्टैव ॥४२॥
 असंज्ञिसंज्ञिपञ्चेन्द्रियेषु नव दश क्रमेण बोद्धव्याः ।
 तैः सह विप्रयोगा जीवानां भण्यते मरणम् ॥४३॥
 एवमनारपारे संसारे सागरे भीमे ।
 प्राप्तोऽनन्तकृत्व एव (प्राणवियोगः) जीवैरप्राप्तधमैः ॥४४॥
 तथा चतुरशीतिर्लक्षा संख्या योनीनां भवति जीवानाम् ।
 पृथिव्यादीनां चतुर्णां प्रत्येकं सप्त सप्तैव ॥४५॥

दश प्रत्येकरूपां चतुर्दश लक्षा भवन्तीतरेषु ।
 विकलेन्द्रियेषु द्वे द्वे चतस्रः पञ्चेन्द्रियतिरश्चाम् ॥४६॥
 चतस्रश्चतस्रो नारकसुरेषु मनुष्याणां चतुर्दश भवन्ति ।
 संपिण्डिताश्च सर्वे चतुरशीर्तिर्लक्षास्तु योनीनाम् ॥४७॥
 सिद्धानां नास्ति देहो नायुःकर्म न प्राणयोनयः ।
 साद्यनन्ता तेषां स्थितिर्जिनेन्द्रागमे भणिता ॥४८॥
 काले अनादिनिधने योनिगहने भीषणेऽत्र ।
 भ्रान्ता भ्रमिष्यन्ति चिरं जीवा जिनवचनमलभमानाः ॥४९॥
 तत् सम्प्रति संप्राप्ते मनुष्यत्वे दुर्लभेऽपि सम्यक्त्वे ।
 श्रीशान्तिस्वरिशिष्टे कुरुत भो उद्यमं धर्मं ॥५०॥
 एष जीवविचारः संक्षेपरुचीनां ज्ञानहेतोः ।
 संक्षिप्त उद्धृतो रुद्रात् श्रुतसमुद्रात् ॥५१॥

જીવવિચાર: પદાનુવાદ:

અનુવાદક:—

પૂ. મુનિમહારાજ શ્રી દક્ષવિજયજી.

[હાલ- પૂ. આચાર્યશ્રી વિજયદક્ષસૂરિ]

હારગીત છંદ

[મંગલાચરણ અને પ્રથનો વિષય વગેરે]

ત્રણ ભુવનમાં દીપસમ શ્રી વીરને વંદન કરી,

અબુધ જીવના બોધ માટે પૂર્વ સૂરિ અનુસરી;

સ્વરૂપ જીવનું હું કહું, તે સાંભળો હેત્રે ધરી,

(જીવના મુખ્ય લેહો)

મુક્ત ને સંસારી છે, જીવલેહ બે મુખ્યે કરી. ૧.

(સંસારી જીવોના સામાન્ય લેહ અને સ્થાવરના લેહ)

ત્રસ અને સ્થાવર મળી સંસારીના બે લેહ છે,

પૃથ્વી પાણી અગ્નિ વાયુ ને વનસ્પતિકાય છે;

એ પાંચ લેહો ધિર રહે, તે સ્થાવરોના થાય છે,

(બાહર પૃથ્વીકાયના લેહ)

સ્ફટિક, મણિઓ, રત્ન, પરવાળાં, અને હિંગળોક છે. ૨

હડતાલ ને મણસીલ, પારો, સ્વર્ણ આદિ ધાતુઓ,

ખડી, લાલ ઘોળી માટી ને પાષાણ પારોવો જીઓ;

અખરખ, તુરી, માટી અને પત્થરતણી ઘણી જાતિઓ,

ખાર, સુરમો મીઠું આદિ લેહ પૃથ્વીના જીઓ. ૩

(બાહર અકાયના લેહો)

ભૂમિનું ને ગગનનું જળ, હીમ આકળ ને કરા,
લીલી વનસ્પતિ ઉપર, જામેલ જળખિંદુ ખરા;
ધુમસ, ઘનેદધિ આદિ જળના લેહ ભાષે જિનવરા,

(બાહર અગ્નિકાયના લેહો)

જળ અંગારા અને જ્વાલાતણો અગ્નિ જરા. ૪
અગ્નિ કણિયાવાળો ભાઠો, અગ્નિ વજ્રતણો વળી,
ઉત્પાતહેતુ જાણુ ઉલ્કાપાત, ને વળી વિજળી;
છે અગ્નિ તારાના સમા ખરતા કણો નભથી વળી,
અરણિ, ભાનુકાંત, ચક્રમક, વાંસ ઘર્ષણુનો મળી. ૫
લેહ ધ્યાદિક અગ્નિકાય જીવના જાણુવા,

(બાહર વાયુકાયના લેહ)

ને વાત ઉદ્ભ્રામક કહ્યો ઉંચે ભમાવે જે હવા;
રેખા પડે ધૂળમાંહિ જેથી વાય જે નીચે રહી,
તે જાણુ ઉત્કલિકા, વળી, વંટોળીયો વાયુ સહી. ૬
મહાવાયુ ને શુદ્ધવાયુ શુંજ શબ્દ કરતો વાયુ છે,
ઘનવાત ને તનવાત આદિ વાયુના બહુ લેહ છે.

(વનસ્પતિકાયના જે મુખ્ય લેહ: સાધારણ
વનસ્પતિની વ્યાખ્યા)

સાધારણ અને પ્રત્યેક જે લેહો વનસ્પતિના ગણો.
જે અનંત જીવની એક કાયા, તેહ સાધારણ ગણો. ૭
(સાધારણ વનસ્પતિનાં કેટલાંક નામો)
કંદ, અંકુરા, કુંપલો ને પંચવરણી નીલ કૂંગ,

સેવાલ, ગાજર, મેથ, વત્યુલ, શાક, પાલખું બણ થોગ;
લીલી હળદર લીલો કચુરો, આદુ લીલું બણીએ,
ટોપ ખીલાડી તણા, સર્વે કુણાં ફળ માનીએ. ૮

(સાધારણ વનસ્પતિનાં નામો અને તેના
ભેદોનો ઉપસંહાર)

તે પાંદડાં શિષ્ય આદિનાં જેની નસો છાની રહે,
થોર, કુંફર, ગળો, ગુગળ આદિ ચિત્તે આણિએ;
હેધા છતાં ઊગે ફરી તેવાં વળી જે હોય છે,
અનંતકાય તણા જ ઇત્યાદિક લેહ અનેક છે. ૯

(સાધાં વનનાં એકાર્થક ત્રણ નામો અને
તેને પારખવાનાં વિશેષ લક્ષણો)

અનંતકાય નિચોદ, સાધારણ ત્રણે એક માનવા,
આ ભાખ્યું લક્ષણ સૂત્રમાં તેને વિશેષે બણવા:—

“જેની નસો, સાંધા અને ગાંઠાઓ ગુપ્ત જણાય છે,
ભાગ સરખા ભાંગતાં જે જેડના ઝટ થાય છે.” ૧૦

(સાધારણ વનસ્પતિને પારખવાનાં વિશેષ લક્ષણો)

જે છેદીને વાળ્યું છતું ફરી ઉગનારું હોય છે;

ભાંગ સમયે તાંતણા વિષ્ય કાય જેની જણાય છે;

શરીર સાધારણ વનસ્પતિકાયનું તે બણવું,

વિપરીત તેથી હોય તે પ્રત્યેકનું તનુ માનવું. ૧૧

(પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનું લક્ષણ અને તેના જીવો)

પ્રત્યેક છે જીવ એક તનુમાં એક જેને હોય તે,

બણ-ફલ, ફૂલ, છાલને મૂલ, કાષ્ઠ, પત્ર નેળીજ તે;

આ સાતમાં જુદા જુદા પ્રત્યેકના જીવ હોય છે,
આખા તરુમાં તેાય પણ જીવ એક જુદો હોય છે. ૧૨
(પાંચ સૂક્ષ્મ સ્થાવરોનું સ્વરૂપ)

પ્રત્યેક તરુ ત્રિષુ પૃથ્વી આદિ પાંચ સ્થાવર જેહ છે,
અંતર્મુદૂર્ત પ્રમાણના આયુષ્યવાળા તેહ છે;
વળી આંખથી દેખાય ના તેવા જ સૂક્ષ્મ હોય છે,
સર્વત્ર ચૌદે રાજલોકે તેહ નિશ્ચે જાય છે. ૧૩
(જેઈદ્રિયવાળા જીવોના પ્રકાર)

શંખ, ગંડોલા, જળો, કોડા અળસિયા, લાળીયા,
જાણી આયરિયા પુરા ને કાઠકીડા, કરમીયા;
ચુડેલ, છીપ, વાળા વગેરે જીવ છે જેઈદ્રિયા,
(ત્રણુ ઈદ્રિયવાળા જીવોના પ્રકાર)

જૂ, લીખ, માંકડ, કાનખજુરા, કંથવા ઉત્તિંગિયા. ૧૪
સાવા, કીડી, ઉધેઈ, ને ઘીમેલ, ઇયળ, ધાન્યની,
ચાંચડ ધનેડા ને મકોડા, ને ઇયળ શુડ ખાંડની;
છાણ અને વિષ્ટાતણા કીડા, ગીંગોડા જાતિઓ,
તેઈદ્રિ ગોપાલિક, ગોકળગાય આદિને જુઓ. ૧૫
(ચાર ઈદ્રિયવાળા જીવોના પ્રકાર)

વીંછી, ખગાઈ, ભમરી, ભમરા, તીડ, માંખી, ડાંસ ને,
કરોળીયા, ખડમાંકડી, કંસારી, મચ્છર, જંતુ ને;
ભણકુત્તિકા, ઠિંઠણ, પતંગાલિક, ચઉરિંદ્રિય છે,
(પાંચ ઈદ્રિયવાળા જીવોના ચાર પ્રકાર)
નારકી, તિર્યાચ, માનવ, દેવ, પંચેન્દ્રિય છે. ૧૬

(નારકના સાત પ્રકાર)

ચઉવિહુ પંચેન્દ્રિયમાં સગવિહુ નારકે જાણવા,
રત્નપ્રભાદિ પૃથ્વીના લેહે કરી પિછાણવા;
(તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયના ત્રણ પ્રકાર અને જલચરો)
ત્રિવિધ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો જ જલ-થલ-ખેચરા,
જુંડ માછલાંને કચબા, સુસુમાર, મગરો જલચરો. ૧૭

(ત્રણ પ્રકારના સ્થલચર તિર્યંચ)

ગાય આદિ ચઉપગાં પ્રાણી ચતુષ્પદ જાણવા,
ઉરપરિસર્પ પેટે ચાલનારા સાપ આદિ માનવા;
ભુજપરિસર્પ હાથે ચાલનારા નોળિયાદિ પિછાનવા,
એમ ત્રણ લેહે કરી તિર્યંચ સ્થલચર ભાવવા. ૧૮

(૨ પ્રકારના પક્ષી - અઠી દ્વીપમાં અને બહાર પણ)

રૂવાંટિઓની પાંખવાળા હંસ આદિ પક્ષિઓ,
ચામડાની પાંખવાળા વાગોળ આદિ પક્ષીઓ;
કમથી રોમજ પક્ષિ ચર્મજ પક્ષિઓ તે જાણવા,
આ લેહ બે પ્રખ્યાત છે અઠી દ્વીપમાં તે માનવા. ૧૯
બીડાયેલ પાંખો હોય જેને તે સસુદ્ગક પક્ષિઓ,
પહોળી કરેલી પાંખવાળા જાણુ વિતત પક્ષિઓ;
બહાર માનવ લોકથી આ લેહ બે જ પિછાણવા,
તિર્યંચ ખેચર સર્વાના ઈમ ચાર લેહો જાણવા. ૨૦

(સંમૂર્ચિર્મ અને ગર્ભજ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય)

સર્વ જળચર સ્થલચરો ને ખેચરોને જાણીએ,
સંમૂર્ચિર્મ ગર્ભજ એમ એ બે લેહવાળા માનીએ;

(મનુષ્યના ત્રણ પ્રકાર)

કર્મભૂમિ ને અકર્મભૂમિ અંતરદ્વીપના,
મનુષ્ય સઘળા લેહ ત્રણવાળા જ સમજે સજ્જતા. ૨૧
(દેવતાઓના પેટા લેહો સહિત મુખ્ય લેહો)

દશવિધ ભવનાધિપતિ અડવિધ વ્યંતરદેવ છે,
પાંચ લેહ જ્યોતિષી ને દુવિધ વૈમાનિક છે;

(મુક્ટા જીવના ૧૫ લેહો)

તીર્થસિદ્ધ અતીર્થસિદ્ધાદિક લેહો ભણજો,
મુક્ટા જીવના લેહ પંદર હૃદય અંદર આણજો. ૨૨

(જીવોના મુખ્ય લેહોનો ઉપસંહાર)

સંજ્ઞેપથી રૂડી રીતે લેહો કહ્યા એ જીવના,
હવે એ જીવોમાં જેટલું છે તેટલું હે ભવિજના ! ;

જીવોના લેહો ઉપર પાંચ દ્વારો.

શરીર ને આયુષ્યનું ત્રીજું સ્વકાય સ્થિતિતણું,
પ્રમાણ પ્રાણ ને યોનિઓનું દાખણું તેઓ તણું. ૨૩

૧ શરીર દ્વાર.

[એકેન્દ્રિયોના શરીરનું પ્રમાણ]

અસંખ્યાતમા અંગુલના વિભાગ જેટલું ભાખિયું,
શરીર સવિ એકેન્દ્રિયોનું, આટલું વધુ દાખિયું—
હજાર યોજનથી અધિક પ્રત્યેક તરુનું ભાખિયું,

[વિકલેન્દ્રિયોનું શરીર પ્રમાણ]

શરીર યોજન બારનું એકેન્દ્રિયોનું આખિયું. ૨૪

ત્રણ ગાઉનું તેઈદ્રિયનું ચઉરિંદ્રિયનું યોજન તનુ,

[સાત નારકેનું શરીરપ્રમાણ]

સાતમી નરકે જીવેનું પાંચસો ધનુનું તનુ;
 નરક છઠ્ઠીમાંકિ નારકનું અઠીસો ધનુધનુ,
 શરીર પાંચમી નારકમાંકિ સવાસો ધનુધનુ. ૨૫
 ચોથી નારકીના જીવેનું સાડી બાસઠ ધનુધનુ,
 તનુમાન ત્રીજીમાં સવા ઈમલીસ ધનુજીવેનું ગણુ;
 સાડી પંદર ધનુધ ઊપર બાર અંશુલ બીજીમાં,
 ધનુધ પોણાઆઠ પદ અંશુલનું તનુ પહેલીમાં. ૨૬

[ગર્ભજ તિયંચોનું શરીરપ્રમાણ]

ઉરગ ગર્ભજ બાણ એક હજાર યોજન માનના,
 ગર્ભજસંભૂચિંમ મચ્છ જલચર તેટલા તનુમાનના,
 પક્ષી ગર્ભજ માનવાળા છે ધનુધ્યપૃથક્ત્વના,
 જુજગ ગર્ભજ બાણ ગાઉ-પૃથક્ત્વ ઠેક પ્રમાણમા. ૨૭

[સંભૂચિંમ તિયંચોનું શરીરપ્રમાણ]

સંભૂચિંમ જોચર ને જુજગનું છે ધનુધ્ય પૃથક્ત્વનું,
 યોજન-પૃથક્ત્વ પ્રમાણનું તનુમાન ઉરચરિસર્પનું;

[સંભૂચિંમ અને ગર્ભજ ચતુષ્પદનું શરીરપ્રમાણ]

ચતુષ્પદસંભૂચિંમનું તનુ ગાઉ પૃથક્ત્વ પ્રમાણ છે,
 ગર્ભજ ચતુષ્પદનું તનુ નિશ્ચે છ ગાઉ પ્રમાણ છે. ૨૮

[ગર્ભજ મનુષ્યનું શરીરપ્રમાણ]

ગર્ભજ મનુષ્યનું તનુ ત્રણગાઉનું ઉત્કૃષ્ટ છે,
 ભવનપતિથી માંડીને ઈશાનનો બધાં અંત છે;

[દેવોના શરીરનું પ્રમાણ]

ત્યાં સુધી । દેવની ઉચાઈ સાત જ હાથ છે,
ત્રીજા જ ચોથા દેવકોકે સુર તનુ ૫૬ હાથ છે. ૨૬
પાંચમા છઠ્ઠા જ સ્વર્ગે પચ્ચ હાથ પ્રમાણનું,
તનુમાન સ્વર્ગે સાતમે ને આઠમે કર ચારનું;
ચરમ ચારે સ્વર્ગમાં ત્રણ હાથની ઉચાઈ છે,
ત્રેવેચકે કર બે અનુત્તરનું તનુ કર એક છે. ૩૦

૨. આયુષ્ય દ્વાર,

[એકેન્દ્રિયોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય]

આયુષ્ય પૃથ્વીકાયનું છે વર્ષ બાવી હજારનું,
હજાર સાત આકાયનું, બહોરાત્રિ ત્રણ અગ્નિ તણું;
આયુષ્ય વાયુકાયનું છે. વર્ષ ત્રણ હજારનું,
દશ હજાર જ વર્ષનું પરમ આયુ તરુ પ્રત્યેકનું. ૩૧

[વિકલેન્દ્રિયોનું આયુષ્ય]

એકેન્દ્રિયોનું બાર વર્ષોનું, વળી તેઈન્દ્રિયનું—

દ્વિતય સાગણપચ્ચાસ ને ચૌરિન્દ્રિયનું ૫૬માસનું,

[દેવ અને નારકનું ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય આયુષ્ય]

ઉત્કૃષ્ટ તેત્રાય સાગરોપમ આયુ નારક—દેવનું,

જઘન્યથી તેઓનું તે છે દશ હજાર જ વર્ષનું. ૩૨

[મનુષ્યોનું અને તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોનું આયુષ્ય]

ગર્ભજ મનુષ્યોનું અને ગર્ભજ ચતુષ્પદ પ્રાણીનું,

ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્લોપમનું જઘન્ય અંતમુહૂર્તનું;

ગર્ભજસંમૂર્ચિષ્મ જળચરો ગર્ભજઉરગ ભુજગનું,
 ઉત્કૃષ્ટ આયુ પૂર્વકાંડ વર્ષનું ત્રણેય તણુ. ૩૩
 [ગર્ભજ પક્ષિનું સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિં સમૂં મનુષ્ય અને
 સાધાં વનં તું આયુષ્ય]

અસંખ્યાતમે છે ભાગ પલ્લેપમતણે। પક્ષિ તણું,
 ઉત્કૃષ્ટ આયુ છે, વળી એકેન્દ્રિ સૂક્ષ્મ સર્વનું;
 સંમૂર્ચિષ્મ મનુષ્યેનુ જ, સાધારણ વનસ્પતિકાયનું,
 જઘન્ય ને ઉત્કૃષ્ટથી આયુષ્ય અતમુહૂર્તનું. ૩૪
 [શરીરદ્વાર અને આયુષ્યદ્વારનો ઉપસંહાર]
 અવગાહના ને આયુ કેરૂં દ્વાર એમ સહેપથી,
 ભાખિયું પણ જાણવું ખાકી વિશેષ જ સૂચથી;

૩, સ્વકાય સ્થિતિદ્વાર

[સ્વકાયસ્થિતિનો અર્થ]

નિજકાયમાં ઉપજે મરે જીવે નિરંતર જ્યાં સુધી,
 સ્વકાય સ્થિતિ દ્વાર છે. કહિશું હવે સુણજો સુધી! ૩૫
 [એકેન્દ્રિયથી મનુષ્ય સુધીનાની સ્વકાયસ્થિતિ]

અનંતકાયોની અનંતી ને સકલ એકેન્દ્રિની;
 અસખ્ય છે ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીના માનની;
 સ્વકાયસ્થિતિ વર્ષ સખ્યાતા તણી વિકલેન્દ્રિની,
 તિર્યચ પંચે દ્રિ મનુષ્યોની જ ભવ સાત આઠની. ૩૬

[દેવ-નારકની સ્વકાયસ્થિતિ]

દેવતા ને નારકી નિજ કાયમા ન જ ઉપજે,
 સ્વકાયસ્થિતિ તેમની સ્વાયુ પ્રમાણે સંપજે;

૪. પ્રાણુદ્વાર.

[૧૦ દ્રવ્ય પ્રાણુનાં નામ]

પાંચ ઇન્દ્રિયો જ શ્વાસોચ્છ્વાસ ને આયુષ્ય છે,
મન વચન ને કાયના જગ રૂપ દશવિધ પ્રાણુ છે. ૩૭

[જીવભેદોમાં સંલવતા પ્રાણુ]

ઉપરોક્ત દશવિધ પ્રાણુ પૈકી ચાર છે એકેન્દ્રિને;
છ સાત આઠ જ પ્રાણુ ક્રમથી હોય છે વિકલેન્દ્રિયને;
અસંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિય ને મનઝળ વિના નવ હોય છે.
દશ પ્રાણુ જાણો સંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિયમાંહિ હોય છે. ૩૮

[મરણુની વ્યાખ્યા અને ઉપદેશગર્ભિત

પ્રાણુદ્વારનો ઉપસંહાર]

પ્રાણુ સાથે જે વિયોગ જ તે જીવોતું મરણુ છે,
ધર્મને પામ્યા નથી, એવા જ જીવો એહ છે;
તે અનંતીવાર પામ્યા છે મરણુ આવું અહો !
લયંકર અપાર સંસાર-સાગરને વિષે નિશ્ચે કહો. ૩૯

૫. યોનિદ્વાર.

[જીવભેદોમાં યોનિની સંખ્યા]

જીવોની યોનિ કેરી સંખ્યા લાખ ચોરાશી જ છે,
પૃથ્વી પાણી અગ્નિ વાયુ કેરી સાત જ લાખ છે;
યોનિઓ દશ લાખ છે પ્રત્યેક તરુઓની સહી;
સાધારણુ જનરૂપતિકાય કેરી ચૌદ લાખ જ છે કહી. ૪૦

જાગ્રે લાખ વિકલોંદ્રિ તણી, વળી દેવ ને નારક તણી;
ચાર ચાર જ લાખ છે તિચંચ પંચેન્દ્રિય તણી;
ચૌદ લાખ જ માનવોની યોનિઓ કહેવાય છે,
એમ એ સર્વે મળી ચારાશી લાખ જ થાય છે. ૪૧

[સિદ્ધમાં એ પાંચેય દ્વારોનો અભાવ]
સિદ્ધને નથી દેહ, તેથી આયુ કે કર્મો નથી,
દ્રવ્ય-પ્રાણો તેહથી નથી યોનિઓ નથી તેહથી,
એક સિદ્ધ આશ્રયીને સિદ્ધની સ્થિતિ કહી;
જિણ્ણંદ કેરા આગમે સાદિ અનંતી છે સહી. ૪૨

[સંસારજામણુ ધર્મના અભાવે જ છે.]
અન્ત ને આદિ વિનાના આ સકળ કાળે અરે!
વિકરાળ યોનિ-જામણુથી ખીહામણુ લવ-સાયરે,
જિનવચનને નવ પામતા હવો ભમ્યા, ભમશે ખરે!
ચિરકાળ સુધી, જાણી એવું ધર્મ કર ચેતન! અરે! ૪૩

[માટે ધર્મ પાળવો, એ અંતકારોનો ઉપદેશ]
મોંઘી માનવ હાંદગી આ પરમ દુર્લભ ને વળી;
અંગ સમકિત રંગ પામી મુક્તિ-કુસુમ કેરી કળી;
શ્રી શાંતિસૂરિ રાજ વચને સારજે આ હવનને,
કર તે ભાવિક! ઉત્તમ પુરુષે આચરેલા ધર્મને. ૪૪

[અંતનો ઉપસંહાર]
અદ્યમતિવાળા હવોના યોધ માટે હેતથી,
ગંભીર શાસ્ત્રથી મહાસાગરથી સંક્ષેપથી;

ઉપકારબુદ્ધે આ કીધો ઉદ્ધાર જીવવિચારનો,
જીવશાસ્ત્ર જે કહેવાય છે, તે ઉર ધરો હે ! ભવિજનો ! ૪૫

અનુવાદકની પ્રશસ્તિ

(સગ્વરા છંદ)

રાજે તેજે સદા જે દિનકર સરખા ખાળથી બ્રહ્મચારી,
તેવા શ્રી નેમિસૂરીશ્વર વર ગુણના ધામના પદ્ધારી;
જ્ઞાની લાવણ્યસૂરીશ્વર નિજ ગુરુની શુદ્ધ આજ્ઞાનુસારી,
ઋણ્યકાંકેન્દુ (૧૯૯૭) વર્ષે ધવલસુહૃદશમે માસ
આપાઠ ભારી. ૧

એ રીતે બાલબુદ્ધિધર ભવિજનને યોધાતા જ સાદો,
જીવો કેરા વિચારપ્રકરણજ તણો પદ્મભાષાનુવાદો;
કીધો સંપૂર્ણ આ રાધનપુર નગરે શ્રેષ્ઠ ભાવે સુહાએ,
નિર્ગ્રંથાચાર-ચારી વિજયચુત સદા દક્ષ નામે પ્રતિએ. ૨

। 'इति श्रीजीवविचारप्रकरणस्य पद्यमयो भावानुवादः सम्पूर्णः॥'

5

